

Іван Ілліч Петрункевич (1843-1928): життя та діяльність в Україні

У монографії, на основі широкого кола джерел та літератури реконструйовано основні віхи біографії українського періоду життя та діяльності І.Петрункевича. Виявлено головні чинники, які впливали на процес формування світогляду діяча, з'ясована генеза його політичних поглядів, особиста візія вирішення „українського питання” у Російській імперії. Автор висвітлив подвижницьку діяльність І.Петрункевича, яка була пов'язана з практичною роботою у виборних представницьких інституціях Чернігівської губернії - Борзнянському повітовому земстві, мирових судових органах, Чернігівському губернському дворянському зібранні, Чернігівському губернському земстві та політичну працю, спрямовану на ідеологічну кристалізацію, системну організацію, розвиток та поступ земського ліберального опозиційного руху. Аргументовано доведено, що наполеглива праця І.Петрункевича мала прогресивний, модерний характер, була спрямована на радикальне реформування державного організму Російської імперії, шляхом ліберально-демократичних, капіталістичних трансформацій, і являла собою самостійну альтернативу внутрішньополітичному курсу правлячого самодержавного режиму, який спирався на ідеологію консерватизму.

Котельницький Н. А. Народився в 1980 р. у місті Чернігові(Україна). З 1996 по 2000рр.- студент Чернігівського державного музичного училища імені Л.М.Ревуцького, яке закінчив по класу кларнета, саксофона та диригування. Кандидат історичних наук. Член-кореспондент Центру українських досліджень Інституту Європи Російської Академії Наук.

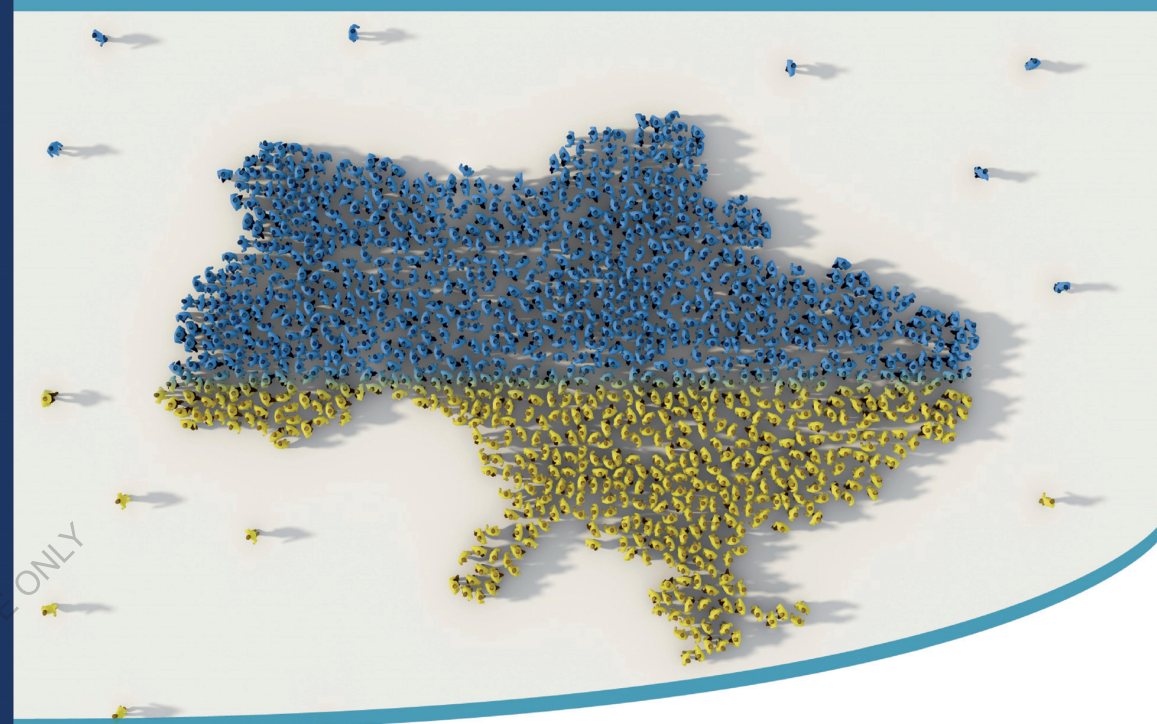
978-613-9-41611-0

Globe
EDIT

Іван Петрункевич

FOR AUTHORIZED USE ONLY

Globe
EDIT

Назар Котельницький

Іван Ілліч Петрункевич (1843-1928): життя та діяльність в Україні

Назар Котельницький

Назар Котельницький

Іван Ілліч Петрункевич (1843-1928): життя та діяльність в
Україні

FOR AUTHOR USE ONLY

FOR AUTHOR USE ONLY

Назар Котельницький

**Іван Ілліч Петрункевич (1843-1928):
життя та діяльність в Україні**

FOR AUTHOR USE ONLY

Imprint

Any brand names and product names mentioned in this book are subject to trademark, brand or patent protection and are trademarks or registered trademarks of their respective holders. The use of brand names, product names, common names, trade names, product descriptions etc. even without a particular marking in this work is in no way to be construed to mean that such names may be regarded as unrestricted in respect of trademark and brand protection legislation and could thus be used by anyone.

Cover image: www.ingimage.com

Publisher:

GlobeEdit

is a trademark of

International Book Market Service Ltd., member of OmniScriptum Publishing Group

17 Meldrum Street, Beau Bassin 71504, Mauritius

Printed at: see last page

ISBN: 978-613-9-41611-0

Zugl. / Approved by: Киев, Институт истории Украины Национальной Академии Наук Украины, 2012

Copyright © Назар Котельницький

Copyright © 2019 International Book Market Service Ltd., member of OmniScriptum Publishing Group

FOR AUTHOR USE ONLY

ЗМІСТ

ВСТУП.....	С.5-6
РОЗДІЛ 1. ФОРМУВАННЯ СВІТОГЛЯДУ І.ПЕТРУНКЕВИЧА	
1.1.Вплив ліберальної філософії та дворянського походження на формування світогляду І.Петрункевича. Російсько – українські взаємовідносини у візії діяча: етнополітичний аспект...С.7-34	
1.2.Нелегальний клуб І.Петрункевича: персональний склад, ідеологічна платформа та програма (1866-1868)...С.35-57	
РОЗДІЛ 2. ГРОМАДСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ І.ПЕТРУНКЕВИЧА(1868-1879)	
2.1.Діяльність І.Петрункевича у Борзнянському повітовому земському зібранні(1868-1879)...С.58-76	
2.2.Судова праця І.Петрункевича(1869-1879)...С.77-92	
2.3.Участь І.Петрункевича у роботі Чернігівського губернського дворянського зібрання(1875-1878)...С.93-104	
2.4.Діяльність І.Петрункевича у Чернігівському губернському земському зібранні(1868-1879)...С.105-139	
РОЗДІЛ 3. СУСПІЛЬНО- ПОЛІТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ І.ПЕТРУНКЕВИЧА (1878-1879)	
3.1.Суспільні ініціативи І.Петрункевича кінця 70 рр. ХІХ ст...С.140-154	
3.2.Політична діяльність І.Петрункевича наприкінці 70 рр. ХІХ ст...С.155-175	
ВИСНОВКИ...С.176-180	
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ...С.181-189	

FOR AUTHOR USE ONLY

ВСТУП

Історія суспільної думки, розвитку визвольного руху в Україні у II половині XIX ст. достатньо давно викликає велику увагу істориків і стала традиційним напрямком розвитку української історіографії. Не дивлячись на накопичений досвід досліджень ця проблематика продовжує залишатися предметом наукових та політичних дискусій і потребує подальшого поглибленого вивчення.

Середина XIX століття стала доленосним часом в історії Російської імперії. Ганебна та принизлива поразка країн цивілізації Заходу у Кримській війні(1853-1856) змусила російський деспотизм визнати відсталість держави та погодитись на помірковане реформування країни, з метою відновлення свого геополітичного реноме. Розпочаті перетворення цілком справедливо були названі сучасниками епохою Великих реформ(1856-1874). Доба модерних зрушень, яких зазнало суспільство, давала про себе знати до самого кінця існування держави.

Велику роль в історії українських земель Російської імперії другої половини XIX ст. зіграли яскраві діячі - особистості свого часу, які стали рушійною силою прогресивних змін в українських губерніях монархії Романових. Чернігівщина теж була представлена історичними постатями загальноімперського масштабу, які долучилися до процесів трансформації країни. Завжди називають кілька гучних імен - І.Дурново, Ф.Гумілевський, О.Русов, В.Тарновський, О.Ліндфорс, І.Шраг, Г.Милорадович, С.Русова, В.Хижняков, А.Верзилов та інші.

Однак, на наше переконання, з цієї яскравої плеяди особливо виділяється персона Івана Ілліча Петрункевича(1843 - 1928) - великого політика, ідеолога - мислителя, реформатора, функціонера місцевого самоврядування, видатного представника української національної аристократії, який чи не єдиний з Чернігівської губернії досяг високих вершин у кар'єрі політика і мав великий вплив на політичну історію не тільки України, а й усєї Російської імперії.

Особистість І.І.Петрункевича, його життя, діяльність і творчість, у силу доктринальних політичних причин, не були предметом спеціальних наукових досліджень ні російської загальноімперської історичної науки, ні радянської історіографії, оскільки і перша, і друга мали до нього дуже скептичне ставлення. Виключенням був знаний американський історик - Чарльз Тімберлейк, який цілеспрямовано вивчав життя та діяльність Івана Ілліча. Лише у XXI ст. ситуація принципово змінилася: і в українській, і у російській історіографії з'явилася низка фундаментальних наукових робіт, у яких на концептуальному рівні показана панорама життєдіяльності І.І.Петрункевича. Однак, найменш відомим і дослідженим періодом біографії політика залишався і залишається перший, власне, український.

Автор цієї скромної праці, запроваджуючи до міжнародного наукового обігу унікальне історичне джерело особистого походження - персональні листи до Н.А.Котельницького правнука І.І.Петрункевича по материнській лінії - М.А.Шліппенбаха(1928-2010), та обравши жанр історико - біографічного нариса, пропонує публіці свою візію згаданого вище періоду життя яскравої історичної постаті.

РОЗДІЛ 1

ФОРМУВАННЯ СВІТОГЛЯДУ І.ПЕТРУНКЕВИЧА

1.1. Вплив ліберальної філософії та дворянського походження на формування світогляду І.Петрункевича. Російсько-українські взаємовідносини у візії діяча: етнополітичний аспект

Світогляд будь-якої людини, а тим більше видатної історичної постаті, формується тривалий період часу і містить у собі широкий комплекс взаємопов'язаних складових. Ця істина повною мірою стосується і персони І.Петрункевича. На нашу думку, фундаментальними складовими світогляду І.Петрункевича стали його дворянське походження та філософія лібералізму, як ідеологічна платформа політичних переконань героя нашого дослідження.

Перш за все, слід зауважити, що початок громадської діяльності І.Петрункевича збігся у часі з поширенням лібералізму у Російській імперії. У своїх мемуарах І.Петрункевич зазначав, що до середини XIX ст., російський уряд, намагаючись зберегти самодержавство, блокував країну від проникнення у неї західноєвропейських ідей та цінностей, а також суспільно-політичних правил. Кримська війна (1853-1856), ганебно програна Російською імперією, на думку політика, стала виграшем для внутрішніх демократичних сил, бо поразка змусила імперію відкрити всі свої „шлюзи” для Західної Європи, що неминуче призвело до буржуазно-демократичних трансформацій[37,с.13].

Як відомо, сам термін „лібералізм” походить від латинського - „лібераліс”, що означає - вільний. Філософія визначає лібералізм, як соціально-політичну течію, вчення і суспільний рух, основою якого є ідея самодостатньої цінності свободи індивіда у економічній, політичній, правовій та інших сферах життя суспільства. Потрібно зазначити, що утвердження лібералізму, як пануючої ідеології, співпадає з початком розвитку капіталізму у Російській імперії і появою буржуазії, цінності і світогляд якої і відображає лібералізм. Політичний лібералізм визнає за громадянами право на участь у

державному житті, яке реалізується у процесі політичних виборів, а також право об'єднуватись у суспільні, професійні, громадські, політичні організації і партії. Основним принципом лібералізму є теза про свободу людини у мисленні, сповіданні будь-яких релігій, висловленні і обговоренні особистих поглядів, праві на членство у партіях, праві займатися підприємницькою діяльністю, продавати товари та власну працю і отримувати за це нагороду, обирати собі владу і нові форми державного устрою, якщо старі протирічать вільному розвитку суспільства[75,с.554-556].

Буде доцільним нагадати основні постулати цієї ідеології, але вже з врахуванням політичних реалій Російської імперії другої половини XIX ст.: конституційна монархія, на основі розподілу влади на виконавчу, законодавчу і судову; еволюційний розвиток суспільства - невизнання революційних форм і методів боротьби, і як результат, тактика пошуку компромісу з владою; верховенство демократичних прав і свобод; ринкова економіка на засадах вільної конкуренції з мінімальним втручанням держави.

Як бачимо, фундаментальні принципи російського лібералізму являли собою еkleктичне поєднання традиційних для Російської імперії політичних імперативів з новітніми прогресивними ідеалами західного світу. Цю метаморфозу, вкрай характерну для Російської імперії, на наш погляд, вдало і влучно пояснив С.Секірінський, який назвав російський лібералізм феноменом у стадії становлення. На його переконання, ліберальні ідеї, потрапляючи до Російської імперії, вступали у взаємодію з домінуючими патріархально-консервативними, патерналістськими світоглядними ідеалами і стилем життя. У результаті, ліберальні цінності приживались лише фрагментарно, у вищих ешелонах суспільства, але вже з'являлась реальна залежність соціокультурного середовища від імпульсів світового політичного розвитку[153,с.30-32].

Один з провідних дослідників російського конституціоналізму - А.Медушевський, в одному з фундаментальних своїх досліджень відзначав, що у модернізованих країнах, таких як Російська імперія, лібералізм не мав глибокого коріння у минулому, виник відносно пізно, і не спирався на широкі

прошарки населення, а тісно був пов'язаний з інтелектуальними осередками у державних органах та правлячих станах. Виходячи з цього, лібералізм не міг претендувати на домінуючу політичну активність, змушений був боротись за своє існування, і являв собою формулу компромісу між владою та силами суспільного прогресу. У результаті, для країн модернізаційного етапу, була характерна апеляція до монархії, як міцного інструменту державної влади з методичними вимогами реформаційних змін[121,с.171-173].

У контексті вищезазначеного зауважимо, що у візії лібералів, держава була надкласовою силою, головним завданням якої був арбітраж суспільно-політичних відносин. З цього і випливала теза про те, що реформи повинні проводитись сильним державним організмом „зверху”, щоб унеможливити міжстанові ексцеси. У відповідності до цього, ліберали на початковому етапі захищали не стільки самодержавство, скільки сильну державу, як інституційну одиницю - історично обумовлену російську монархію, як фундамент подальшого політичного прогресу, а не революційних суспільних змін[130,с.133-134].

В українській політичній думці ліберальна ідея почала активно торувати дорогу у другій половині XIX ст., коли громадсько-політичні діячі почали використовувати ліберальні концепції щодо українських реалій. Можна говорити про спроби рецепції ідей лібералізму в Україні: перша - пов'язана з намаганням М.Драгоманова перенести західноєвропейські ліберальні уявлення на український ґрунт у другій половині XIX ст. та поєднати їх з соціальними та національними ідеями; друга - з діяльністю представників російської ліберальної течії в Україні, до якої і належав І.Петрункевич[164,с.72].

У цілому, основні принципи лібералізму були дуже актуальними для пореформеної Російської імперії, оскільки відображали центристсько-реформістські позиції, але були революційними, з точки зору монархічного режиму. По суті, лібералізм став альтернативою як консервативно-бюрократичній системі влади, так і радикальним течіям, які не сприймали поміркованість реформізму.

Як же вплинув лібералізм на світогляд І.Петрункевича? Відповідь на це питання, на нашу думку, слід шукати у площині дослідження біографії політика. До цього часу в українській історіографії немає однозначної думки стосовно дати і місця народження політика. В історичній літературі є багато суперечливих даних щодо цієї проблеми[129;136,138]. Навіть російський дослідник життя та діяльності І.Петрункевича - Д.Макаров, не точно вказує дату народження видатного політика - 23 грудня 1844 р.[119,с.75;120,с.14]. Це ж саме можна сказати й про дослідження Г.Мазур[116,с.12]. Ми маємо у своєму розпорядженні достатньо достовірні джерела, щоб вважати це питання закритим.

У своїх мемуарах І.Петрункевич точно вказує дату і місце свого народження - 1843 рік, село Плиски Борзнянського повіту Чернігівської губернії[37,с.11]. Точність місця народження І.Петрункевича підтвердив і його правнук по материнській лінії - М.Шліппенбах. У приватному листі до автора нащадок свідчив про те, що його дід - М.Петрункевич, син І.Петрункевича, особисто йому розповідав про те, що І.Петрункевич народився у родовому маєтку династії Петрункевичів - селі Плиски на Чернігівщині[8, арк.1].

Віднайдені нами архівні документи доповнюють цю інформацію. Матеріали Чернігівської духовної консисторії свідчать, що за даними метричних книг Чернігівської Миколаївської церкви, у Іллі Яковича Петрункевича і його дружини - Анастасії Рубан, народився син Іван, 10 листопада 1843 р. І.Петрункевич був охрещений 18 листопада того ж року, у тій же церкві. Обряд хрещення провів приходський священник В.Кириловський. Хрещеними батьками І.Петрункевича стали надвірний радник - Ф.Рашевський і подруга матері Івана - Олександра Васильєва[1, арк.4]. Іван був одним з п'ятьох дітей подружжя Петрункевичів. У цій аристократичній родині виховувались ще двоє синів - Микола та Михайло і дві доньки - Віра та Клеопатра[31,с.52]. Таким чином, ми маємо усі підстави стверджувати, що І.Петрункевич народився 10 листопада 1843 р. у селі Плиски Борзнянського повіту Чернігівської губернії, у

дворянській родині відомого українського ліберального аристократа, дійсного статського радника - І.Я.Петрункевича.

Тут, нам видається, буде дуже доречним скористатись публіцистикою І.Петрункевича, і змалювати людський портрет батьків політика - Іллі Яковича та Анастасії Мартинівни. Як свідчив герой нашого дослідження, його мати була дуже розумною жінкою, і з великим характером. Вона була вихована у неприступних кріпосних традиціях, і до кінця життя не визнавала будь-яких ідей рівності у суспільстві. Вона володіла своїми підданими не по меркантильним міркуванням, а по глибокому переконанню про свої законні власницькі права, і принципово не припускала будь-яких інших форм соціальної організації. Батько, навпаки, дотримувався не стільки демократичних, скільки гуманних переконань, і з самого початку процесу відміни рабовласницького ладу став на сторону прогресивних сил, і завжди залишався у рядах тієї дворянської меншості, яка чітко розуміла, що оновлення Російської імперії принципово неможливе без звільнення селянства від кріпосної залежності[40,с.5]. Як бачимо, родина Петрункевичів не належала до реакційної частини суспільства, що не виключало появи різних громадських впливів на І.Петрункевича.

Статус спадкового дворянина визначив основні етапи у його вихованні та процесі освіти. Освіту І.Петрункевич почав отримувати у 1853 р., коли у десятирічному віці Івана і його брата Михайла батьки направили у пансіон при Першій Київській гімназії. Однак, вже через два роки, у 1855 р., батьки, отримавши погані відомості про пансіон та його вихованців, вирішили перевести дітей у Київський Володимирський кадетський корпус. Обидва брати знаходились у корпусі до 1861 р., коли Михайла забрали з корпусу по причині слабого здоров'я і планували направити у Чернігівську гімназію. Це було дуже зручно, оскільки глава родини - І.Петрункевич, був обраний дворянством головою Чернігівської кримінальної палати суду і переїхав на постійне проживання з Плисок до Чернігова[37,с.154].

Що стосується І.Петрункевича, то тут справа була складнішою. Батьки вважали військову кар'єру для Івана найбільш доцільною, тим паче, що у 1861 р. він уже був випускником спеціального класу, і повинен був бути випущений офіцером. Однак, під час навчання він дуже сильно захопився ліберальною філософією. Величезний вплив на нього мала соціально-політична література О.Герцена - газета „Колокол” і альманах „Полярная звезда”.

Як відомо, О.Герцен був творцем вільної російської преси в еміграції. Альманах „Полярная звезда”(1857-1868) і газета „Колокол”(1857-1867) являли собою унікальні приклади російської безцензурної політичної публіцистики. Ці друковані органи мали своїх кореспондентів по усій Російській імперії, які у той же час були джерельною базою новин з імперії для О.Герцена. Тираж видань становив більше 2,5 тисяч екземплярів, який ввозився у Російську імперію шляхом контрабанди і розповсюджувався виключно нелегальними методами. Ці видання стали своєрідним суспільним вироком самодержавному режиму у Російській імперії, адже у них сміливо викривалися численні вади і злочини монархічного режиму. О.Герцен був ідеологічним наставником видатних діячів російської культури - І.Тургенева, М.Чернишевського, Л.Толстого, які часто відвідували маєток Бакуніних у Прямухіні, де з ними і познайомився І.Петрункевич[181,с.282-283].

І.Петрункевич свідчив, що вже у кадетському корпусі він став глибоко цікавитись політичними і суспільними проблемами. Один з його викладачів, капітан Генерального штабу - М.Домонтович, який викладав курси військової тактики та історії, познайомив свого студента з працями видатного письменника і мислителя. У ході бесід на квартирі викладача І.Петрункевич зрозумів, що М.Домонтович був не тільки прихильником концепцій О.Герцена, але й був одним з багатьох кореспондентів письменника у Російській імперії. М.Домонтович зробив багато, щоб ідеали О.Герцена стали й ідеалами його вихованця. Оскільки він був пристрасним прихильником звільнення селян від кріпосного права, відтак і молодий І.Петрункевич, дослідивши всю глибинність цього зла у Російській імперії, став палким поборником ідеї знищення

рабовласницького устрою. Один з родичів М.Домонтовича - К.Домонтович, який був членом Редакційних комісій, які розробляли Положення про звільнення селян, регулярно надсилав з Санкт-Петербургу до Києва різноманітні документи і матеріали, які розкривали цілий спектр проблем у цій сфері. Відтак, вже у кадетському корпусі, у І.Петрункевича почала формуватися власна концепція розв'язання болючого аграрного питання у Російській імперії.

Як свідчив політик, проблема відміни кріпосного права була не чистим теоретичним питанням - і він, і його брат, категорично не сприймали кріпацтва і засуджували рабовласництво - живу дійсність, у якій вони вирости. Тому науково - публіцистичні праці О.Герцена падали вже на добре підготовлений ґрунт, і ідеї письменника закарбувались у світогляді І.Петрункевича на все життя. Діяч визнавав, що концепції О.Герцена визначили його політичні та соціальні ідеали - письменник став його духовним наставником, який навчив його розрізняти стратегічне та принципове від тактичного, яке залежить від місця, часу та обставин[37,с.8].

Крім того, велике значення мала і та обставина, що у середовищі професорсько-викладацького складу ліберальна ідеологія мала домінуючий вплив, адже саме учбові заклади стали першими „оазисами” побутування ліберальної філософії. Лібералізм настільки захопив І.Петрункевича, що він стає філософією мислення молодого дворянина, і він відмовляється від кар'єри військового, вирішуючи вступати до університету.

І.Петрункевич спланував своє звільнення з корпусу. Усвідомлюючи, що не можна затримуватись на учбових канікулах більше чотирьох днів, він поїхав до батьків на Масляну 1861 р., і затримався більше ніж дозволено, розуміючи, що це призведе до автоматичного виключення з корпусу. У мемуарах політик визнав, що його план підтримав М.Домонтович і пообіцяв допомогти у цій справі. У домовлений час І.Петрункевич завітав до викладача, який вже підготував одяг для свого учня - тепле пальто і головний убір. І.Петрункевич з метою конспірації виїхав з Києва не на поштовій, а на приватній кареті.

Прибувши до станції Бровари І.Петрункевич найняв поштовий екіпаж, і наступного дня був у Чернігові, де у цей час вже проживали його батьки. Після фактичного дезертирства сина, Ілля Петрункевич, який у цей час виконував обов'язки чернігівського губернатора, повернув сина назад до корпусу, але його директор, очевидно, розуміючи всю безперспективність військової кар'єри для Івана, дав згоду на його звільнення з корпусу за власним бажанням.

Як згадував діяч, його батько поставився до вчинку сина суворо, і наказав негайно повертатись до корпусу у супроводі поліцейського та з приватним листом до директора корпусу. Поліцейський чиновник привіз молодого дезертира прямо на квартиру до директора корпусу, який, дуже уважно прочитавши лист старшого Петрункевича, на слідуючий же день заявив Івану про те, що його звільняють з корпусу формально з власним бажанням, але виключно завдяки великій повазі до його батька. В решті-решт, з іпалетів молодого кадета були зпороті нашивки, і він втратив чин унтер-офіцера. Йому було видано свідоцтво, у якому його поведінка була оцінена вже не відмінною, а хорошою. Після цих процедур, директор корпусу викликав поліцейського, який супроводжував молодого кадета, передав йому лист - відповідь Петрункевичу - старшому, і відправив Івана назад у Чернігів у супроводі чиновника[37,с.156].

З 1861 по 1863 рр. І.Петрункевич пройшов курс наук у Чернігівській гімназії, оскільки слабо володів латинською мовою, яка була необхідною для вступу в університет. У 1863 р. обидва брати Петрункевичі - Іван і Михайло, стали випускниками Чернігівської гімназії[165,с.282-285,417].

Зауважимо, що період навчання у Чернігові закарбувався у пам'яті І.Петрункевича двома епохальними подіями - смертю Т.Шевченка та скасуванням кріпосного права у Російській імперії. У своїх публіцистичних творах діяч яскраво відтворив соціокультурне середовище провінції напередодні визвольної реформи. І.Петрункевич писав, що до кінця Кримської війни ніхто не думав, що можлива „біда” - звільнення селян, і що військова поразка призведе саме до цього. Після завершення Кримської війни до

Борзнянського повіту Чернігівської губернії прибули гусарські полки для постійної дислокації. Поява військової молоді внесла у монотонне провінційне життя небувале поживлення: богомне життя, хореографічні бали, азартні ігри - усе це наповнило життя поміщицьких маєтків. Суспільного життя не існувало - газета „Черниговские губернские ведомости” отримувалась у повіті раз на тиждень, а у село потрапляла лише за умов „непорозуміння”. Військова музика, безкінечні бали, весілля, ігрові салони - усе це затьмарювало турботи про завтрашній день: поміщики жили сьогоднішнім днем, а про катастрофічно зростаючі борги господарств ніхто не думав - дворянство не сумнівалося, що селянські спини все винесуть.

Звільнення селян стало повною несподіванкою: зникнення праці рабів, повна неготовність до нових економічних умов, боляче вдарили по дворянському стану. Усі розмови у цей час по маєтках велись таємно, за закритими дверима, щоб не почула прислуга і кріпосні - прийняті рішення у Санкт-Петербурзі могли змінити у будь-який момент. Однак, коли все стало зрозумілим, представники панівного класу почали терміново радитись між собою на предмет того, яким саме способом звести реформу до мінімальних негативних наслідків для великих землевласників. Було поставлене завдання зберегти дешеvu найману працю у великих маєтках. Оскільки Чернігівська губернія була однією з тих, де земля була єдиним джерелом прибутків, то дворянство губернії зайняло реакційну позицію - воно виступило проти наділення вільних селян земельними ділянками. Однак, коли ця течія у Редакційних комісіях прогнала, чернігівське дворянство скористалось пристрасним бажанням селян отримати свободу негайно та отримати мінімальні наділи, і „виграло” найбільш вигідні земельні наділи, поставивши селян в умови дворянського економічного диктату. Однак, при усіх недоліках, визвольна реформа 1861 р., на переконання політика, стала величезною революцією, яка покінчила з феодалними порядками.

І.Петрункевич яскраво описав і сам день оголошення Маніфесту. Як згадував діяч, напередодні оголошення документу склалась цікава ситуація:

чернігівський губернатор - К.Шабельський, який не співчував реформам і боявся великих заворушень, подав у відставку і терміново залишив територію Чернігівської губернії. На його місце був призначений князь С.Голіцин, але він прибув лише після оголошення Маніфесту. Згідно положення, його місце повинен був тимчасово зайняти віце - губернатор, але він оголосив себе хворим. Терміново „захворіли” й голова казенної палати та управляючий державним майном губернії. Нарешті, черга дійшла до голови кримінальної палати, і батько політика - Ілля Петрункевич, виборний представник судової влади, узяв на себе знакову місію - публічне оголошення Маніфесту. Після підписання документу у столиці 19 лютого 1861 р., до Чернігова прибув спеціальний представник вищої влади, який разом з І.Петрункевичем почав підготовку оголошення документу по усій губернії, оскільки панівні верстви побоювались селянських заворушень.

І.Петрункевич яскраво змалював довгоочікуваний день - 9 березня 1861 р., коли Маніфест було оголошено по усій губернії. Після богослужіння у соборі один з церковних провідників публічно зачитав документ. Однак, реакція селянського середовища була наповнена розчаруванням: усі чекали негайного і повного звільнення від влади поміщиків, але виявилось, що ще надовго зберігались обов'язкові відносини з господарями, особиста служба, барщина і оброки. Старший Петрункевич виступив з промовою, у якій на доступній для селян мові пояснив основні тези документу. Однак, як свідчив Іван Ілліч, селяни розійшлись по домівках у стані глибокого незадоволення - вони очікували значно більшого. Введення уставних грамот, за спостереженням діяча, підтвердило скептицизм селянства - сутички поміщиків і селян на економічному ґрунті дуже часто призводили як до адміністративного, так і військового свавілля пануючих верств[40,с.5].

У 1863 р. Іван зі своїм братом Михайлом вступає до Санкт-Петербурзького університету. Зауважимо, що Іван обирає юридичний факультет, що свідчить про домінування суспільно - правових інтересів у системі його ідеалів[37,с.155-156]. На наш погляд, відмова І.Петрункевича від військової кар'єри і вступ до

університету свідчать про світоглядну еволюцію його мислення, яке постійно демократизується під впливом початку епохи Реформ у Російській імперії.

У літературі до теперішнього часу побутувала думка, що І.Петрункевич закінчив університет у 1866 р. і отримав диплом юриста[60,с.498]. Віднайдені нами архівні документи спростовують це твердження. 15 травня 1865 р. Ректор Санкт-Петербурзького університету направив до Канцелярії Чернігівського Губернського правління свідоцтво, де вказувалось, що І.Петрункевич став студентом університету 10 жовтня 1863 р., слухав наукові курси по юридичному факультету. Однак, 9 квітня 1865 р., за несплату коштів за слухання лекцій, був звільнений з університету, з другого курсу[1, арк.5].

Цей факт говорить відразу про кілька тенденцій, які необхідно відзначити: по-перше, цілком зрозуміло, що сім'я І.Петрункевича, як і усі дрібні та середні дворянські роди, почала відчувати фінансово-економічні проблеми, пов'язані з наслідками відміни кріпосного права - незавершеність вищої освіти І.Петрункевичем тому підтвердження; по-друге, на наш погляд, величезний вплив на І.Петрункевича під час навчання в університеті мав О.Бакунін, який особисто був знайомий з О.Герценом, сповідував його філософію і повернувся у Росію у зв'язку з початком реформаційних трансформацій[37,с.146].

І.Петрункевич познайомився з О.Бакуніним у Санкт-Петербурзі восени 1864 р. Брати Петрункевичі були студентами столичного університету і винаймали квартиру у знаменитому будинку Штрауха разом з групою студентів, серед яких був і І.Вернадський - батько великого у майбутньому вченого, мислителя-гуманіста, громадського діяча та політика - Володимира Вернадського. Одного дня до їх помешкання завітав О.Бакунін, і у ході знайомства відразу ж зав'язались політичні бесіди та дискусії з приводу майбутнього країни. Очевидно, О.Бакунін розгледів у молодих студентах своїх політичних соратників, адже з цього моменту суто людські симпатії з великою швидкістю перетворились у міцну дружбу[37,с.146].

Як вважає один з російських дослідників життя та діяльності І.Петрункевича - К.Могилевський, під впливом О.Бакуніна, І.Петрункевич

увійшов до студентського політичного клубу, який мав виражену ліберальну направленість. Члени клубу регулярно збирались на квартирі, яку винаймав О.Бакунін, і обговорювали нагальні суспільно-політичні проблеми. На ґрунті світоглядної солідарності І.Петрункевич і О.Бакунін стали ідеологічними соратниками[123,с.386]. Вже пізніше, І.Петрункевич говорив про те, що історія династії Бакуніних, їх життя та діяльність - це історія його власної душі, у її самому джерелі[159,с.391].

Дружні відносини І.Петрункевича і О.Бакуніна проявлялись і на рівні людських відносин, адже О.Бакунін регулярно запрошував братів Петрункевичів проводити студентські канікули у фамільному маєтку династії Бакуніних - селі Прямухіно Тверської губернії. І.Петрункевич у своїх мемуарах з вдячністю згадував про доброзичливий прийом родини Бакуніних[37,с.148]. Тут потрібно наголосити на одній архіважливій деталі. У середині XIX ст. родинний осередок Бакуніних - село Прямухіно, без перебільшення було центром консолідації видатних представників російської культури. За образом висловом М.Шліппенбаха, суспільно - політичне життя у Прямухіні напередодні Великих реформ „било ключем”. Багато відомих політиків були гостями у радушному салоні маєтку Бакуніних[50,с.18-19]. За свідченням правнука І.Петрункевича по материнській лінії, саме у Прямухіні політик мав регулярні зустрічі з видатними діячами російського визвольного руху, прогресивними представниками тверського дворянства, яке славилось своїм лібералізмом та великими російськими письменниками - гуманістами і славетними діячами культури - І.Тургенєвим, Ф.Достоевським, Л.Толстим, Г.Державіним, М.Ге, В.Серовим, В.Белінським, М.Пироговим та іншими[7, арк.1 зв.].

Зазначимо, що між династіями Петрункевичів і Бакуніних склалися міцні родинні стосунки. Так, скажімо, син І.Петрункевича - Михайло, був одружений з донькою І.Бакуніна - Єлизаветою[50,с.23]. А рідний брат політика - Михайло Ілліч, на початку 70 рр. XIX ст. одружився на рідній племінниці Бакуніних - Л.Вульф[37,с.147]. До речі, донька І.Петрункевича - Наталія, теж була

одружена з представником відомої демократичної династії. Вона стала дружиною Ю.Кониського - сина відомого „українофіла” О.Кониського[6, арк.1 зв.]. Як бачимо, родина Петрункевичів мала родинні стосунки якраз з представниками демократичних прошарків суспільства, що, без сумніву, свідчить про виражену ліберальність династії Петрункевичів. Потрібно сказати, що під час навчання у столиці імперії, І.Петрункевич зблизився з представниками українства у знаменитому виданні - „Основа”, що дозволило прогресивному студенту перебувати у центрі світоглядних трансформацій суспільства.

Треба сказати, що вагомий вплив на І.Петрункевича справила і дружба з родиною Вернадських. Маєтки обох родин розташовувались поруч, а тому добросусідські відносини мали і чисто людський вимір. За свідченням М.Шліппенбаха, Ілля Петрункевич - батько І.Петрункевича та І.Вернадський - батько В.Вернадського, були не тільки близькими друзями, а й соратниками по ідеологічним переконанням. Зокрема, родина Вернадських була однією з небагатьох дворянських династій, яка відмовилась від викупних платежів селян, що, очевидно, вплинуло на І.Петрункевича у майбутньому, як приклад для наслідування[9, арк.2]. Принагідно зауважимо, що Вернадські були представниками української національної аристократії і репрезентували чернігівське ліберальне дворянство. В.Вернадський завжди з великою любов'ю і теплотою згадував про свою „малу Батьківщину” - Чернігівщину, як джерело його виховання та становлення[63,с.84-85]. Відданість демократичним ідеалам проявилась й у тому, що В.Вернадський, як і І.Петрункевич, був постійним гостем маєтку Бакуніних у Прямухіні, тим самим повністю солідаризуючись з світоглядними ідеалами героя нашого дослідження[51,с.8;52,с.29].

Цілком очевидно, що ліберальний ореол, пануючий у соціумі, і значний вплив О.Бакуніна та родини Вернадських, підштовхнули І.Петрункевича до рішення прийняти найактивнішу участь у реформах. У серпні 1865 р. він побував на відкритті Чернігівського губернського земського зібрання і дуже захопився великими перспективами цієї суспільної інституції[37,с.6-11].

Після навчання в університеті батьки Івана наполягали на кар'єрі чиновника, бо це було традицією у цій аристократичній родині. Однак, І.Петрункевич категорично відмовився від цієї перспективи, вважаючи державну службу перешкодою для власної свободи у справі реалізації своїх громадських і політичних планів. Він залишився у Плисках, щоб розпочати свою суспільну діяльність. Батьки, які вже проживали у Чернігові, дарувальним актом передали дворянський маєток у Плисках у розпорядження Івана[37,с.11].

Отже, дослідження біографії політика свідчить про безпосередній вплив лібералізму на формування його світогляду. Випадок І.Петрункевича - типовий приклад лібералізації дворянства. Велике захоплення цією ідеологією призвело до еволюції його поглядів, що ствердило демократичну платформу світогляду як домінуючу його внутрішньої філософії.

Другою фундаментальною складовою світогляду І.Петрункевича стало його дворянське походження. Перші згадки про фамілію Петрункевичів відносяться до кінця XVII - початку XVIII ст. Першими відомими представниками цієї династії були П.Петрункевич і Ф.Петрункевич. Про них відомо лише те, що вони служили у козацькому чині і мешкали у містечку Синявка Сосницького повіту на Чернігівщині. Саме вони, згідно досліджень В.Модзалевського, дали початок кільком гілкам династії Петрункевичів[31,с.46].

Окреслимо штрихи до портретів найбільш яскравих представників фамілії Петрункевичів. С.Петрункевич - син О.Петрункевича, почав службу 15 березня 1741 р. військовим канцеляристом Генеральної Військової Канцелярії. 12 березня 1753 р. був призначений сотником у містечку Синявка[30,с.267]. 3 14 листопада 1756 р., протягом 5 місяців з 200 козаками був на польському кордоні у розпорядженні полковника Казанського полку фон Лоріха. За дорученням Генеральної Військової Канцелярії очолював каральні групи по боротьбі з крідями і розбійниками, займався доставкою провіанту для полку драгунів. 3 18 грудня 1765 р. - призначений на службу у Генеральну Військову Канцелярію спеціалістом по питанням місцевих судів. 7 липня 1774 р. звільнився зі служби у званні бунчукового товариша і сотника Синявського. У

власності мав 4 двори, 9 хат, 29 душ кріпосних у містечку Синявка. На хуторі Попельницький мав у власності - 6 чоловічих і 4 жіночих душі дворових служителів, 38 чоловічих і 44 жіночих душ кріпосних. Першим шлюбом був одружений на Г.Жуковській - представниці легендарної ліберальної родини[31,с.47].

І.Петрункевич - син Я.Петрункевича, почав службу 17 червня 1822 р. канцеляристом Департаменту Чернігівського Генерального суду. 31 грудня 1834р. отримав звання титульного радника. З 3 грудня 1835 р. - секретар Чернігівської палати громадського суду[31,с.50]. 20 жовтня 1844 р. отримав титул дійсного статського радника. Був призначений головою Чернігівської палати кримінального суду і Полтавського Окружного суду[30,с.267]. У власності мав: 10 душ кріпосних у селах Низьківка і Городище; 10 душ кріпосних у Сосницькому повіті; від дружини у Роменському повіті -10 душ кріпосних і 100 десятин землі. Був одружений на А.Рубан, доньці відомого роменського магната. А.Рубан мала у власності: 18 душ кріпосних і 200 десятин землі у Роменському повіті; у Княгининській окрузі Нижегородської губернії мала 57 душ кріпосних і 400 десятин землі; у Роменській окрузі мала 53 душі кріпосних і 300 десятин землі.

П.Петрункевич - син Г.Петрункевича, почав службу 5 вересня 1819 р. у чині унтер - офіцера у Нікольському піхотному полку. 17 вересня 1829 р. отримав чин підпоручика за відвагу у військових діях у Силістрії. 22 листопада 1831 р. отримав чин поручика за відмінну службу у бойових діях проти польської армії. З 1832 р. пройшов шлях від ротного командира до чина підполковника, який отримав 7 травня 1846 р. За відмінну службу і проявлену відвагу в умовах війни отримав 2 імперських ордена: 18 жовтня 1829 р. - орден Святої Ганни III ступеню з бантом, за оборону від ворожих вилазок із Шумли і 12 травня 1839 р. - орден святої Ганни IV ступеню з надписом „За відвагу і хоробрість при облозі Силістрії” [31,с.50].

Вищевикладені дані дозволяють нам зробити наступні узагальнення. Генеалогічні дослідження В.Модзалевського і Г.Милорадовича підтверджують

тезу про те, що українське дворянство є прямим спадкоємцем української козацької старшини епохи Гетьманщини(1648-1782). Ця старшина була правлячим класом в Україні і соціальним корінням походила з козацького середовища[115,с.16].

Стосовно національної самоідентифікації, українські дворяни, судячи з статистичних даних і даних переписів населення, не бажали виокремлюватися з російської групи дворянства, що, очевидно, було зумовлено як русифікаторською політикою уряду та процедурами уніфікації, так і бажанням зберегти для себе усі преференції, які українське дворянство отримало у результаті зрівняння у правах з російським вищим станом[107,с.136-139].

Всі наші узагальнення знаходять підтвердження у результатах генеалогічних досліджень В.Модзалевського, Г.Милорадовича і В.Лукомського. Династія Петрункевичів була невід'ємною частиною української національної аристократії. Послужні списки найбільш яскравих представників фамілії Петрункевичів свідчать, що представники цієї родини завжди були „золотим фондом” української аристократії. І в епоху Гетьманщини, і у часи розквіту Російської імперії, Петрункевичі були частиною правлячої еліти у державі, і Чернігівській губернії зокрема. Більшість представників родини мали у власності як земельні латифундії, так і кріпосних селян. Серед представників цієї династії були і відзначені монархією особистості - військові чиновники та бойова еліта, які отримали нагороди імперії. Петрункевичі відносились до військового дворянства Чернігівської губернії, яке отримало свої привілеї і титули як нагороду за військові заслуги. Однак головним було те, що представники фамілії Петрункевичів, у більшості своїй, були правлячим, „служилим” нобілітетом, що не могло не вплинути на виховання їх нащадків.

У контексті українського, національно-аристократичного походження І.Петрункевича дуже важливо дослідити одну з ключових проблем, а саме з'ясувати особисту візію діяча щодо вирішення „українського питання” у Російській імперії.

Перш за все, слід зазначити, що відношення І.Петрункевича до національного питання у Російській імперії формувалось під впливом антиукраїнського законодавства. Монархія добре розуміла, що в умовах швидкої капіталізації української промисловості неодмінно зросте прагнення до політичної автономії, яке треба нейтралізувати[177,с.12]. Посилення національного руху мало свою специфіку. На думку В.Сарбея, український національний рух тісно переплітався з суспільно-політичними течіями загальноімперського впливу та з земським рухом[150,с.12]. Отже, національний рух став частиною суспільних трансформацій пореформеної доби.

Цілком зрозуміло, що український рух викликав занепокоєння у влади. Антиукраїнська істерія стала додатком цілого ланцюгу проблем: у цей час у Російській імперії посилювався селянський рух, студентські маніфестації, посилювалась пропаганда нелегальних товариств, польський рух набув гострої революційності. Центральна влада розробила 2 „вбивчі” документи для українського національного руху: 20 червня 1863 р. вийшов Валуєвський циркуляр, який проголошував, що „малоросійської”, у термінології російського деспотизму, себто - української мови, не існує і заборонив друкування українською мовою шкільних і релігійних видань; а 18 травня 1876 р. з’явився Ємський акт, який забороняв друкування українських текстів, забороняв український театр і навчання українською мовою, з бібліотек вилучались українські книжки. Окремо заборонявся ввіз з-за кордону україномовної продукції, а перевага у школах надавалась учителям - росіянам. Дійшло навіть до того, що була заборонена українська мова при публікації музичних творів та їх виконанні. Ці заходи, за влучним визначенням Я.Грицака, стали вінцем антиукраїнських акцій російської монархії [81,с.66-67,70].

На думку Н.А.Шип, причиною виникнення і загострення національного питання було панування ідей „панрусизму” у Російській імперії. Самодержавство керувалося відомим принципом багатонаціональних держав - встановлення зверхності панівної нації і асиміляція різних мов, які повинні були „об’єднуватись” в одну національну[180,с.25,32]. Звісно, з огляду на такі

обставини, у І.Петрункевича склалось своє бачення національної проблеми у Російській імперії. У своїх мемуарах він дуже лаконічно, але яскраво змальовує своє відношення до цієї проблеми, зокрема до „українського питання”.

Перш за все, І.Петрункевич визначає головні етнопсихологічні риси українства. Він пише, що „малорос” понад усе індивідуаліст. Він з усіх сторін огороджує свій двір, свою „фортецю”, щоправда слабо укріплену зовнішньо, але внутрішньо, у його емоціях - неприступну. Ніякими засобами зваблення або кари неможливо „малороса” перетворити у радикала - соціаліста. Він рішуче не визнає общини і не допускає навіть малого втручання у його господарчі справи, але визнає „громаду”, тобто зібрання „громадян”, як раду по усім суспільним питанням, які не стосуються його особистих і господарчих справ[37,с.14]. Як бачимо, діяч вказує на одну з яскравих психологічних рис українства - інтровертованість, тобто установці на власний внутрішній світ, на проблеми власного соціуму, та на індивідуалізм, що проявляється у волелюбстві, хазайновитості, честолюбстві та оптимізмі[117,с.21-22]. Поряд з цим, І.Петрункевич вдається до порівняння деяких рис українців і росіян. Зокрема, він вказує на значне поширення побутового алкоголізму серед російського селянства[37,с.288]. Незвичайною рисою для І.Петрункевича була і така форма сватання у росіян як ярмаркові торги незаміжніми жінками[37,с.288]. Очевидно, що характерна для росіян екстравертованість, тобто схильність до общинного колективізму, товариськості, відкритості до зовнішнього світу та патріархальної домінанти, була для І.Петрункевича досить незвичною[118,с.28].

Розмірковуючи над відносинами українців і росіян діяч наголосив: *„...Український народ має свої особливості, свою дуже близьку до великоруської, але особливу мову, свій національний характер, свій тип, свою особливу історію, оскільки декілька століть жив окремим державним життям. Цей народ не був переможений зброєю свого північного брата, але обидва об'єднались добровільно, як рівний з рівним, заради самозахисту від зовнішніх ворогів. При таких умовах збереження національних особливостей*

...не могло не здивувати, ні тим більше спровокувати підозри і переслідування проявів їх. Але російсько - німецький уряд, не відчуваючи твердості своїх власних корінь, тримався політики нівелювання за одним задалегідь встановленим зразком, і усе інше визнавав потрібним приниження і знищення. На цьому ґрунті і виросло «українофільство», поступово за допомогою німецьких і австрійських помічників перетворене у „сепаративний рух” або „самостійність” України. Я можу стверджувати з повною впевненістю, що між „українофільством” і „сепаратизмом” не було нічого спільного і переслідування „українофілів” було однією з головних причин його переходу до ідеї про відокремлення України і перетворення її у самостійну державу. Але творцем „самостійності” України був російський централізм, бруталний і безглуздий...”[37,с.23-24].

У контексті культурних заборон українства І.Петрункевич пише, що у число репресованих потрапила і „малоросійська” народна пісня. Послідовними гонителями народної пісні стали представники повітової поліції і міністр внутрішніх справ Російської імперії - Л.Маков, а також поліцейські урядники, введені для „підтримки” на селі тиші і порядку. Саме ці представники центральної влади стали розганяти сільські хори, які збирались на вечорниці. Як свідчив політик, поліцейські урядники систематично направляли до мирового суду поліцейські протоколи, які „засвідчували” порушення українськими громадами адміністративного порядку. Займаючи посаду дільничного мирового судді, І.Петрункевич принципово залишав ці поліцейські протоколи без розгляду, не сприймаючи ксенофобії національної політики російського деспотизму[37,с.24].

Таким чином, І.Петрункевич наголошував на яскравих відмінностях і національному колориті українства, визнавав державне існування українців, і політично вимушений, але добровільний союз з росіянами, з точки зору конкретних історичних обставин. Цілком очевидно, що політик мав на увазі Переяславський договір 1654 р. „Українофільство” він вважав закономірним явищем у світлі недалекої національної політики самодержавства. Він

засуджував нерівноправне відношення російської монархії до корінного і колонізаційного населення. Головною причиною посилення національного руху він вважав політику самодержавства, спрямовану на нівелювання особливостей народів. І.Петрункевич вважав, що творцем радикального національного руху був сам царизм, з його брутальною і безглуздою національною політикою. З риторики діяча стає зрозумілим, що вихід з ситуації він бачив у корінних реформах суспільного організму імперії, ідеї ж політичної автономії або відокремлення українських земель він не сприймав. У своїх мемуарах політик визнавав, що велика адміністративна централізація Російської імперії стала однією з головних причин занепаду регіонів та районів імперії. Ідеалом державного устрою Російської імперії І.Петрункевич вважав федерацію, об'єднану за економічним принципом, а не національним. На думку політика, саме такий устрій знімає проблему тиску великих національних груп над малими і сприяє процесу послаблення національної нетерпимості. Діяч був прихильником національно-культурної, економічної та адміністративно - територіальної автономії українських земель.

По суті, концепція національного питання у І.Петрункевича була сформована на двох аспектах. На думку О.Надтоки, ліберальна інтелігенція, до якої належав І.Петрункевич, не сприйняла національно - зорієнтованого демократизму М.Бакуніна та О.Герцена, у силу домінування соціальних, а не національних інтересів. Це і зумовило відсутність у практичній діяльності національного, як категоричного імперативу. Очевидно, що І.Петрункевич, як і усі представники російської інтелігенції другої половини XIX ст., знаходився у полоні ідей філософії західноєвропейського позитивізму. Позитивісти пропагували космополітизм, ідею злиття народів у єдиній інтернаціоналістській спілці, і розкриття, таким чином, ідеї вселюдськості. Національне питання позитивісти розглядали як „яблуко розбрату”, тому зверхнє ставлення до національного питання не є дивним. Усі спроби кардинального вирішення цієї проблеми сприймалися як невинуватена спроба дезінтеграції Російської імперії. Поблажливе ставлення до національного питання з'явилося у ліберальній

інтелігенції після початку гострої боротьби політичних радикалів з урядовими колами[128,с.8-9,13].

Компліментарне, небезпристрасне відношення І.Петрункевича до українського питання можна пояснити кількома факторами. Справа у тому, що Борзнянський повіт Чернігівської губернії був Батьківщиною не тільки І.Петрункевича, а й відомих діячів - „українофілів”: П.Куліша та В.Білозерського. Сільське населення Борзнянського повіту було переважно українським, а дворянські маєтки краю зберігали відголоски славного минулого козацьких часів та епохи Гетьманщини. Від села Плиски було зовсім недалеко до значних українських національно - культурних осередків у Качанівці, Тростянці, Сокиринцях, Дідівцях, Ярошівці, Івангороді, Мотронівці[178,с.10].

Але головною причиною, на нашу думку, є безпосереднє походження політика з спільноти української національної аристократії та ліберального дворянства. Генеалогічні дослідження Г.Милорадовича і В.Модзалевського яскраво свідчать, що І.Петрункевич мав глибинні, козацько - старшинські коріння[30-31]. Таким чином, вплив української генетики на І.Петрункевича є безсумнівним, що відповідним чином позначилося на його ставленні до національного питання.

Дуалізм у національному питанні, характерний для І.Петрункевича, був притаманним явищем для російських громадських діячів й інтелектуалів українського походження. Обидві національні ніші - російська та українська, були їм дуже близькі. Вони не вбачали жодного протиріччя у тому, що ідентифікували себе з російським визвольним рухом і водночас цікавилися українськими національними проблемами. І.Петрункевич належав до тієї численної, якщо не пануючої, більшості нащадків української шляхти та козацької старшини, які, здобувши вищу освіту в університетах імперії, усвідомлювали себе у першу чергу громадянами „великої Росії”, або у точній відповідності з тодішніми реаліями - підданими імператора. Проте, оскільки обставинами народження, походження, проживання, служби, родинними зв'язками вони були пов'язані з українськими землями, то вони, так чи інакше,

реагували на цю двоїстість свого становища. Подібне ставлення І.Петрункевича до „українського питання” й зумовило те, що для нього національні проблеми ніколи не виходили на перший план громадської діяльності, відчуття національної несправедливості не породжувало прагнення до відпору, не спонукало до боротьби[178,с.53].

І.Петрункевич намагався збалансувати комплекс інтересів, знайшовши формулу компромісу між „національним” і „соціальним”, відстоюючи єдність держави та заперечуючи політичну автономію на момент другої половини ХІХ ст. Він чудово розумів потенціал та великі перспективи входження українського населення до російськомовного середовища та елітарного соціуму. Фактично, політик вважав український народ двомовним, а відтак схвалював мовний білінгвізм та культурний плюралізм взаємопроникнення східнослов'янських російського та українського етносів, що свідчить про фактичне невизнання діячем так званого „колоніального” статусу Лівобережної України у складі Російської імперії, бо у його візії українці і росіяни не були „іногородцями”.

Говорячи про вплив української генетики на етнополітичні погляди діяча, ми повинні підкреслити одну важливу особливість діяльності земств в Україні. За влучним визначенням В.Мойсієнка, для ліберальних земців України були властиві радикалізм та національно-українські почуття[124,с.53-56]. Відомий еміграційний історик О.Моргун так писав з цього приводу: „...Українські почуття українського дворянства природне, неминуче явище, що виникало з голосу крові – з походження від української старшини, від українського козацтва, з оточення національною стихією, з історичних традицій...”. На переконання О.Моргуна, характерною рисою більшості нащадків української козацької старшини, що знайшло своє відображення у суспільно - політичній позиції земства, слід визнати майже постійну опозицію до царського уряду. У цьому виявилась своєрідна українська „земщина”, з властивим для неї ворожим ставленням до російської бюрократичної „опричнини”. Поруч з такою фрондою, серед українського дворянства

спостерігалась його певна амбітність - визнання своєї вищості над іншим, „жалуваним”, російським дворянством, якому цей статус було даровано за службу. Така аристократична гордовитість українського шляхетства ґрунтувалась на тому, що воно не забувало свого походження від лицарства козацького, від української старшини[127,с.56-68].

У своїх мемуарах І.Петрункевич чітко розрізняє категорії „Вітчизна” і „Батьківщина”. Першою для нього була Російська імперія, другою - Україна. Отож, будучи російським дворянином, І.Петрункевич вважав себе українцем[37,с.4]. На нашу думку, ця метаморфоза є яскравою особливістю ментальності зросійщеної козацької старшини. Ця обставина спродукувала характерне для І.Петрункевича поєднання української та російської природи у світогляді.

Тут буде дуже доречним і принципово важливим зацитувати фрагмент з листа І.Петрункевича до В.Вернадського, де герой нашого дослідження дуже красномовно розкрив своє персональне бачення специфіки „українського питання” у Російській імперії. Зокрема, він пише: *„...На Україні моя Батьківщина, там пройшла майже половина мого життя,...з Україною я пов'язаний не тільки холодними ідеями права і державної єдності Росії, але і почуттями, які кореняться у крові, у спогадах і враженнях природи, у звуках народної мови, у всьому, що накладає незгладиму печать на людину і визначає її національне походження. Але усі ці місцеві впливи не заступають в мені усієї батьківщини, і єдність Росії для мене не тільки державна ідея або співжиття двох національностей, а живе і неподільне ціле, яке має своє дивовижно художнє і беззаперечне відображення у таких обдарованих людях, як Гоголь і Короленко, у котрих українське і російське, як часткове і загальне, відобразилось з надзвичайною ясністю. Спробуйте відділити у них українське від російського: не вийде ні того, ні іншого, живе буде перетворене у мертве...”*[65,с.221].

Фрагмент листа переконливо свідчить, що для І.Петрункевича український і російський народи були неподільними гілками єдиної

східнослов'янської цивілізації. Саме тому, у візії політика, мовний білінгвізм, у вигляді двомовності, і культурний плюралізм взаємопроникнення двох етносів був закономірним явищем історичного процесу. У цілому, слід визнати, що І.Петрункевич не був національним, „україноорієнтованим” політиком. Як писав у своїх щоденниках політичний соратник діяча - В.Вернадський, І.Петрункевич був противником національних рухів, оскільки, на його думку, це було проявом антидемократизму, хоча В.Вернадський вважав національне питання прямим виявом демократичних цінностей[66,с.222].

Підтвердженням того, що І.Петрункевич був противником будь - яких проявів націоналізму, може бути думка, висловлена політиком у його мемуарах. У контексті взаємовідносин українців та росіян, І.Петрункевич зазначав, що між російськими і українськими губерніями існувала різниця, але не більша, ніж між французькими провінціями Нормандією та Провансом. Українські та російські губернії, на переконання політика, були заселені не різноплеєними етносами, для щастя яких була необхідна політична незалежність, а двома гілками східнослов'янської цивілізації, яка мала географічне поширення від Північного до Чорного морів. Діяч визнавав, що відмінності між цими народами були, але, скажімо, російська мова - мова великих російських письменників, була зрозумілою і українцям. Усі наявні етнокультурні відмінності між українцями та росіянами були такими ж природними відмінностями, які характерні для великої сім'ї слов'янських народів - західних і південних слов'ян. Саме тому, у візії політика, слов'янський світ - єдина цивілізаційна спільнота, де відсутні принципові відмінності. І.Петрункевич особливо наголошував, що усілякі прояви ненависті українців до росіян - явище не етнокультурне, а штучне, яке, в основному, підживлюється в інтелектуальному середовищі, оскільки проявляється у соціумі дрібної інтелігенції та політичних авантюристів[37,с.296-297]. Як бачимо, етнополітичні погляди І.Петрункевича були достатньо цілісними, являли собою природній продукт імперської епохи у Європі та відображали пануючі на той час позитивістські ідеали.

Завершуючи наші роздуми над проблемою ставлення І.Петрункевича до „українського питання”, мусимо вказати на одну колосально принципову річ. У кінці XVIIIст., в умовах вже відкритої імперської політики російського деспотизму по відношенню до Гетьманщини, українська національна аристократія прийняла вкрай привабливу пропозицію російського абсолютизму і обміняла українську автономію у складі Російської імперії на бенефіції і преференції російського дворянства - усі права неросійського нобілітету були зрівняні. Звісно, у такій ситуації важко було чекати патріотичної позиції від української еліти. На початку XIXст. у цілому було завершено процес інкорпорації більшої частини українських етнічних земель та інтеграції їх населення у Російську імперію, але без найменших натяків на будь-яку автономію, і під новими, штучними, імперсько - шовіністичними назвами - Малоросія, Південно -Західний Край, і колонізоване, господарчо освоєне українським етносом „Дике Поле” - Новоросія. У цих умовах будь-які реальні шанси на створення суверенної української держави було втрачені. Зважаючи на це, позиція, декларована І.Петрункевичем по „українському питанню”, виглядала максимумом для досягнення і прийнятним імперативом у переговорному процесі з верховною владою держави. Якщо ж говорити більш глобально, то по відношенню до національних проблем І. Петрункевича можна вважати, скоріше, апологетом США і прихильником американської етнополітичної моделі, але не шанувальником панславізму, а тим більше - панрусизму.

Дворянське походження відіграло провідну роль у особистій біографії І.Петрункевича. 18 вересня 1866 р. І.Петрункевич одружився з Г.Кандибою, донькою відомого українського дворянина. Процедура вінчання пройшла у Михайло - Антонівській церкві Троїцького собору у Чернігові. Обряд вінчання здійснив священник М.Переяславцев[1, арк.4]. Подружжя Петрункевичів мало п'ятьох дітей: синів Михайла, Сергія, Володимира, Олександра та доньку Наталію. Однак, на момент першої чверті XX ст., у живих залишилися тільки

Михайло та Олександр - Сергій і Володимир померли від хвороб, а Наталія була вбита під час революційних ексцесів[6, арк.1 зв.].

Оскільки у результаті поєднання представників двох відомих аристократичних фамілій відбулось злиття інтересів цих родин, цікаво подивитись на фінансово - економічний стан подружжя. Матеріали Чернігівського Губернського правління пояснюють цю ситуацію. Так, маєток І.Петрункевича у селі Плиски, згідно даних правління, був у кредитному закладі Чернігівського інституту громадської опіки по займу від 4 липня 1857 р. Строк закладу - 28 років, сума закладу - 5 тисяч 50 карбованців[3, арк.1-2]. У мемуарах І.Петрункевич вказує, що маєток було віддано в оренду угорському господарю і лише будинок залишився у його розпорядженні[37,с.11]. Становище дружини було ідентичним. Матеріали правління говорять про те, що свій маєток Г.Кандиба отримала у спадок від свого батька - П.Кандиби. Однак, з листопада 1858 р., він знаходиться у кредитному закладі по займу. Сума займу - 4 тисячі 50 карбованців. Г.Кандиба подала документи про його заду у заклад Товариства взаємного поземельного кредиту[4, арк.5-7].

Таким чином, факти доводять, що дворянські маєтки подружжя Петрункевичів знаходились у стані гострої кризи, яка була спричинена наслідками відміни кріпосного права для господарств аристократії. Цілком очевидно, що ні про яке успішне функціонування латифундіального господарства не могло бути й мови. Це чудово розумів І.Петрункевич і почав шукати альтернативи земельному господарству.

Саме з такої точки зору, на наш погляд, слід розглядати подачу І.Петрункевичем заяви Предводителю дворянства Борзнянського повіту Чернігівської губернії М.Імшенецькому 19 серпня 1867 р., про направлення його на службу у Канцелярію Предводителя[1, арк.1-2]. Цікаво, що разом з заявою, І.Петрункевич подав до Канцелярії особисту підписку про те, що він не є членом масонських лож або таємних політичних організацій, і надалі зобов'язується не вступати у ці організації[1, арк.2]. 25 серпня 1867 р. Губернське правління розглянуло заяву І.Петрункевича. Виходячи з того, що

І.Петрункевич, рішенням Чернігівського дворянського депутатського зібрання від 14 липня 1854 р., за наказом Правлячого Сенату від 13 грудня 1855 р., затверджений у дворянстві по чинах предків і має право поступити на державну службу, правління постановило: направити І.Петрункевича на службу у Канцелярію Предводителя дворянства, зарахувавши його до I розряду канцелярських службовців за походженням[1, арк.6-7].

І.Петрункевич поповнив ряди спадкової бюрократії, для якої корпоративна служба була головним джерелом життєдіяльності. Цей факт підтверджує думку, що служиле і військове дворянство, до якого належав і І.Петрункевич, у пореформений період пройшло еволюцію у буржуазно-демократичному напрямі і стало поступово частиною новонародженого буржуазного чиновництва[106,с.104-105].

Як видно, І.Петрункевич поступово відмежовувався від дворянського соціуму у класичному розумінні цього поняття, оскільки фінансові проблеми, пов'язані з фамільним маєтком династії Петрункевичів у Плисках, не дозволяли розраховувати на стабільний розвиток латифундіального господарства. Земельний статок І.Петрункевича був середнім, у порівнянні з визначними представниками дворянства Чернігівської губернії. Саме тому, на нашу думку, І.Петрункевич не вбачав перспектив у дворянському політичному напрямі. Ідеологічні переконання політика поєдналися у часі з реформаторськими трансформаціями у країні, а тому І.Петрункевич вирішив обрати більш прогресивний для себе шлях - ідеологію лібералізму, яка надавала майже ідеальні можливості для реалізації всього потенціалу діяча.

Розмірковуючи над походженням і значенням дворянства, І.Петрункевич стверджував, що російське дворянство не схоже на західноєвропейське і має іншу історію. На думку діяча, російське дворянство ніколи не було незалежним і самостійним. Воно було тільки службовим станом, залежним від верховної влади. Дворянство не було опорою престолу, а само шукало опори у монарха. Монархи нагороджували нобілітет „государевою” службою, землею і селянами, або карали побоями і засланнями. Безграмотність аристократії не

завадила їй засвоїти службові навички, отримати досвід управління і стати успішним органом державного організму. З цього ядра, на думку І.Петрункевича, і з'явилося помісне дворянство. Його поява була історичною необхідністю, тобто фактором прогресу, стимулюючим ріст Російської імперії. Резюмуючи, І.Петрункевич однозначно стверджував, що дворянство, як стан і соціально-політичний фактор, зіграло свою історичну роль і втрачає особливості свого характеру, розчиняючись в інших соціальних станах[37,с.181-184].

Зауважимо, що аналогічних поглядів на дворянство дотримувався і політичний соратник І.Петрункевича, один з лідерів прогресивного нобілітету імперії - князь Д.Шаховської. Він наголошував, що аристократія розподілилась на дві течії: олігархічну, яка бажала утвердити свої політичні преференції, і демократичну, яка прагнула злитись з суспільством і ліквідувати дворянські привілеї. Ці різниці у підходах проявились вже на початку 60 рр. ХІХст., коли почались розмови про особливу вищу представницьку палату, членами якої повинні були бути спадково обрані, „кращі” дворяни. На противагу цьому, ліберальне дворянство, у особі корпорації Тверської губернії, наголосило на необхідності зрівняння у правах усіх станів суспільства і потреби скликання виборних представників від народу[172,с.437-443].

1.2. Нелегальний клуб І.Петрункевича: персональний склад, ідеологічна платформа та програма (1866-1868)

У 1866 р. І.Петрункевич остаточно переїздить до Чернігівської губернії і оселяється у родовому маєтку династії Петрункевичів - селі Плиски Борзнянського повіту. З цього часу, на нашу думку, починається відлік для періодизації діяльності політика в Україні. Цей же момент можна вважати початком його громадської діяльності.

До знакових подій цього періоду слід віднести появу нелегального клубу І.Петрункевича. В історичній літературі є чимало посилань на існування цього клубу, однак і досьогодні це явище залишається майже не дослідженим. Спробуємо з'ясувати історію цієї організації, базуючись на даних мемуаристики.

На думку провідного дослідника російського лібералізму С.Секірінського, реформаційні перетворення Олександра II продукували становлення „нового суспільства” у Російській імперії - суб'єкта політичного життя. У свою чергу, це політичне суспільство підготувало нових діючих осіб для політичної історії. Новітнє молоде покоління, виховане на ліберальній філософії, виробило своє розуміння громадянських ідеалів та форми суспільного життя[153,с.23-24]. У своїх публіцистичних нарисах І.Петрункевич зазначав, що Великі реформи 60 рр. XIX ст. сприяли зросту суспільства як єдиного організму і нових соціальних та політичних ідей[44,с.549]. Один з дореволюційних дослідників суспільного руху у Російській імперії - О.Корнілов вважав, що на хвилі реформ змужніло і зміцніло нове покоління, вже земських діячів, які були виховані на ліберально-демократичних ідеях герценівських „Колокола” і „Полярної зvezdy”, які вільно побутували у середовищі гімназичної та університетської молоді. Безумовно, ці ідеї були передані молоді як спадок старших поколінь, які звільнили Російську імперію від рабства - кріпосного права. Особливо О.Корнілов наголошував на генетичній спадковості конституціоналістів 70 рр. XIXст. з ліберально-

демократичними діями доби 60рр. Зокрема, він вказує на важливість особистої дружби і політичної солідарності І.Петрункевича з родиною Бакуніних з російської Твері[108,с.36-38]. Отже, демократизація суспільного життя сприяла відносній лібералізації політичного процесу у країні, що давало можливість розширення громадських ініціатив.

За образним висловом С.Секірінського та В.Шелохаєва, доба Реформ продукувала специфічну ознаку суспільного життя того часу - з аморфної громадськості викристалізувалася неподатлива громадянськість. Недоліки минулого здавались молодим лібералам вже переможеними, і вони з великими надіями розраховували на подальше поглиблення реформ урядом, під критичним контролем прогресивної частини суспільства[152,с.99-100]. Великі надії на реформаційну владу, очевидно, були зумовлені світоглядними імперативами представників ліберального реформізму, які утопічно вірили у безмежні можливості держави визначати хід історичного розвитку[88,с.158].

Конкретну дату створення нелегального клубу І.Петрункевича визначити досить важко. Провідний радянський дослідник земсько-ліберального руху 70-80рр. XIX ст. Ф.Петров вважав, що клуб почав утворюватись у 1867 р. і завершив своє формування на початку 70 рр.[133,с.210]. Сучасні українські дослідники - В.Мойсієнко, В.Шевченко, І.Акименко, датують створення клубу 70 рр. XIXст.[53,с.70;126,с.77;173,с.120]. Для отримання більш точної інформації звернемось до мемуарів І.Петрункевича, які є найбільш достовірним джерелом у дослідженні цього питання.

Після навчання у Києві та Санкт-Петербурзі І.Петрункевич повернувся на Чернігівщину восени 1865р. Саме у цей час розпочало свою діяльність Чернігівське губернське земство. Початок роботи губернського парламенту вразив молодого І.Петрункевича, який перебував під величезним впливом ліберальної філософії[37,с.6-7].

Необхідно зазначити, що увага І.Петрункевича до новостворених земських установ не випадкова. Очевидно, при усіх проблемах функціонування земських установ, І.Петрункевич вбачав у них зародок нової політичної і

суспільної системи держави. Тут, на наше переконання, слід зупинитись, і дати відповідь на одне з важливих питань нашого дослідження - чому саме земські установи І.Петрункевич вважав найбільш оптимальними для реалізації свого потенціалу? На нашу думку, відповідь на це питання слід шукати у специфіці законодавчих актів, які стосувались земських установ та характері доби Великих реформ у Російській імперії.

Середина XIX ст. стала апогеєм кризи феодальної системи Російської імперії. Висловлюючись лаконічно, її суть полягала у занепаді феодально-поміщицької економічної системи та загальній відсталості Російської імперії від провідних європейських країн, яку на практиці підтвердила поразка самодержавства у Кримській війні(1853-1856 рр.)[103,с.3-6]. Загроза широкомасштабного народного бунту, галайна потреба інтенсифікації економіки, запровадження нових технологій, викликали розробку реформаційного модернізаційного курсу[59,с.216,219]. Головною метою цього курсу було оновлення, вдосконалення, перетворення відповідно до нових вимог економіки держави.

Однак, слід зауважити, що російська модернізація була „випереджаючою” - вона не була „органічною” чи „піонерською”: головним ферментом її запровадження був зовнішньополітичний виклик більш сильних держав - лідерів. Справді, як вважає М.Ейдельман, якби у Російській імперії не було скасовано кріпосне право, вона б ще 50-70 років проіснувала і не зазнала голодного краху[182,с.107]. Але імперська дійсність - „згори блиск - знизу гниль” поглибила агонію, відтак реформи були просто вимогою часу. Слід зазначити, що „випереджаюча” модернізація базується на колосальному зростанні ролі держави, тому з самого початку усі реформи були приречені на незавершеність, оскільки конфліктували з реальним політичним режимом.

Після здійснення основної реформи - відміни кріпосного права (1861р.), самодержавство пішло на серію реформ, серед яких вирізняється земська (1864р). Як вважав відомий історик і публіцист І.Білоконський, земська

реформа 1864 р. була спробою бюрократії попередити внутрішню кризу після поразки у Кримській війні, а потім відібрати подароване. І.Білоконський писав, що основною причиною введення земств було банкрутство самодержавства у зовнішній політиці[54,с.232]. Очевидно, слід погодитись зі справедливою думкою багатьох вчених, що ця реформа була компенсацією дворянству за його економічні втрати, шляхом надання йому обмеженої влади на місцевому рівні[59,с.219].

Однак, у самій ідеї і структурі земства були закладені зерна протиріччя: задумані як демократичні інституції, земства не мали належного фундаменту і „куполу”, себто низової земської одиниці у волості і центрального земського органу представництва - Земського собору або парламенту[140,с.135-136]. З іншого боку, земства повинні були контролюватися дворянами - опорою монархії, яка б не допустила поширення опозиційних ідей, а особливо революційних. Тому абсолютно логічним виглядає урядовий контроль над земствами.

Даючи оцінку функціонуванню земських установ у Російській імперії, відомий російський історик Ф.Петров зазначав, що сфера земської діяльності була дуже обмеженою у всіх аспектах: диспропорція виборчої системи у бік заможної еліти, обмеження діяльності земств лише господарчо-культурними справами, відсутність земств у більшості регіонів імперії, постійний бюрократичний тиск і контроль влади над земствами[133,с.203-208]. Очевидно, справедливо виглядає теза В.Леніна про те, що земство стало „п'ятим колесом” у возі політичної системи Російської імперії[110, т.5,с.26,61]. Однак, „процес пішов”, і усі недоліки реформи були компенсовані колосальним суспільним „бумом”.

Позитиви існування і функціонування земських установ проявились у багатьох моментах. Перш за все, законодавство сприяло відносній демократизації діяльності земських інституцій. Земства були виборними громадськими представницькими органами, і вже це одне кардинально змінювало суспільне життя у країні. Земська виборча система робила органи

місцевого самоврядування цензовими, куріальними і соціально нерівними. Цензовими - тому, що у земських виборах могли приймати участь виключно власники землі або майна. Куріальні - тому, що усі виборці були поділені на 3 курії: землевласники, власники майна, селяни. Соціально нерівні - тому, що виходячи з кількості земельної власності, селяни априорі не могли претендувати на більшість депутатських мандатів у земстві. Однак, при усьому цьому, до земських установ, крім представників дворянства, були обрані особи духовного сану, міщани, купці, і що особливо важливо - представники селянського соціуму. Дуже важливим було те, що половина депутатського корпусу повітових земств і чверть складу депутатів губернських земств складалась з представників недворянського стану. Отож, демократичність земств виявилась у їх всестановості, а умови функціонування у провінції дозволили дистанціюватись від широких впливів загальнодержавного внутрішньополітичного курсу влади[72,с.7-11].

Принцип всестановості дозволив представникам селянського середовища на рівних правах брати участь у роботі земств. Видатний земський діяч О.Русов особливо наголошував на тому, що згідно законодавчих положень земської реформи 1864 р., селянство, як суспільна верства, було визнано рівноправним суб'єктом громадського життя[147,с.28].

Архіважливим був і той факт, що основним принципом діяльності земств стала гласність діяльності цих установ. Окремі статті Положення про земські установи передбачали: публічність діяльності земств, шляхом залучення громадськості на засідання земських зборів у якості публіки; легальне оприлюднення усього комплексу земської документації, шляхом публікації відповідних журналів засідань земських зборів, звітів земських управ, матеріалів щодо розвитку окремих галузей земського господарства[142,с.8-9].

Земське законодавство з самого початку ізолювало земські установи на рівні адміністративного права від органів державної влади, тим самим перетворивши земства у приватні провінційні інституції. Однак, ця обставина

стала важливим позитивом у діяльності земств. Хоча юридично подібні принципи принижували значення місцевого самоврядування, але на практиці це давало можливість земствам консолідувати свої зусилля на ниві господарчо-культурної діяльності, яка була так потрібна суспільству, але якою так мало цікавилась влада. На переконання Б.Веселовського, саме зосередження земств на проблемах господарства та культурних потреб місцевих громад і дозволило земським установам автономізуватись від бюрократичних рудиментів, набратись самодостатності і згуртувати навколо органів місцевого самоврядування найбільш прогресивні громадські сили. Отже, земства пішли найбільш вигідним для себе шляхом - вони не злились з органами влади, і хоча компетенція земств була суттєво обмежена, але саме ця обставина й надала цим інститутам самостійні функції і широкі можливості для автономного існування[71,с.41-42].

Відомий російський дослідник земств - Г.Герасименко, особливо наголошував на тому, що життєдіяльність земств була пов'язана з принципом самоврядування. Земські установи самі обирали свої керівні органи, формували структуру управління, визначали основні напрями своєї діяльності, підбирали собі службовців і спеціалістів. Земства самофінансувались, а відтак були незалежними від владної бюрократії у плані економічного забезпечення. Усе це, безумовно, стимулювало самодостатність земств, і було практичним виявом демократичності земських інституцій[77,с.238-239].

Крім усього цього, земське законодавство передбачало, що земські установи будуть являти собою самостійні суб'єкти влади у провінції, але лише у межах їхньої компетенції. Наявність певної сукупності факторів самостійності у діяльності земств, їх відносне дистанціювання від бюрократичних інстанцій, безперечно, викликали симпатії прогресивної громадськості до нових органів місцевого самоврядування[89,с.192].

Особливий акцент у своїй публіцистиці І.Петрункевич робив на тому, що відразу ж після створення земських установ, монархія і бюрократія почали

усіляко обмежувати вельми скромну компетенцію органів місцевого самоврядування та їх права, тим самим суттєво затримуючи становлення та розвиток цих інституцій. Політик відзначав, що земство відчуло усі можливі способи знищення принципів самоврядування. Земське законодавство створювало ґрунт для постійних сутичок земських установ з владою, що унеможливило гармонійне існування виборних інституцій у самодержавній політичній системі[41,с.1].

Інший комплекс компліментарних факторів діяльності земств був тісно пов'язаний з політичною системою країни. Ф.Петров справедливо зауважив, що хоч земства були „вмонтовані” у стару феодальну систему і не могли між собою спілкуватися, вони все ж намагались грати роль і у політичному житті країни. Вчений тонко підмітив, що земства, як органи місцевого самоврядування, тяжіли до центрального управління, себто до парламентського устрою. Звідси логічним є поява у рамках земства опозиційної самодержавству політичної течії - земсько-ліберального руху[133,с.203-208]. У надрах цих закладів народжувалися ідеї і політичні лідери ліберального напрямку, які не сприймалися як владою, так і революціонерами. Тому можна погодитись з слушною думкою Н.Пірумової про неможливість співіснування самодержавства і земств уже на початку пореформеного часу[138,с.100-102]. Ф.Петров зазначав, що хоча доба Реформ докорінно змінила політичний образ країни, але не ліквідувала характерного парадоксу імперської історії - реформи були компромісними і незавершеними. Звідси і політичні паліативи - були створені встановлені виборні органи самоврядування, але оскільки вони об'єктивно вели до появи парламенту, себто до обмеження абсолютної монархії, то влада і бюрократія намагались обмежити поширення конституційних ідей у державі[134,с.32-33].

Однак, при усіх утисках, земства все ж змогли стати самостійним фактором суспільного життя Російської імперії. Обрані земські представники - „гласні”, стали серйозною силою громадського життя. Справа у тому, що земські установи стали притулком для „політично неблагонадійних” людей,

які не змогли влаштуватись у державні інституції. До того ж земці були тісно пов'язані з українськими „громадами”.

За влучним спостереженням В.Голубєва, земські установи, на відповідному історичному проміжку свого існування, являли собою опозиційну течію до бюрократичної системи держави, адже місцеве самоврядування, за своєю природою, протирічить державному устрою, який не передбачає представницьких установ[80,с.7]. Ліберальне дворянство скористалось земською трибуною для популяризації прогресивних ідей, що сприяло демократизації суспільних перетворень[125,с.12].

Участь української інтелігенції у справах земств, як вважає О.Моргун, стала основою для появи двох позитивних тенденцій: піднесення національної самосвідомості і школи місцевого самоврядування[127,с.56-68]. Мав рацію видатний український історик І.Крип'якевич, зазначивши, що земські діячі виявилися найбільш державотворчим елементом суспільства[109,с.271]. Н. Полонська-Василенко і О.Субтельний вважали земства осередками концентрації революційно налаштованих свідомих осіб, „українофілів”, прогресивних національних політиків, що й підтвердили події початку ХХст.[139,с.313;158,с.321]. Звідси і випливає та упередженість і побоювання уряду відносно земств. О.Редькіна, говорячи про обмеження і утиск діяльності земств, пов'язує відсутність земських установ на Правобережній Україні саме політичними міркуваннями – там ще залишалися поголоски польських повстань[140,с.135-136].

Окремо слід зупинитись на вагомій ролі ліберального дворянства, яке стало соціальною опорою земських установ. Б.Веселовський стверджував, що земська справа відразу ж опинилась у руках середнього помісного дворянства, яке і визначало земську політику[70,с.54]. Дослідник зауважував, що дрібне дворянство мало цікавилось перспективами земства, оскільки великі економічні проблеми змушували його боротись за стабілізацію свого становища після відміни кріпосного права. Велике латифундіальне дворянство цікавили

виключно перспективи державної служби при дворі імператора, чи у канцеляріях губернаторів[69,с.45-50].

Причини домінування середньопомісного дворянства у земствах слід шукати, очевидно, у політичному характері ідеологічних установок цього прошарку дворянства. Відомий дореволюційний дослідник земського лібералізму М.Горданський вказував, що земський лібералізм був природним продовженням дворянського ліберального руху 60 рр. ХІХ ст. Однак, нові пореформені реалії змусили більшість дворянства пройти шлях лібералізації, і пристосуватись до вимог нового часу, при цьому не втративши свого домінування. Розуміння того, що без планомірного завершення капіталістичних трансформацій нову модель держави не вийде збудувати, призвело ліберальних дворян до остаточного зречення від минулих структур життєдіяльності. Нерішуча внутрішня політика самодержавства і небажання поглиблювати реформи, змушували прогресивне дворянство консолідуватися і формувати сучасну програму вимог до влади[90,с.23-27].

Власне, ці міркування і стимулювали широкий процес балотування середньопомісних дворян, серед яких був і І.Петрункевич, до земських установ, тим більше, що виборчий ценз - від 200 до 800 десятин землі, був достатньо демократичним для початку пореформеної доби. У результаті, ліберальне дворянство стало домінуючою складовою земських установ, і земський рух, сам по собі, став відображати політичну ідеологію ліберального дворянства[68,с.4-7]. За задумом ліберальної громадськості, земські установи повинні були стати не тільки органами місцевого самоврядування, але й своєрідними школами політичного виховання народу. Саме земства планувалось зробити осередками прогресивної політичної думки[136,с.175]. Наголосимо, що оскільки ні волостних, ні регіональних, ні тим більше загальнонаціональних земських установ законодавство не передбачало, то повітові і губернські земські установи являли собою чи не єдині у державі виборні представницькі установи, які завдяки гласності, відносній демократичності складу і публічності політичних процедур, були громадськими

осередками, де, так чи інакше, домінував не офіціоз влади, а голос місцевих прогресивних діячів. Усе це створювало атмосферу певної політичної свободи та рівноправ'я.

Сукупність вищезазначених факторів і пояснює зацікавленість І.Петрункевича земськими установами. Цілком очевидно, що тогочасна імперська дійсність не могла багато запропонувати для молодого, освіченого, прогресивного і опозиційно налаштованого правника. Вибір був невеликий: державна служба, народницьке підпілля, приватне аристократичне життя, робота у громадських представницьких органах. Надхнений добою Великих реформ у Російській імперії, І.Петрункевич, як і багато його одноліток, обрав службу у виборних демократичних інституціях, тим більше, що згідно з законодавством, виборні органи формувалися з місцевих землевласників і сільських господарів, а значить, само собою, І.Петрункевич зобов'язаний був проживати у провінції як молодий землевласник[178,с.18]. Як би там не було, а відмова І.Петрункевича від перспективних і багатобічючих кар'єр кадрового військового і бюрократа викликає неабияку повагу, адже не кожен однолітка політика зміг би відмовитись від такого майбутнього.

Цікавим є особисте ставлення І.Петрункевича до земської реформи. Іван Ілліч вважав земську реформу - „великою”, поряд з іншими реформами Олександра II . При усіх її недоліках, реформа, на думку І.Петрункевича, зіграла свою видатну роль. У мемуарах він образно писав, що учорашні землевласники і раби, звільнені від кріпосної залежності, зійшлись, як рівні громадяни, для вирішення місцевих господарчих і культурних завдань. Однак, він чітко і ясно розумів усі недоліки процесу, головним з яких він вважав „приватний”, місцевий характер провінційної діяльності земств. І.Петрункевич наголошує, що самодержавство боялося створити ситуацію двовладдя, яке було неприпустимим для монархії. Земські установи були самоврядними інституціями, а тому були відносно автономними від машини державної бюрократії. Саме ця метаморфоза і спричинила, на думку політика, постійну боротьбу земства з бюрократією для захисту прав місцевого самоврядування.

Така боротьба почалась майже відразу після появи земських установ, коли стали зрозумілими істинні наміри влади по підтримці у земствах реакційної частини дворянства, яка захопила повноту влади у земських установах. І лише у період 2 триріччя, депутатський корпус земств почав поступово змінюватись, відповідно до політичних настроїв у суспільстві. Крім того, І.Петрункевич вказував на відсутність рівноправ'я у представництві різних соціальних станів у земських установах[37,с.10-11]. Отже, І.Петрункевич вважав за необхідне боротися за поглиблення ліберальних реформ.

Як він сам визнає у мемуарах, на той момент у нього не було конкретного плану дій. Але він знав одне - він повинен присвятити себе служінню народу, серед якого виріс і бачив його нестерпне життя. Він розумів, що причини цього - забитість, бідність, безправність народу і цинічна нахабність влади. Через це вважав за потрібне стати ближче до народу, зрозуміти його потреби й інтереси, отримати народну довіру.

Міркуючи про стан справ у Російській імперії, І.Петрункевич вказував на винуватицю ситуації - державу. Її організм, на думку І.Петрункевича, вичерпуючи усе конструктивне з селянства, яке і було основою держави, дуже мало піклувався про життя основи імперії. З цього приводу І.Петрункевич зазначав : *„...у очах держави ця народна маса була тільки робочою силою і податковою верствою, яка задовольняє державні потреби, і не більше того..”*. Діяч писав, що кріпосне право, запроваджене державою, розділило народ на дві частини - дворянство і підданих, тобто на панство і рабів, створивши при цьому глибинний розрив між владною меншістю і величезною народною більшістю. Навіть при звільненні селян від рабства, розміри їх земельних наділів визначались виключно метою забезпечення сплати податків, хоча привілейовані верстви суспільства - дворяни, чиновники, військові, представники центральної бюрократії були звільнені від сплати податків. Політик вказував на те, що народ знав державу тільки з негативного боку. Констатуючи відсутність будь-яких державних гарантій народу, він вказував на покірне виконання усіх повинностей простим людом. Корінні негативи системи

влади, на думку І.Петрункевича, полягали у свавіллі бюрократії, розгулі хабарництва, абсолютній некомпетентності чиновництва. Державі було вигідно мати неосвічених людей, бо це було запорукою обмеження „непотрібних” думок у народі, а відтак і гарантією громадського спокою у країні.

І, нарешті, І.Петрункевич дійшов висновку - „...щоб народ знав, цінував і любив свою Вітчизну, потрібно, щоб він знав своє минуле, свою славу і свої нещастя; потрібно, щоб він знав свою Вітчизну не мандруючи по тюрмах і засланнях, а всебічно брав участь у справах своєї Вітчизни : у справах державних, так і місцевих; потрібно, щоб народ звик не відокремлювати себе від Вітчизни, і щоб кожен відчував свою велику відповідальність за спільне благополуччя..”[37,с.20-22]. Очевидно, ці думки стали основою політичної концепції І.Петрункевича, стержнем філософської парадигми його мислення, що, у свою чергу, заклало фундамент ідеологічної платформи його світогляду.

Опинившись у провінційному середовищі та соціумі, І.Петрункевич мав змогу обирати коло спілкування. Належачи до місцевого помісного дворянства, він міг об’єднати свої інтереси або з групою дворян, або з представниками бюрократії. Однак, він обрав дружбу з маленькою групою громадських діячів, яких у майбутньому назвуть „людьми шестидесятих років”. За свідченням І.Петрункевича, вони були гаряче віддані ідеї оновлення Російської імперії на ґрунті селянської, земської та судової реформ. Вони бачили і визнавали усі недоліки реформ - їх повну нещирість; боязнь дати більше того, що безумовно необхідно; їх незаконність та непослідовність; але визнавали, що суспільство отримало завдяки цим реформам точку опори і ґрунт для суспільно-корисної роботи, котра, сама по собі, невідворотно повинна роздвинути рамки, встановлені урядом, і підготувати країну до самого широкого самоврядування[37,с.30].

Цю групу очолював М.Імшенецький, а її членами були: Н.Волк-Карачевський, В.Тарновський, Г.Волк-Карачевський, В.Савич, В.Волк-Карачевський. До цієї групи і примкнув І.Петрункевич. За його словами, хоч їх і було мало, але це групу не лякало, оскільки ідеологія і політична програма

виходила за межі Борзнянського повіту і плани групи обіймали Російську імперію у цілому. Члени групи не сумнівалися, що швидко знайдуть своїх однодумців як в інших повітах губернії, так і в інших губерніях[37,с.31].

Ця інформація дає нам підстави стверджувати про створення у Борзнянському повіті Чернігівської губернії таємного клубу на чолі з М.Імшенецьким та І.Петрункевичем. Клуб функціонував нелегально, оскільки реальна дійсність життя унеможлилювала будь-які прояви легальності. Щоправда, дослідження Ф.Петрова свідчать, що і губернатор, і поліція Чернігівської губернії мали інформацію про клуб. Скажімо, у доповіді чернігівського губернатора міністру внутрішніх справ говорилось: *„...цей гурток складається з людей...розумних, добре розвинутих, але захоплених, „приманкою” публічного оголошення промов з сміливими думками, нездійсненними мріями і постійним засудженням існуючих порядків...”*[131,с.37].

Політична програма і ідеологічна платформа клубу були обговорені та затверджені І.Петрункевичем і М.Імшенецьким влітку 1866 р. на хуторі „Маіорщина”, де знаходився родинний маєток Імшенецьких, під час перебування І.Петрункевича у якості гостя. Двотижневе спілкування у формі приватних бесід у літній фазенді спродукувало оформлення основних засад клубу[37,с.31-32].

Ідеологія і політична програма клубу зводились до наступних складових. Члени клубу мріяли про конституційний лад у Російській імперії, бажали перетворити земство у школу самоврядування, тим самим підготувавши країну до конституційної монархії; вважали, що тільки демократія без обмежень стане основою нового ладу, без розподілу суспільства на соціально-правові стани, релігійно-конфесійні та національно-культурні підрозділи.

Представники клубу зовсім не думали про революцію - вони вважали, що у тих історичних умовах насильний переворот був недоцільним, оскільки народ не піднявся до такої форми свідомості, коли він повинен стати не об'єктом, а суб'єктом державного управління. Вони розуміли, що у випадку революції,

традиційне російське самодержавство могло бути заміненим на „просвічений деспотизм”, коли слов’янофільська ідея „народу - думка, царю - влада” вважалась би революційною. Члени клубу сподівалися, що суспільних революційних перетворень можна досягти через місцеве самоврядування, якщо його розширити до волостної одиниці, звільнити від адміністративного контролю і підпорядкувати спеціальному парламентському органу. На глибоке переконання представників клубу, обов’язковою умовою реалізації цих планів повинно стати знищення усіх соціальних станів, привілей, зрівняння людей у громадських і політичних правах[37,с.31].

Таким чином, ми маємо підстави стверджувати, що нелегальний клуб був створений влітку 1866 р. Лідером клубу став І.Петрункевич, який тісно співпрацював з М.Імшенецьким. Персональний склад клубу був таким : В.Тарновський, Н.Волк-Карачевський, В.Савич, Г.Волк-Карачевський, М.Імшенецький, В.Волк-Карачевський, І.Петрункевич. За соціальним складом клуб являв собою співдружність представників ліберального дворянства (В.Тарновський, М.Імшенецький, І.Петрункевич) та ліберальної бюрократії (колежський асесор - Н.Волк-Карачевський, колежські секретарі - Г. і В.Волк-Карачевські, губернський секретар - В.Савич).

Ідеологічна платформа клубу була максимально тотожна парадигмі ліберальної філософії. Фундаментом ідеології стали реформізм та конституціоналізм як складові лібералізму. Основними ідеями стали всеохоплюючий демократизм, конституційна монархія, парламентаризація політичної системи, широке місцеве самоврядування, соціально-правова та релігійно-національна рівність, ідея громадянського суспільства та політичного плюралізму. Ідеологічні засади передбачали конкретну політичну програму: знищення поділу на соціальні стани, повне зрівняння усіх громадян у правах, знищення всіх існуючих привілей, перетворення земських установ у владні органи місцевого самоврядування найширшого профілю, демократизація громадських відносин.

Що стосується національних проблем, то слід визнати, що ідеологічна платформа та політична програма клубу не мали за пріоритет діяльності вирішення національного питання. Можна погодитись з думкою І.Жиленкової, яка слушно зазначає, що російський дворянський лібералізм ґрунтувався на концепції „единой и неделимой”, орієнтувався на збереження монархії, а тому вступав у протиріччя з українським автономізмом[84,с.8].

У цілому, на нашу думку, нелегальний клуб І.Петрункевича, його ідеологія і програма, був якісно новим суспільним явищем 60 рр. XIX ст. в Україні. Організація відображала цінності лібералізму, який набув значного поширення саме у цей період. Цілком можемо погодитись з авторитетною думкою Н.Пірумової, яка вважала політичну організацію найбільш лівим, конституційним осередком лібералізму на Чернігівщині[137,с.89-92].

На переконання С.Секірінського, лібералізм у Російській імперії розширив спектр проблематики за рахунок уваги до потреб соціально-економічного та культурного розвитку країни. Вчений вважає, що саме у цей період з'являються ідейні та організаційні початки нової течії у лібералізмі, а саме розширення сфери громадської самодіяльності, поєднання ідеалів особистої свободи та відповідальності з реальними умовами і особливостями життя народу. Нове покоління лібералів виробило своє розуміння ідеалу громадянськості, а суспільство стало активним суб'єктом політичного життя. У контексті цих процесів і з'явилися нові політичні персоналії, які сповідували лібералізм, доповнений соціальним реформаторством[153,с.23-25].

Тут, очевидно, буде доречним здійснити спробу типологізації світогляду та ідеологічних переконань І.Петрункевича як політичного діяча. Дослідник земського лібералізму у СРСР – Н.Пірумова, так характеризувала І.Петрункевича: „...*Професійний політичний діяч, конституціоналіст, гнучкий тактик...Не ідеалізуючи земську реформу 1864 року, розуміючи дрібні політичні і економічні можливості органів місцевого самоврядування, він тим не менше робив ставку саме на земства, як на арену громадської діяльності, і на ліберально налаштованих земців, як силу, здатну консолідувати громадську*

думку у масштабах країни...Активна, завжди маюча політичну основу робота І.Петрункевича...у Чернігівському земстві, його участь у земських з'їздах,...вироблення разом з іншими лідерами руху політичних рішень, і дуже часто компромісних вимог, складала лише одну, більш-менш відому сторону його діяльності. Друга ж сторона, мало кому відома, полягала в організації і координації нелегальних акцій конституціоналістів: у формуванні політичних програмних засад, роботі по створенню періодичного органу земських лібералів. Але, не виступаючи відкрито з пропагандою конституціоналізму, він розраховував розширити коло учасників руху, залучити хоч до поміркованих форм опозиційної діяльності яко-мога більше земців'' [136,с.100-101].

Цілком погоджуючись з характеристикою І.Петрункевича з боку Н.Пірумової та проаналізувавши ідеологічні та політичні пріоритети героя нашого дослідження, ми вважаємо можливим стверджувати, що І.Петрункевич був представником ліворадикальної течії земсько-ліберального руху. На наш погляд, політичний портрет діяча - це синтез філософії лібералізму та ідеології буржуазного реформізму, невід'ємною частиною якої є соціальні перетворення. Як свідчив правнук І.Петрункевича по материнській лінії - М.Шліппенбах, політик ніколи не був ярим противником монархії, але він категорично виступав проти самодержавного абсолютизму і всебічно агітував за встановлення конституційної монархії, себто за її всебічне обмеження, за рівність усіх перед законом. За своїми переконаннями, І.Петрункевич ніколи не був близьким до революційного табору, очікуючи від дворянства добровільної відмови від свого привілейованого статусу[11, арк.1]. Отже, так чи інакше, Іван Ілліч був прихильником заміни старих форм і структур влади більш сучасними, але при неодмінному збереженні спадкоємності політичної традиції.

Діяч був категоричним противником революційних форм і методів боротьби, а тому альтернативою революційної зміни влади була тактика політичних компромісів з правлячим режимом. Безперечно, політична ставка на земство свідчила, що І.Петрункевич був прихильником західних моделей розбудови держави, оскільки парламентаризм і ліберальний конституціоналізм

були визначальними ознаками правової держави. З цієї точки зору, на нашу думку, І.Петрункевич безумовно був „західником” і репрезентував переважно європейські цінності та світогляд в імперському політичному бомонді. З іншого боку, І.Петрункевич був великим соціальним реформатором, адже велика увага до економічних, соціально-політичних і правових проблем, становища селянства, свідчила про те, що політик вбачав у боротьбі за всебічне покращення стандартів життя селянського середовища примат своєї громадської діяльності. У цьому контексті, на наш погляд, І.Петрункевича можна вважати одним з перших неолібералів у країні, адже соціальне благополуччя - основний імператив „нового лібералізму” [154, с.138].

Отже, радикальність І.Петрункевича полягала у послідовному відстоюванні ідеалів децентралізації влади, демократизації суспільних відносин та реалізації комплексу реформ, які сприяли б полегшенню становища основної суспільної верстви Російської імперії - селянства, що вигідно вирізняло І.Петрункевича у тодішньому політичному істеблїшменті. Усі ці фактори і склали основу ідеології та політичної програми земського ліберального руху, яка найбільш виразніше проявила себе у комплексі вимог лівого крила руху - земських конституціоналістів. Виходячи з цього, ми маємо усі підстави стверджувати, що І.Петрункевич був ідеологом та одним з найбільш вагомих фундаторів земського руху - однієї з важливих складових ліберально-демократичної течії визвольного руху у Російській імперії у другій половині XIX ст.

Вищезазначене дозволяє нам змалювати авторську концепцію І.Петрункевича щодо політичного реформування держави. У лаконічному вигляді, політична реформа зводилась до встановлення конституційної монархії, запровадженні парламентаризму, найширшого системного розвитку місцевого самоврядування як органів влади на рівні провінції, лібералізації громадського життя та відносин. Наголосимо, що на останньому етапі діяльності І.Петрункевича в Україні, політичні переконання діяча значно радикалізувались, і політик категорично відкидав усі варіанти реформ

„зверху”, наполягаючи на необхідності скликання всестанових народних зборів - Установчого зібрання, себто ідеї, яка була реанімована з комплексу вимог ліберальної опозиції ще 60 рр. XIX ст.

Наголосимо, що ліберальний рух знайшов собі опору саме серед лівого крила депутатів земських зборів, які були прогресивною складовою цих установ. З цього часу земства стають осередками ліберальної опозиції самодержавству, включаючи створення політичних партій початку XX ст.[138,с.101].

Як бачимо, по суті, лібералізм став альтернативою як консервативно-бюрократичній системі влади, так і революційним силам, які не сприймали реформ і закликали до „класових битв”. Саме політична „привабливість” ліберальних ідей, очевидно, і стала причиною її популярності серед прогресивних, мислячих людей того часу, а земські установи стали ареною боротьби лібералізму з урядовим і революційними таборами[138,с.100-101]. Діячі земств, безперечно, бачили усі вади режиму, вирішуючи проблеми місцевого характеру. Тому зрозуміло, що у кожному земстві формуються опозиційні об'єднання-фракції, які базувалися на ліберальному світогляді. Більшість українських вчених вважає, що найвпливовішим і найрадикальнішим в Україні було ліберальне опозиційне об'єднання Чернігівського губерньського та Борзнянського повітового зібрання, яке очолював І.Петрункевич[61,с.383-386;144,с.135;149,с.62].

Тут буде не зайвим з'ясувати ще одну деталь - які особисті мотиви керували діяльністю І.Петрункевича? Він був не бідною та освіченою людиною. З іншого боку, політик займав відповідальні посади у суспільстві, і йому було що втрачати в умовах революційних ексцесів. Саме ця колізія, на наш погляд, і викликала дуалізм політичної позиції І.Петрункевича: з одного боку, він усвідомлював усі негативи державної системи і виступав за подальше проведення реформ; з іншого боку, побоювався втратити своє привілейоване становище, бо розумів, що небажання монархії поглиблювати реформи призведе до неминучої радикалізації настроїв і революційних змін у

суспільстві. Ось чому кінцевою метою він бачив скликання всестанового вищого представницького органу і вимога надання буржуазно-демократичних прав і свобод. Себто, І.Петрункевич намагався з допомогою реформізму врятувати державу і себе особисто від революційного вибуху у країні.

Для того, щоб реалізувати на практиці політичну програму клубу, його члени мусили потрапити до надр влади, оскільки вона була єдиним реальним засобом для досягнення цієї мети. Вже у 1867 р. М.Імшенецький був обраний предводителем дворянства Борзнянського повіту і отримав посаду голови училищної ради у повіті. У тому ж році члени клубу почали процес балотування у земські установи губернії, бо саме вони стали трибуною для нових політиків - ораторів. І.Петрункевич балотувався на з'їзді селянських представників, оскільки його ліберальна промова на урочистому банкеті, який пройшов на честь обрання М.Імшенецького предводителем дворянства, не дозволила йому поставити свою кандидатуру від з'їзду великих землевласників - промова ледь не скінчилася викликом на дуель. Влітку 1868 р. усі члени клубу були обрані гласними Борзнянського повітового і Чернігівського губернського земств[37,с.32-35]. Подібний успіх дозволяв сподіватися на можливості внутрішнього реформування системи влади, хоча лібералів й звинуватять в узурпації влади у провінції.

У своїх мемуарах політик свідчив, що він розпочав свою громадську діяльність у провінції з того, що відмовився від 1/5 частини викупних платежів тимчасовозобов'язаних селян свого маєтку, і таким чином знищив усі відносини, пов'язані з селянськими обов'язками[37,с.30]. Нам видається, що акція І.Петрункевича була виявом розуміння політиком того складного становища, у якому опинились селянські господарства після відміни кріпосного права. У мемуарах І.Петрункевич наголошував, що згідно з законодавчими нормами відміни кріпосного права, селянські земельні наділи у селі Плиски складали не більше 6-7 десятин на землеробську родину. Такий невеликий наділ був явно недостатнім для селян, які тільки-но звільнилися від рабства.

Така ситуація ставила селян у економічну залежність або від поміщиків, або від купців, які масово скуповували землі у дворян, або від заможних козаків, - тобто ставила у залежність від сусіднього землевласника, який диктував свої умови, оскільки поблизу не було ні фабрик, ні заводів, ні промислів, а мігрувати не було сенсу, бо залізниць було вкрай мало. Проблему ускладнювало й те, що селяни не знали ніякої іншої праці, крім землеробської, що в умовах малоземелля було катастрофою. Це відразу ж призвело до того, що значно понизило матеріальне забезпечення селян, яке вони мали при кріпосному праві, і значного поширення набули думки про те, що звільнення від рабства не покращило, а, скоріше, погіршило становище селян. І.Петрункевич відверто заявив у мемуарах, що недостатнє забезпечення селянства землею після їх звільнення, особливо у провінції, де землеробство складало основну галузь промисловості, було величезною державною і господарською помилкою, яка мала фатальні для країни наслідки у формі революційного вирішення аграрного питання.

Тут буде дуже доречним з'ясувати особисте ставлення І.Петрункевича до селянської реформи 1861 р. У своїй знаковій праці - „К аграрному вопросу”, політик подав однозначні оцінки та коментарі щодо відміни кріпосного права. Розмірковуючи над мотивами, якими керувалося самодержавство при скасуванні рабовласництва, І.Петрункевич акцентував увагу на тому, що комплекс урядових реформ був викликаний бажанням самодержавства розв'язати нагальні політико-фінансові проблеми держави, великою мірою поглиблені поразкою Російської імперії у Кримській війні (1853-1856). Уряд негайно потребував колосальних коштів для відновлення економічного потенціалу країни, але рабовласницька імперія не могла відкрити уряду широкі фінансові перспективи - для розвитку промислової індустрії потрібна була вільна робоча сила, себто вільні наймані працівники. Однак, перетворивши селян у вільних найманців, уряд так і не передбачив потреби зробити з них вільних громадян, вважаючи їх лише суб'єктами для фіскального оподаткування. У результаті, на думку політика, селянська реформа стала

спотвореним компромісом між невідкладними потребами часу і відмираючим минулим. Цей політичний консенсус, на переконання діяча, і призив до того, що комплекс економічних інтересів селянства був принесений у жертву інтересам їх бувших власників, тобто колишні рабовласники отримали непропорційні компенсації для себе в умовах відміни кріпосного права. І.Петрункевич зазначив, що ситуація могла б бути іншою, якби була поставлена інша мета - формування прошарку дрібних землевласників, вільних громадян і економічно незалежних суб'єктів, а не створення армії бідних платників податків[38,с.3-5]. Можемо впевнено стверджувати, що Іван Ілліч був прихильником американського шляху розвитку аграрного сектору економіки держави, шляхом формування міцного прошарку дрібного фермерства.

Відомий дослідник аграрної історії Чернігівщини - В.Шевченко, справедливо зауважує, що особисте ставлення І.Петрункевича до аграрного питання робило його палким поборником демократичного розв'язання комплексу проблем у аграрній сфері[174,с.120]. Дійсно становище селянства у пореформений період було дуже нелегким. Знаний дослідник аграрної історії України - В.Теплицький зазначав, що після здійснення відміни кріпосного права, земельні наділи селянства, так чи інакше, були зменшені. Самодержавство зробило усе можливе на законодавчому рівні, щоб забезпечити дворянству комплекс компенсацій при звільненні селян. По суті, селянська реформа була здійснена за рахунок самих же селян, але в інтересах монархії і державного організму[161,с.94-121].

Щоправда, тут необхідно пам'ятати про одну архіважливу деталь, а саме розрізняти дві різні економічні категорії - селянське землеволодіння і селянське землекористування. Термін „землекористування” ширший за поняття „землеволодіння”, оскільки перше означає як власну землю селян, так і земельні ділянки, які вони використовували на умовах оренди. Враховуючи цю обставину, В.Шевченко прийшов до висновку, що землеволодіння селян у дореформений і пореформений періоди взагалі не можна порівнювати, адже селянство не було власником земель у принципі. Дослідник переконливо довів,

що землекористування селянства після реформи все ж збільшилось у сукупному об'ємі, хоча, передусім, й за рахунок системи орендних відносин[176,с.46-48].

У цілому, погоджуючись з висновками В.Шевченка зауважимо, що значні економічні проблеми у пореформенний період були характерними для тієї частини селянства, яка отримала дрібні і середні земельні наділи. По-перше, селянство так і не змогло пристосуватись до нових економічних умов, коли патронат поміщиків у частини ведення господарства повністю зник. По-друге, значні диспропорції у розподілі земельних наділів призвели до того, що колишні поміщицькі селяни перестали бути основним суб'єктом аграрних відносин в Україні. Основними гравцями на земельному ринку стали дворяни, міщани, купці, колоністи і козацтво, до яких примкнула невелика група заможних селян - власників. Саме ці обставини, у поєднанні з відверто продворянською позицією уряду і призвели до кризових явищ, які так яскраво малював І.Петрункевич, і які піддавав нищівній критиці.

Треба сказати, що великий прогресивний вплив на світогляд І.Петрункевича у цей час справила подорож країнами Європи восени 1868 - навесні 1869 рр. Молодий політик і правник побачив у реальному вимірі перші досягнення лібералізму на європейському континенті, що позитивно вплинуло на емоційний стан діяча. Європейська подорож була знаковою подією для І.Петрункевича, особливо в умовах початку його громадської діяльності. Основною метою поїздки була стабілізація стану здоров'я. Однак, візити до Відня, Мюнхену, Венеції, Флоренції, Риму, Неаполя, Генуї, Турину, Парижу, справили на І.Петрункевича незабутнє враження. Особливо закарбувалась у пам'яті молодого діяча присутність на засіданні Палати Депутатів - французького парламенту. На той час у Франції панував режим імперії Наполеона III і уся опозиція була представлена знаменитими ораторами - Ж.Февром, Ф.Симоном, Л.Пелетаном, Г.Бізоном, Е.Олівьє. Атмосфера парламентської демократії, яскраві політичні виступи опозиції, риторична майстерність депутатів, політичний плюралізм у реальній практиці, показали

усі численні переваги ліберально-демократичного устрою європейських країн, що, у свою чергу, стало своєрідним підтвердженням правильності обраного І.Петрункевичем політичного шляху[37,с.41-47].

Отже, перший період громадської діяльності І.Петрункевича був великою мірою визначальним з точки зору формування політико-ідеологічної концепції світоглядних ідеалів діяча. Вона, так чи інакше, стала імперативом всього життя та діяльності І.Петрункевича. Принципи, які були визначені на початковому етапі, залишались незмінними, і корегувались лише у залежності від конкретних обставин дійсності. Зазначимо, що ідеологія та програма клубу І.Петрункевича стали визначальними імперативами, якими керувалося ліберальне дворянство - соціальна опора земських установ, і за допомогою яких воно намагалось реформувати громадські відносини зсередини.

FOR AUTHOR USE ONLY

РОЗДІЛ 2

ГРОМАДСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ І.ПЕТРУНКЕВИЧА(1868 - 1879)

2.1. Діяльність І.Петрункевича у Борзнянському повітовому земському зібранні (1868 - 1879)

Восени 1868 р. І.Петрункевича було обрано гласним Борзнянського повітового земства від курії селянських представників. Оволодіння І.Петрункевичем статусом земського гласного означало початок нового періоду у його громадській діяльності, а саме періоду подвижницької роботи у виборних представницьких громадських інституціях. Борзнянське повітове земство стало першою представницькою громадською установою, де діяч вперше проявив себе представником селянських виборців і повноцінним депутатом. Відразу ж політик почав активну діяльність у провінційному парламенті.

21 вересня 1868 р. повітове земство розглянуло звіт управи про розвиток медичного обслуговування населення Борзнянського повіту. І.Петрункевич виступив з великою промовою по цій проблемі, у якій піддав критиці заходи управи у цій сфері. На думку політика, грошова винагорода праці земського лікаря у сумі 1000 карбованців є вкрай недостатньою. Він порівняв становище лікаря і поліцейського справника, якому земство сплачує 600 карбованців на службові відрядження. Лікарські відрядження, на переконання І.Петрункевича, будуть вимагати не менших витрат, тому з 1000 карбованців гонорару лікар повинен витратити 600 - на роз'їзди. Навіть якщо на відрядження піде 400 карбованців, то залишок - 600 карбованців не є достойною винагородою праці лікаря і жоден професійний медик не піде на службу у земство. А якщо і піде, то, безперечно, буде займатися приватною практикою у маєтках великого помісного земельного дворянства, де його праця буде достойно оплачуватися. Безумовно, така перспектива для лікаря більш приваблива, ніж роз'їзджати по далеким і бідним селищам, де, тим не менше, можуть бути потрібні його

послуги, які необхідні людям, що беруть участь у формуванні його гонорару у вигляді податку, але які не можуть сплатити вартість його візиту. І.Петрунkevич заявив, що не згоден з ідеєю управи, яка вважає, що лікар повинен об'їзджати повіт не менше 2 разів на рік. На переконання політика, лікар повинен виїздити завжди, коли є у тому потреба і коли цього потребують обставини[13,№2,с.21]. Таким чином, І.Петрунkevич виступив за введення постійно функціонуючого інституту земських лікарів, причому головними вимогами повинні стати: формування достойного гонорару земського лікаря; надання статусу офіційного штатного земського службовця; зрівняння соціального забезпечення з рівнем представників місцевої бюрократії.

Слушність зауважень І.Петрунkevича щодо розвитку системи народної медицини знайшла своє відображення вже у звіті повітової земської управи про становище медичної частини у повіті. Управа зазначила, що лише один з кандидатів погодився піти на земську службу і обійняти посаду головного земського лікаря терміном на 3 роки. Повітова управа зробила серію оптових закупівель комплексу необхідних медичних інструментів і медикаментів у Києві. У розпорядженні головного земського лікаря вже знаходиться штат медичних працівників, а саме - 6 фельдшерів і 10 молодших медичних службовців. Управа особливо наголошувала, що медична допомога і медикаменти є абсолютно безкоштовними. Головний земський лікар систематично здійснює об'їзд території повіту. За короткий час зроблено серію хірургічних операцій у волостях. Завершуючи звіт, повітова управа, усвідомлюючи дефіцит земського бюджету, і не вимагаючи будівництва лікарень, просила повітове земство дати дозвіл на формування тимчасових стаціонарних лікарняних пунктів[32,с.2,7-8,20-21]. Як бачимо, в умовах дефіциту земського бюджету Борзнянського повіту, зусиллями І.Петрунkevича і його політичних соратників було започатковано системний розвиток мережі медичної допомоги населенню, шляхом створення перших стаціонарних медичних пунктів та формування штату професійних медичних працівників - земських службовців.

25 вересня 1868 р. повітове земство розглянуло проблему розвитку та фінансування народної освіти у Борзнянському повіті. І.Петрункевич зазначив, що перш ніж приймати будь-які рішення по цій проблемі, потрібно створити спеціальну земську комісію, яка б дослідила становище народної просвіти. Повітове збори погодилися з цією пропозицією[13,№5,с.65-67]. Відразу ж наголосимо, що утворена комісія оперативно виконала доручення повітового земства і надала результати своїх досліджень губернській земській управі, яка, у свою чергу, видала друком спеціальний звіт про становище народної освіти у Чернігівській губернії. Доповідь губернської управи стверджувала, що загальне співвідношення освічених і неосвічених жителів на кожну 1000 душ населення становила - 18 освічених проти 952 неосвічених. Аналогічні параметри були зафіксовані і по іншим повітам Чернігівської губернії[12,с.16-17,30-31]. Таким чином, статистичні дослідження яскраво свідчили, що рівень народної просвіти у Чернігівській губернії, і у Борзнянському повіті зокрема, був катастрофічно низьким, а загальна кількість освіченого населення повіту не перевищувала 5%. Ці дослідження, безперечно, стали фундаментом для розробки нової концепції розвитку народної освіти у Борзнянському повіті.

Окремо слід сказати про те, що ініціативи земських лібералів у сфері розвитку народної освіти не обмежувались лише науковими розвідками, а й матеріалізувались у конкретні пропозиції практичного характеру. Так, звіт Борзнянської повітової земської управи за 1868-1869 рр. у сфері народної просвіти вказував, що народна школа, яка відкрилась у селі Плиски, повинна стати земською взірцевою установою. Повітова управа зазначила, що школу започаткували приватні пожертвування меценатів та благодійників. Гласний Борзнянського повітового земського зібрання - І.Петрункевич, став основним меценатом школи, і подарував для її побудови та подальшого функціонування 0,25 десятини землі, 150 карбованців, 15000 одиниць цегли для фундаменту, взяв на себе персональне зобов'язання по створенню шкільної бібліотеки та забезпечення книжкового фонду для неї. Управа повідомила зібрання, що до школи вже запросили учителя на земську службу, а з земського бюджету

асигновано 300 карбованців на гонорар учителю[34,с.18]. Звіт управи дає підстави вважати І.Петрункевича одним з провідних благодійників народної освіти у Борзнянському повіті, зокрема у земській частині.

На черговій сесії Борзнянського повітового земства у вересні 1869 р. І.Петрункевич озвучив нові реформаторські ініціативи, які мали виражений ліберальний характер. Зокрема, діяч висловився щодо доповіді спеціальної комісії земства, яка досліджувала проблеми розвитку народної освіти у Борзнянському повіті. Комісія прийшла до висновку, що зусиллями земства необхідно відшукати 1000 карбованців для підтримки існуючих у повіті шкіл. І.Петрункевич назвав пропозиції комісії неадекватними, оскільки по факту, мережі шкіл у повіті не існує - вони фігурують лише на папері. Політик наголосив, що проблеми розвитку народної освіти є ключовим питанням майбутнього земських установ. *„...Ми маємо на даний момент пошту та транспортні комунікації, якими селянство майже ніколи не користується. Проте, воно не вважає несправедливими збори податків від себе для відновлення цих одиниць інфраструктури. Ми маємо пошту земства, якою, як відомо, аграрне населення не користується, але платить податки на неї без усіляких розмов. Виникає питання, чому дворянство, насолоджуючись благами, створеними за рахунок земства, і якими не користуються інші стани суспільства, не вважає себе зобов'язаним витратити кошти на народну освіту, навіть якщо селянство не розглядає потребу в освіті головним пріоритетом? Подібне загальноприйняте ставлення та ігнорування дворянським станом інтересів інших верств призводить до взаємної ізоляції станів суспільства та екстремального протиставлення інтересів різних частин громади, що аж ніяк несумісно з ідеалами рівноправ'я!”,* - заявив І.Петрункевич. Промова мала успіх, і повітове земство, погодившись з аргументами І.Петрункевича, затвердило постанову, яка асигнувала на потреби освіти з земського бюджету 6585 карбованців, замість запланованої 1000. Було вирішено, що ці кошти підуть на підтримку 15 шкіл у волостних центрах Борзнянського повіту[163,с.22-23]. Таким чином, восени 1869 р., за

наполяганням І.Петрункевича, Борзнянське повітове земство прийняло під свою опіку існуючу на той момент мережу народних шкіл у повіті. Знаково, що завдяки особистим зусиллям І.Петрункевича фінансування системи народної освіти було збільшено у 5 разів, порівняно з початковими намірами.

На цій же сесії повітового земства І.Петрункевич вніс авторський проект змін до законодавчих положень про обов'язкову військову повинність у державі. Суть проекту полягала у тому, щоб за прикладом переведення земством натуральних повинностей селянства у грошові, замінити забезпечення військової повинності селянства фінансовим податком у державний бюджет на суму 3874 карбованців на рік. Діяч акцентував увагу на тому, що цих коштів вистачить для того, щоб звільнити від забезпечення повинності 4 представників селянського соціуму для кожної 1000 новобранців. Після тривалих дискусій, повітове земство відхилило проект І.Петрункевича, вважаючи його передчасним у світлі реформування владою усєї системи імперської армії[163,с.25]. Як бачимо, за 5 років до введення у дію фінального законодавчого „акорду” військової реформи у Російській імперії, І.Петрункевич ініціював авторський проект змін та пропозицій щодо впорядкування та полегшення забезпечення військової повинності для селянства. Наголосимо, що мова йшла не про загальну заміну самої повинності податком, а про перекладення на плечі земства фінансового забезпечення наборів до армії, тим самим полегшивши платіжне становище селянства, яке мало забезпечувати військовий призов податком. Відмова від натуральних повинностей у цій галузі була зумовлена переконанням політика відносно того, що селянство не знаходилось у рівних умовах по забезпеченню цієї повинності з представниками інших суспільних верств країни, зокрема дворян і чиновників, які взагалі були звільнені від сплати будь-яких податків та відбування військової повинності. Неприйняття ж повітовим земством пропозицій І.Петрункевича можна пояснити, на наш погляд, небажанням земських установ втручатися у сферу виключно державної прерогативи щодо реформ у військовій сфері, тим більше, що вже було відомо про початок

розробки урядом завершальних законопроектів військової реформи на основі демократичних напрацювань по інших напрямкам реформ.

Не менш продуктивною у роботі І.Петрункевича стала сесія Борзнянського повітового земства 1870 р. Саме на цій сесії політик запропонував конкретні проекти реформ, які пізніше стали хрестоматійним прикладом в ілюстрації ідеологічних засад земсько-ліберального руху. Перш за все, знаковими для І.Петрункевича стали ініціативи у справі розвитку народної освіти.

На засіданні 22 вересня 1870 р. І.Петрункевич запропонував свій проект розвитку народної освіти у Борзнянському повіті, який став важливою віхою у розвитку земської освіти в Україні у цілому. У своїй промові діяч визнав, що дефіцит коштів змушує земство допомагати у відкритті шкіл лише тим, на кого вистачає фінансів. Однак, земство відмовляє у допомозі іншим, хто бажає відкривати школи. Ситуація що склалася, на думку оратора, свідчить, що усе зроблене земством у царині народної освіти - вкрай недостатньо. На думку політика, ідеали справедливості повинні зобов'язати земство вийти з цього становища, бо усі селянські громади порівну платять податки на потреби освіти, але не усі отримують належну допомогу. Крім того, необхідно знайти вихід з цього становища ще й тому, що користь освіти вже доведена, а розвиток народу приводить до розвитку благополуччя. Саме тому, для подальшого розвитку народної освіти, І.Петрункевич запропонував створити особливий шкільний фонд. За авторським проектом Івана Ілліча цей фонд необхідно було утворити шляхом запровадження спеціального солідарного податку у розмірі 4 копійок з кожної десятини землі повіту. На переконання І.Петрункевича, з допомогою отриманого капіталу, а точніше - з його банківських депозитарних відсоткових прибутків, земство повинно буде утримувати школу у кожному селі Борзнянського повіту. Повітове земство затвердило проект І.Петрункевича у такій редакції: 1) створити спеціальний шкільний фонд, на відсотки капіталів якого можна буде утримувати 60 шкіл Борзнянського повіту, асигнуючи на кожну по 400 карбованців; 2) бюджетні розрахунки проводити по аналогії з

системою земського повітового оподаткування, кожну десятину землі оподатковувати по 4 копійки сріблом, але не порівну, а у розрахунку на те, що прибутковість земель зросте настільки, щоб щорічні доходи на освіту були не менше 8000 карбованців сріблом; 3) освітні витрати внести у статтю обов'язкових бюджетних витрат земства, зобов'язавши повітову управу відраховувати необхідний відсоток в освітній фонд, який відразу перетворювати у відсоткові цінні папери, які мають найбільший комерційний прибуток; 4) звернення будь-яких громад по проблемам народної освіти вирішувати за першої ж можливості; 5) земські асигнування на потреби народної освіти у 1871 році збільшити до 7000 карбованців сріблом [14, №2, с. 14-15]. Прийнятий проект постанови І.Петрункевича надав великого поштовху у розвитку народної освіти і стимулював появу розгалуженої мережі земських шкіл - видатного досягнення земського самоврядування в Україні.

Наголосимо, що проект освітньої реформи І.Петрункевича був безпосереднім відображенням пріоритетів у діяльності представників земсько-ліберального руху у Російській імперії. Ліберали ясно розуміли, що відсталість російського суспільства була катастрофічною, особливо вона проявлялась у низькому рівні життя селянства, розвитку промислової індустрії та освітньому рівні. Саме факт кричущої відсталості життя основи держави - селянства, дуже турбував земських лібералів. За їхнім задумом, селянство повинно було стати первинною основою для встановлення конституційного самоврядування, якого так бажали ліберали. Одним з головних завдань вони бачили знищення економічних та освітніх відмінностей між російським і західноєвропейським селянством. Ліберали прагнули, особливо через земства, поліпшити матеріальне становище селян, розширити їх освіченість, щоб селянський соціум почав грати нову роль у суспільстві після доби Великих реформ. Вони були впевнені у тому, що освічений селянин обов'язково надасть перевагу режиму самоврядування, ніж автократії. Саме через це вони розглядали народні школи як інституції для політичного впливу, освіти і виховання селянина, а також як спосіб надання селянству першого політичного досвіду. Самодержавство, у візії

лібералів, могло існувати, але лише до тих пір, поки нове громадянське суспільство не буде готовим до встановлення парламентського ладу у країні[162,с.15-16].

Відзначимо, що затверджений проект І.Петрункевича набув революційного характеру, оскільки перетворював витрати земства на освіту з необов'язкових в обов'язкові і запроваджував прогресивний солідарний податок на освітні потреби, виходячи з прибутковості земель. Опора на відсоткові доходи від цінних паперів і депозитарних банківських вкладів свідчила, що земство, і сам І.Петрункевич, сповідували філософію капіталізації економічних перетворень, і саме у них бачили запоруку громадського прогресу і нівелювання впливу економіки кріпосництва. Зазначимо, що знаковий проект І.Петрункевича відразу ж отримав бурхливий опір консерваторів. Справа у тому, що фіскальна частина проекту передбачала дотримання класичного прогресивного принципу - чим більше земельне володіння, тим більше сума податку. Оскільки саме консервативне дворянство володіло найбільшими земельними латифундіями у довіті, то і основним платником цього податку волею-неволею ставало саме воно. У розумінні консервативної частини аристократії, проект І.Петрункевича змушував його фінансувати загальний розвиток народної освіти, що сприймалось більшістю корпорації нобілітету як неповага до її інтересів.

25 квітня 1871 р. І.Петрункевич черговий раз висловився щодо проблем народної освіти. Розглядаючи питання функціонування підготовчого класу земської прогімназії, політик вказав на недопустимість оплати за навчання. Оратор звернув увагу на те, що земство звільнило народні школи від оплати, а безкоштовне навчання, на глибоке переконання І.Петрункевича - шлях до успішної освіти. Діях наголосив на неприпустимості будь-яких форм цього явища і просив управу змінити відповідний проект з цими зауваженнями. Повітове земство одногосно прийняло рішення про запровадження безкоштовного навчання у підготовчих класах земської прогімназії[15,№ 2,с.23-24]. У такий спосіб, особистими зусиллями І.Петрункевича вдалося

гарантувати право на безкоштовну початкову освіту, як фундаментальну основу капіталістичного прогресу, для громади Борзнянського повіту.

30 жовтня 1871 р. Борзнянське повітове земство розглянуло питання про затвердження переліку персон - попечителів земських шкіл на період 1871-1874рр. Повітові збори прийняли постанову, згідно з якою І.Петрункевич був призначений попечителем земської школи у селі Плиски Борзнянського повіту[15,с.66-67]. Зауважимо, що освітою народу у повіті опікувався не тільки І.Петрункевич, але і його дружина - Г.Петрункевич. Так, у доповіді Борзнянської повітової земської управи за 1871-1872 рр. вказувалось, що Г.Петрункевич пожертвувала на потреби жіночої школи повіту 500 карбованців, а на потреби земського жіночого училища - 50 карбованців. У доповіді також було підкреслено, що рідний брат І.Петрункевича - М.Петрункевич, студент столичного медичного вузу, безоплатно служив у медичній частині земства під час своїх канікул[35,с.21,24,28].

Таким чином, за період 1868-1871 рр., Борзнянське повітове земство, завдяки подвижницькій роботі І.Петрункевича і його політичних соратників, здійснило ряд колосальних реформаційних перетворень у повіті. Зміни дійсно були суттєвими, кардинальними, і багато у чому радикально-революційними, особливо з точки зору існуючої влади. Цікаво, що ці зміни впроваджувалися ліберальним дворянством, яке становило соціальну опору земств. Л.Студьонова, досліджуючи Чернігівське повітове земство, справедливо зазначила, що дворяни, виховані у вірі до Бога, любові до народу і Батьківщини, стали рушієм діяльності земств на благо громади повіту[157,с.5,7].

Однак, реакційні сили не думали програвати і почали масовану кампанію контрагітації. Реформи лібералів категорично не влаштовували представників пануючих верств повіту, а тому була поставлена мета - усунути І.Петрункевича і його політичну групу з громадського життя повіту. На земських виборах 1871 р. перемогла політична демагогія, і абсолютна більшість земських лібералів не змогла переобратись на наступну каденцію

земської діяльності. Гіркий урок поразки на земських виборах змусив І.Петрункевича і його політичних соратників задуматись над тактикою проведення земських виборчих кампаній і не відкидати позитивних моментів, які надавали коаліційні угоди з близькими ідеологічно політичними партнерами. На наше переконання, саме політична практика земських виборів стала праобразом кампаній вже парламентських виборів у Російській імперії на початку ХХ ст.

Треба сказати, що ліберали зрозуміли свій недолік: для досягнення цілей мало наявності фракції - необхідна підтримка більшості населення, й передусім передової його частини - інтелігенції. Очевидно, саме у такому контексті слід розглядати факт контактів І.Петрункевича з прогресивною інтелігенцією того часу. Н.Пірумова, досліджуючи земську інтелігенцію відзначала, що Чернігівська губернія славилася високим ступенем суспільної боротьби, зокрема серед лікарів. А найцікавішим і прогресивним явищем вона вважала існування земського гуртка лікарів у Борзнянському повіті, який очолював революціонер - народник Я.Білий. Н.Пірумова стверджувала, що земські лікарі стимулювали появу інших гуртків земських службовців, які мали виражену опозиційну соціально-політичну направленість. Я.Білий швидко зблизився з І.Петрункевичем, який став „земським патроном” усіх гуртків інтелігенції та їх політичним покровителем. Гурток Я.Білого вів систематичну політичну агітацію серед селянства та найманих робітників цукрових і тютюнових плантацій[137,с.93-94]. Нам видається, що ці гуртки стали своєрідними волостними осередками ліберальної партії І.Петрункевича, які, поряд з ідеалами народництва, пропагували ліберальні ідеї суспільного прогресу, зокрема у сфері народної освіти і медицини. Очевидно, ці партійні осередки стали передвиборчими штабами лібералів на периферії, що і мало забезпечити стабільність виборчої кампанії до повітового земства. Зауважимо, що земська інтелігенція стала визначальним каталізатором поширення ліберальних ідей у суспільстві. Представники службової інтелігенції демократизували земський лібералізм як політичну течію, що

суттєво посилило конкретні прояви його опозиційності і соціальної активності[122,с.18].

На засіданні 27 вересня 1874 р. І.Петрункевич висловився з приводу функціонування земського шкільного фонду. На глибоке переконання політика, знищення шкільного фонду означало б принципове припинення розвитку народної освіти. На його думку, фонд забезпечує освіту селян хоча б у перспективі. За умов його правильного функціонування, земство може отримати багато позитивів, причому у короткий термін. Вони будуть проявлятися у створенні розгалуженої системи ощадно-позичкових товариств, широкому розвитку дрібного кредиту для селянства, відкритті землевласницьких училищ, які забезпечать появу фундаментальної аграрної науки. Саме шкільний фонд і забезпечить матеріальні ресурси для реалізації цих позитивів, у вигляді банківських рахунків та цінних паперів[16,№3,с.28]. І.Петрункевич опікувався не лише концептуальними проблемами освіти, а й був куратором шкіл у селах Борзнянського повіту, зокрема у селі Круничполе[36,с.14-15].

29 вересня 1874 р. І.Петрункевич виступив на засіданні повітового земства по проблемам фармакології і аптечної торгівлі у Борзнянському повіті. Діяч звернув увагу зібрання на безконтрольність і незадовільний стан земської аптеки у лікарні Борзни. У зв'язку з цим політик запропонував, у вигляді експерименту, передати функції земської аптеки приватному фармакологу, на виключних умовах земства: сировина повинна складати 15% від вартості препаратів; наявність обов'язкового дисконту - 40%, у порівнянні з державними аптеками; продаж препаратів повинен контролюватися спеціально призначеним лікарем - інспектором земства; усі медикаменти приватний фармаколог повинен приймати за цінами єдиного консолідованого прейскуранта[16,№5,с.42-43]. Отже, у галузі аптечної справи І.Петрункевич виступав за рівні можливості земських і приватних фармакологів, оскільки, на думку діяча, конкуренція нейтралізує наявність службових зловживань у цій галузі. Особливо важливим було те, що земство на бюрократичному рівні

захистило найбільш вразливі частини соціуму від втрат ліберальної цінової політики.

У 1875 р. при Чернігівській губернській земській управі було створене статистичне бюро на чолі з О.Русовим, яке повинно було дослідити економічне становище Чернігівської губернії і надати земству основу для розробки більш справедливої системи оподаткування, як у земському, так і у державному секторі економіки. У мемуарах І.Петрункевич вказував, що група О.Русова створила особливий, „чернігівський тип” статистичних досліджень, суть якого полягала у тому, що статистики відмовились від ідеї створення єдиного земельного кадастру, тобто надати абсолютно точний і повний матеріал по кожному земельному володінню. Таке завдання, при величезній кількості дрібних володінь було неможливо виконати, і крім значної кількості фінансових ресурсів воно потребувало дуже багато часу. Було знайдено компромісну формулу: було взято за основу „земельну дачу” - чітко розмежовані земельні володіння у межах одного населеного пункту Борзнянського повіту. Конкретні статистичні відомості дозволяли визначити у кожному такому володінні кількість земель по різних категоріям: пахотні землі, луки, ліси, пасовища, городні землі. Ці дані дозволяли встановити прибуток кожної десятини по кожній земельній категорії. На основі цих розрахунків вже можна було визначити середній прибуток середньої десятини по кожному володінню. Таким чином, статистиками було визначено 60 категорій прибутковості земель від 10 до 2 карбованців з десятини, при поступовому зниженні прибутку. Усі ці дані були зведені у статистичну таблицю, яка була надрукована і розповсюджена серед депутатів повітового земства. Цілком зрозуміло, як зауважував політик, що середній розмір кожного володіння не відповідав середньому розміру величини усього комплексу володіння, так само, як середня прибутковість окремого володіння не відповідала середній прибутковості усього комплексу володінь. Однак, саме вказаний спосіб оцінки давав значно більше гарантій відносно правильної оцінки, ніж інші способи, звісно, за виключенням кадастру.

Взявши за основу такий підхід, І.Петрункевич разом з О.Русовим пішли ще далі, і розробили свій проект оподаткування у сфері земельних відносин, який полягав у наступному. Оскільки кількість землі визначала податкоспроможність власника, зокрема, якщо величина володіння забезпечувала лише власника і його родину, і не залишала жодних залишків виробництва, то і податкова спроможність такого володіння дорівнювала 0. Виходячи з цього, на переконання лібералів, повинен був бути встановлений земельний мінімум, неоподаткований і постійно збільшувачийся впровадженням прогресивного податку, разом зі збільшенням володіння, і залежно від його прибутковості. Детально розроблений проект системи оподаткування з опрацьованими статистичними таблицями був зведений у цілісну брошуру, яка була надрукована і внесена на розгляд Борзнянського повітового земства особисто І.Петрункевичем під час сесії 1876 р.[37,с.70-72]. Зазначимо, що запропонований на основі статистичних досліджень проект оподаткування у Борзнянському повіті був нічим іншим, як другою спробою І.Петрункевича реалізувати свій авторський проект податкової реформи, яку він презентував у Чернігівському губернському земстві ще у липні 1871 р.

На превеликий жаль, архівних джерел, які б відтворили перебіг розгляду Борзнянським повітовим земством цих пропозицій не зберіглося. Відтак, ми не маємо можливостей проаналізувати хід обговорення цього питання у земському зібранні. Однак, як свідчив у своїх мемуарах І.Петрункевич, повітове земство з великою цікавістю та інтересом сприйняло ініціативи лібералів. Повітові збори одноголосно затвердили частину пропозицій, яка стосувалась оцінки земельних володінь. Друга частина ініціатив, яка стосувалась прогресивності оподаткування та впровадження неоподаткованого земельного мінімуму, викликала бурхливу дискусію, адже вона для деяких депутатів стала неприпустимою новацією. На чолі опозиції лібералам, на великий подив І.Петрункевича, виступив його добрий знайомий, знаменитий художник - М.Ге. Митець гаряче доводив у своїх виступах, що ініціативи І.Петрункевича - пропаганда соціалізму у земстві, що протирічить і закону, і інтересам

суспільства. Цікаво, що І.Петрункевич вважав митця практичним народником, оскільки той дуже яскраво підкреслював своє народолюбство і мав би захищати прогресивні ініціативи, які б покращували життя селянства. Однак, соратник І.Петрункевича очолив дебати по цьому питанню, і дискусії отримали принциповий характер. У результаті диспуту і довготривалої політичної полеміки, повітове земство, все ж, погодилось з аргументами І.Петрункевича, і друга частина пропозицій теж була проголосована. Повітовій управі було доручено виконання усього обсягу пропозицій, які були зафіксовані у брошурі. На основі рішень повітової управи, пропозиції І.Петрункевича і О.Русова стали основою для нової системи оподаткування у повіті та нової єдиної бюджетної сітки для оцінки земель[37,с.70-72].

Що стосується особи М.Ге, то потрібно зазначити, що відносини І.Петрункевича з художником були нестабільними, і, великою мірою, суперечливими. Наші спостереження добре ілюструє епістолярна спадщина художника. У своїх листах з Чернігова митець писав, що ліберальна партія складала меншість у земстві - 30 проти 45 депутатів, однак на боці земських лібералів була сила розуму, політичних переконань, чистоти вчинків. Але коли, за образним виразом митця, починали ділити „суспільний пиріг” - земський бюджет, то консерватори оперативно консолідувалися і меркантильні інтереси неодмінно перемагали. Стосовно особистих відносин у самій ліберальній партії, художник визнавав, що він був „старим вітрилом” на прогресивному кораблі лібералів, про що йому неодноразово натякав І.Петрункевич[76,с.103]. Очевидно, певний консерватизм і скептицизм митця дав підстави політичним соратникам по ліберальній партії достатньо критично ставитись до художника, не зважаючи на політичні всплески М.Ге. Власне, ця деталь підтверджує й те, що ліберальна партія не була єдиним монолітом та була строкатою за спектром течій політичною структурою.

Стосовно ж ролі земських статистиків у політичному поступі земських лібералів треба наголосити, що статистичне бюро на чолі з О.Русовим займало демократичну і виразно проселянську позицію. Великою мірою воно стало

центром консолідації усіх прогресивних сил суспільства і особливо інтелігенції. Треба зважити й на те, що статистики, поряд з іншими інтелігентами, займались політичною агітацією, що, без сумніву, додавало популярності лібералам серед селянства. Безперечно, практичні результати досліджень статистиків стали фундаментом для прогресивного розвитку економічної науки у Російській імперії і особливо для прискорення економічних перетворень у аграрному секторі господарства країни[114,с.249,265,267]. Разом з тим, потрібно вказати й на те, що „статистичне питання”, яке безпосередньо входило до кола необов’язкових функцій земства, певною мірою посилювало й без того напружену політичну боротьбу між органами влади та земськими установами.

Відома російська дослідниця Л.Жукова справедливо зазначає, що конфлікт між владою і земствами навколо необов’язкових функцій діяльності став провідною проблемою у взаємовідносинах владних структур і органів місцевого самоврядування[85,с.16-17]. На думку науковця, генеза конфлікту між земствами і органами влади крилася у природі законодавчих актів, які безпосередньо стосувались земства. Безпрецедентний контроль навіть за господарською діяльністю земств, стимулював постійну боротьбу органів місцевого самоврядування за свої права та нескінченну низку конфліктів між сторонами[86,с.67].

11 жовтня 1877 р. І.Петрункевич висловився по актуальним проблемам розвитку земської медицини у Борзнянському повіті. Критикуючи запропоновані лікарями проекти реформ медичної галузі, діяч вказав, що проаналізувавши пропозиції можна стверджувати, що не все населення повіту зможе отримати медичну допомогу від земства. Навіть якщо будуть досліджені усі причини і прояви хвороб, земство не зможе змінити соціальний уклад життя народу, який і є основною причиною погіршення здоров’я населення повіту. Цей уклад, на переконання політика, залежить від житлових умов, якості харчування, ґрунтових ресурсів, кліматичних умов. На думку І.Петрункевича, нині діюча медична система - система окружних медичних ділянок, не може бути засуджена, оскільки вона діє лише з першого січня 1877 р., і то не у

повному обсязі, що не дозволяє робити висновки про непридатність стаціонарної системи в умовах відсутності двох лікарів на ділянках. Зі звіту лікарів, на думку діяча, важко з'ясувати ступінь їх службової дисципліни, яка суттєво впливає на рівень довіри населення до земських медичних пунктів. Відтак, земство не може судити про доцільність обрання тих чи інших окружних медичних центрів. *„Саме тому, оцінювати діючу медичну систему ми ще не можемо, оскільки відсутня об'єктивна інформація, але виходячи з того, що ця система затверджена, то необхідно зробити повноцінний експеримент, і, якщо ця система виявиться непридатною, то тільки тоді необхідно шукати інші варіанти”*, – зазначив Іван Ілліч.

Стосовно особливої винагороди праці лікарів, політик висловив думку про неприпустимість запровадження подібних гонорарів, тому що усі мешканці Борзнянського повіту сплачують податки на формування службових окладів лікарів. Поява додаткових винагород, тим більше при наявності службових зловживань серед лікарів, буде вкрай несправедливим явищем, адже за цих умов буде легітимізовано привілеї багатих перед бідними і посіяно зерно підозри та недовіри серед бідних до земської медицини, що у кінцевому результаті призведе до розчарування населення у значенні стаціонарної земської медицини, а головне - до зневіри в ідеї соціальної рівності та солідарності інтересів усіх членів громади. Крім того, додаткові виплати не бажані ще й тому, що будь який службовець, який працює на громаду і отримує нагороду, не має права за цю ж працю отримувати ще й особливу плату[17,№ 6,с.71-76].

20 лютого 1879 р. політик звернув увагу зібрання на організаційно-бюрократичні аспекти функціонування земської медичної системи. Він заявив, що тільки земство може розпоряджатися діяльністю своїх службовців. Діяч зазначив, що право перевodu лікаря з дільниці на дільницю належить управі; лікар же, за цих умов, не має підстав сумніватися у правильності таких рішень[18,№1,с.3].

Велику цікавість у дослідженні громадської діяльності І.Петрункевича на Борзнянщині викликає так звана „справа Петрункевича-Малахова”. Суть справи полягала у тому, що становий пристав повіту - О.Малахов, відібрав у гласного Борзнянського повітового земства - І.Петрункевича, статистичну документацію, яка належала політику як голові податкової комісії повітового земства. Крім того, поліцейський чиновник заборонив старшині Парафіївської волості надавати будь-яку інформацію І.Петрункевичу, що дало підстави земству говорити про порушення своїх прав[2, арк.1,9].

Згідно рапорту борзнянського повітового справника, у середині жовтня 1878 р. пристав О.Малахов прибув до Парафіївського волостного правління по службовим справам. Він констатував велике зацікавлення селян статистичними нотатками, написаними рукою сільського писаря - М.Гужовського, які містили у собі, на переконання пристава, описи неправильних його діянь, і були систематизовані розсильним гласного І.Петрункевича, а потім надані засідателю волостного правління, щоб у такий спосіб отримати детальні подробиці діяльності О.Малахова. За свідченнями пристава, він, не знаючи про існування статистичної комісії у Борзнянському повітовому земстві; не знаючи, що ці папери належать гласному І.Петрункевичу; оцінюючи образливими описи його діяльності, які були неправдивими і недоведеними, відібрав ці нотатки, щоб надати їх справнику для проведення допиту і притягнення до відповідальності писаря М.Гужовського за наклеп. Щодо тверджень І.Петрункевича, що О.Малахов забороняв Парафіївському волостному старшині надавати будь-яку інформацію, то подібні твердження, як вказував поліцейський чиновник, ніким і нічим не доведені. Стосовно закидів про використання приставом сотських і десятських для робіт у його приватному помешканні, то за свідченнями пристава ці роботи були оплачені, і лише мала частина проводилась на прохання його домогосподарки.

Виходячи з цих свідчень, борзнянський справник прийшов до слідуючих висновків: відібрання паперів І.Петрункевича - необдуманний вчинок, але він не є порушенням прав повітового земства, оскільки не було відомо про

приналежність цих паперів І.Петрункевичу; використання сотських і десятських на приватних роботах О.Малахова зафіксовано, але вони проводились за дорученням його домогосподарки[2, арк.9-10].

13 лютого 1879 р. Чернігівське Губернське правління розглянуло цю справу. Було зазначено, що усі свідчення пристава О.Малахова неспростовані і підтверджуються багатьма джерелами. На думку Губернського правління, у документах відібраних приставом, містились матеріали, які ганьбили його як посадову особу і чиновника, і які були написані невідомою особою за дорученням І.Петрункевича. Ці дії, за законом 1876 р., повинні бути предметом втручання станового пристава, що, власне, і відбулось. На переконання правління, О.Малахов був зобов'язаний нейтралізувати подальше поширення цієї інформації, яка провокує населення проти місцевої поліцейської влади. Виходячи з цього, правління вважало дії О.Малахова законними, і такими, що не порушують прав земства. Тому було вирішено припинити слідчі дії по цій справі, адже І.Петрункевич намагався дискредитувати поліцію і місцеву владу. Крім того, 14 лютого 1879 р., правління направило у Чернігівське губернське по селянським справам присутствіє лист, з вимогою розслідування дій писаря М.Гужовського[2, арк.17-21].

Як бачимо, активна громадська діяльність І.Петрункевича, широкий масштаб статистичних досліджень і розвиток реформаційних перетворень, викриття корупційних фактів у діяльності представників провінційної влади, були оцінені владою губернії як спроба замаху на існуючий політичний лад. Очевидно, ця справа стала одним із факторів, які вплинули на прийняття рішення про „політичне усунення” І.Петрункевича з території Борзнянського повіту і Чернігівської губернії.

Вже після арешту і адміністративного вислання політика з губернії, Борзнянське повітове земство, 14 жовтня 1879 р., розглянуло рішення Губернського правління по справі „Петрункевич-Малахов”. Спеціальна комісія довела, що поліція знала кому належать конфісковані папери, адже усі документи було повернуто І.Петрункевичу прямо на засіданні повітового

земства 24 жовтня 1878 р. Усвідомлюючи, що правління не мало права давати оцінку діям земства, а тим більше звинувачувати його у помилках зібрання статистичних відомостей, повітове земство вважало, що Губернське правління образило установу місцевого самоврядування, а тому постановило: подати скаргу до Правлячого Сенату, з проханням розглянути конфлікт, враховуючи закон про земські установи; повітове земство просило визнати рішення правління образливим для інституції та відмінити його як таке, що не мало законних підстав[18,с.85-86].

FOR AUTHOR USE ONLY

2.2. Судова праця І.І.Петрункевича (1869-1879)

Серед багатьох аспектів громадської діяльності І.Петрункевича в Україні, судова діяльність видатного політика залишається майже невідомою для широкого суспільного загалу і малодослідженим явищем серед корпорації істориків. Як відомо, судова реформа стала частиною буржуазно-демократичних трансформацій у Російській імперії другої половини XIX ст. 20 листопада 1864 р. Олександр II підписав наказ Правлячого Сенату про затвердження Судових Уставів. Цей документ запроваджував якісно нову систему судоустрою та судовиробництва, яка не мала нічого спільного з дореформеним судом.

За справедливим твердженням відомого американського дослідника Т.Тарановськи, судова реформа монархії стала найбільш радикальною, новаторською, і технічно успішною з усіх Великих реформ, причому з історичної точки зору, за значенням, її можна співставити лише з відміною кріпосного права. Незважаючи на те, що реформа стала черговим палліативом самодержавства, все ж вона була вагомим кроком буржуазної трансформації суспільства і еволюції державного устрою у бік конституціоналізму і появи паростків громадянського суспільства, характерного для капіталістичного ладу середини XIXст.[160,с.301,306,315].

Не вдаючись до детального аналізу Судових Уставів зазначимо, що цей законодавчий акт, на рівні провінції, замість старих станових судових органів створював нові установи - мирові суди з одним суддею. Крім цього, вводились апеляційні установи - з'їзди мирових суддів. Мировий суд створювався у повітах та містах для розгляду малозначущих кримінальних і цивільних справ. Мирові судді були розподілені на дільничних і почесних, обирались повітовими земствами, міськими думами, або затверджувались І департаментом Правлячого Сенату. Законодавчо були встановлені наступні вимоги до суддів: 1) віковий ценз - не молодше 25 років.; 2) майновий ценз - не менше 400 десятин землі, або нерухомості на суму не нижче 15000 карбованців, чи

міського майна на суму 3-6 тисяч карбованців; 3) освітній ценз - вища або середня освіта, чи 3-річний стаж судової практики[113,с.216]. На особливу увагу заслуговує той факт, що у мирових судах справи не потребували сплати судового мита та податкових зборів. Виходячи з цього, мировий суд, ближче за усі суди, стояв біля провінційного населення, був простим у впровадженні, швидким у прийнятті рішень, і головне - фінансово дешевим для селянства[113,с.217]. Запроваджені принципи публічності, гласності, змагання сторін; поява інститутів нотаріату, адвокатури, суду присяжних; поява можливості апеляцій і касацій, стимулювали усталення принципів неупередженості, законності і права у суспільній системі Російської імперії[160,с.305].

Яке ж було особисте ставлення І.Петрункевича до судової реформи самодержавства і мирового суду зокрема? Звернемось до мемуарів політика, де він достатньо повно виклав своє бачення місця мирових судових органів у судовій системі Російської імперії.

На переконання І.Петрункевича, у системі судових установ, які замінили старий дореформений суд, мировий суд займав особливе місце, як з точки зору організації, так і юриспруденції. Різниця між загальними і мировими судами - селянськими судами, була вельми глибокою, оскільки мировий суд - невід'ємна частина місцевого самоврядування, його особливий орган, який виконував не тільки судову, але й просвітницьку функцію, яка не вкладається у формальні, позбавлені гнучкості інструкції та форми. На мировому суді, на думку політика, лежало завдання практично, на конкретних прикладах і випадках, розкрити всю сутність правових основ і показати місцевому населенню, що право є здійсненням у людському суспільстві і у рамках людських сил тих моральних істин, які прийняті християнською культурою, громадськістю і цивілізацією усього світу. Саме тому діяч стверджував, що мировий суд з великою шляхетністю зіграв свою роль, надаючи населенню приклад близького, справедливого і фінансово не зацікавленого суду[37,с.48,50]. Іван Ілліч вбачав у мирових судах вагому складову місцевого самоврядування, оскільки вони

безпосередньо забезпечували правове врегулювання більшості проблем життєдіяльності провінції. На нашу думку, позитивне ставлення політика до нововведень у судовій галузі сприяло прийняттю ним рішення про службу у мировому суді Борзнянського повіту Чернігівської губернії.

Окремо слід сказати про особисті інтереси політика. Віднайдені архівні матеріали свідчать, що у І.Петрункевича були значні фінансові проблеми, пов'язані з фамільним маєтком династії Петрункевичів у селі Плиски Борзнянського повіту. Наявність банківських боргів і реальна перспектива конфіскації маєтку змушували його шукати джерела для пошуку фінансових ресурсів на невідкладні витрати. Першим джерелом стала служба у канцелярії Предводителя дворянства Борзнянського повіту. Другим джерелом повинна була стати служба у мировому суді. Зазначимо, що і у першому, й у другому випадках, посади були оплачуваними, відтак це дозволяло у достатньо короткі терміни ліквідувати існуючі борги.

Зауважимо, що маєток Петрункевичів славився у Борзнянському повіті своєю цінністю і прогресивністю, а тому був достойний, так би мовити, порятунку. Про це красномовно свідчить і документація Чернігівського Губернського правління. Так, згідно з відомостями Чернігівської казенної палати, маєток Петрункевичів у Плисках складався з: 101 душі чоловічої статі тимчасовозобов'язаних селян, 307 десятин пахотних земель, 123 десятин сінокосної землі, 51 десятина дров'яного лісу, 30 десятин присадибної городньої землі. Всього у черезсмужному володінні налічувалось 511 десятин землі. Маєток мав слідуєчі господарчі заклади: двір господаря з різними побудовами, будинок з шишкового лісу, ставок для рибної ловлі зі снастями, водяний вітряк[5, арк.1]. Крім цього, маєток був оснащений новітньою сільськогосподарською технікою провідних іноземних виробників: 7 залізних плугів фірми „Рансом”, один плуг для підйому цілини фірми „Горнсбі”, 3 екстернатори, дві жнивварські машини фірм „Джонсон” і „Самуельсон”, косилка, рядова і розкидна сіялки, шведська бильна молотилка[29,с.154]. Як бачимо, економія Петрункевичів являла собою модерне, капіталістичне

господарство фермерського типу, основою якого було аграрне устаткування нового покоління. Відомості про маєток дозволяють стверджувати, що І.Петрункевич мав достатній майновий ценз, щоб претендувати на службу у мировому суді.

Судова діяльність І.Петрункевича почалась у листопаді 1868 р., коли Борзнянське повітове земство обрало політика дільничним суддею Борзнянського судово-мирового округу терміном на 3 роки. Однак, до практичної діяльності І.Петрункевич приступив тільки наприкінці весни 1869 р., оскільки лише у травні повернувся з подорожі по Європі. У своїх мемуарах діяч залишив вагомі свідчення про організаційну структуру мирового суду у Борзнянському повіті.

За визнанням І.Петрункевича, особливо важливим було те, що до складу почесних суддів потрапили 2 представники від селянської курії, які користувались довірою і повагою як рядових селян, так і козацтва. На глибоке переконання політика, факт присутності представників селянства у судових установах надав цим органам демократичного характеру, оскільки запроваджувався принцип безстановості суду. Правлячий Сенат затвердив на посадах суддів двох селянських делегатів, оскільки згідно закону, земські установи мали право обирати у судді осіб, які не мали необхідного виборчого цензу, але за умови одноголосного обрання закритим таємним голосуванням цих кандидатів.

І.Петрункевич свідчив, що засідання з'їзду мирових суддів проходили у формі сесій, при обов'язковій присутності громадської публіки, що забезпечувало високий ступінь гласності процесу. На думку політика, урядові кола, запровадивши нові судові установи, не розуміли того, що нові суди наслідують старим, які заплямували себе хабарництвом. Понад усе потрібні були нові люди - професіонали своєї справи. Однак, утримати їх на посадах можна було тільки забезпечивши достойні умови життєдіяльності, адже їх професія вимагала великих знань, постійної праці і колосальної відповідальності. Саме недостатня фінансова забезпеченість суддів і стала

причиною, на думку діяча, масової втечі фахівців з судової системи до нотаріату, присяжної адвокатури, органів прокуратури та Міністерства юстиції. Ці втечі спонукали міністра юстиції порушити закон, який не допускав будь-яких нагород для суддів, і повернути стару практику заохочення судових працівників, включаючи посадові підвищення. Цей захід не досяг своєї мети, але цілком знищив у суддів почуття незалежності і збуджував у них почуття пошуку кращої долі, а відтак повернув суди у стан, характерний для дореформеної епохи.

Зі своєї особистої практики І.Петрункевич згадував випадок, коли його колега - Ф.Риндовський, звернувся до нього як до голови з'їзду мирових суддів з проханням про надання йому чину дійсного статського радника, на який він мав право згідно з вислугою років. І.Петрункевич нагадав йому, що згідно закону, суддів заборонено нагороджувати титулами. Однак Ф.Риндовський наполягав на своєму, мотивуючи це тим, що титул дозволяє напряму отримати дворянські привілеї, а положення закону є нереальними, бо імперська державна служба завжди трималась на нагородах і титулах, а не на почутті обов'язку. І.Петрункевич категорично відмовив колезі у процедурі на подання про титул, чого Ф.Риндовський не зміг йому ніколи пробачити[37,с.49]. Отже, на думку діяча, при усій прогресивності нової судової системи, мали місце і вельми негативні тенденції, пов'язані з поверненням практики заохочення суддів та низькими гонорарами для усіх службовців судових установ. Тим не менше, незважаючи на усі недоліки, І.Петрункевич пішов на службу до мирового суду. Не останню роль при цьому зіграли чинники особистого характеру, пов'язані з проблемами політика навколо фамільного мастку у Плисках.

Справа у тому, що 26 жовтня 1870 р., Чернігівська казенна палата направила подання до Чернігівського Губернського правління з приводу опису, оцінки і взяття в опіку і управління мастку І.Петрункевича, оскільки банківські борги так і не були сплачені. Документ вказував, що виходячи з того, що боргові зобов'язання по мастку Петрункевичів залишаються несплаченими і складають 5050 карбованців, 6 % банківських, штрафну суму у розмірі 77

карбованців 90 копійок, казенна палата просить Губернське правління зробити розпорядження про взяття цього маєтку на особистий контроль і здійснити увесь комплекс заходів, передбачений для проблемних володінь. Результати робіт палата просила надати через 3 місяці, а прибутки від маєтку пересилати у палату, у рахунок боргу, дозволивши при цьому власникам чи управлінцям вільно проживати у маєтку, з правом господарчих розпоряджень з землею тимчасовозобов'язаних селян[5, арк.1]. Як бачимо, загроза конфіскації маєтку була реальною перспективою, тим більше, що цим питанням з подачі правління зайнялися поліцейські органи.

30 жовтня 1870 р., Губернське правління направило у Борзнянське поліцейське управління подання, де призначався строк до 30 листопада 1870 р., як термін явки власників, чи їх уповноважених для реалізації процедури опису маєтку. Борзнянське повітове поліцейське управління 26 січня 1871 р., сповістило Губернське правління про взяття під персональний контроль питання маєтку Петрункевичів усіма органами поліції[5, арк.2-3,5].

Реакція І.Петрункевича і його родини була достатньо оперативною. Наприкінці грудня 1870 р. Губернське правління сповіщало казенну палату про виконання доручення палати. Вказувалось, що банківські борги, в основному, погашені, шляхом впровадження штрафних санкцій, і перераховані у сумі 2398 карбованців на рахунок казенної палати. Крім того, було сплачено банківський процент - 6%, на суму 65 карбованців 49 копійок. Становий пристав, який здійснював адміністративні санкції повідомив, що перерахунок коштів підтверджується персональною розпискою у Конотопській поштової конторі від 23 грудня 1870 р.[5, арк.6-7]. Отже, вже наприкінці 1870 р. родиною Петрункевичів була погашена половина заборгованості по банківським займам. Звісно, більшість цієї суми складала заощадження родини, а персональні кошти І.Петрункевича не були достатніми для вирішення проблем. Однак, цілком очевидно, що завданням Івана Ілліча було остаточне ліквідування боргів фамільного маєтку - він мусив погасити борги вже як новий власник маєтку.

Це підтверджують наступні дії І.Петрункевича, коли Борзнянське повітове поліцейське управління, за вказівкою Губернського правління, вирішило продовжити конфіскальний процес щодо маєтку у Плисках. З рапорту поліцейського відомства дізнаємось, що вже 23 квітня 1871 р., персонально І.Петрункевичем була внесена сума у розмірі 75 карбованців, як фінансовий транш по борговим зобов'язанням[5, арк.9-12]. Як бачимо, вже перші два роки служби у мировому суді дозволили І.Петрункевичу почати впевнений процес погашення другої частини банківських боргів, хоча і у формі поступового нарощення.

Впевнені дії політика не вразили бюрократію, адже казначейство наполягало на продовженні санкцій проти І.Петрункевича, оскільки стало відомо, що дарувальним актом батьків, власником маєтку став Іван Ілліч. Однак, казенна палата, врахувавши факт погашення значної частини боргів, просила Губернське правління призупинити усі конфіскальні процедури по відношенню до маєтку і тимчасово відмовитись від першонамірів, дочекавшись повної ліквідації усіх боргів, 11 травня 1871 р. Борзнянське повітове поліцейське управління повідомило, що виходячи з факту значного погашення боргів усі санкції проти І.Петрункевича можна призупинити, але повернутись до них у разі остаточної несплати боргів[5, арк.13-16,19]. Таким чином, проблема порятунку фамільного маєтку Петрункевичів у цілому була вирішена, у тому числі й персональними фінансами І.Петрункевича, отриманими від служби у мировому суді.

Наголосимо, що віднайдені нами архівні документи великою мірою ставлять під питання безапеляційні твердження радянської історіографії про економічну успішність представників земського ліберального руху у Російській імперії. Згідно досліджень Н.Пірумової, І.Петрункевич мав у власності 440 десятин землі. Очевидно, що залишок з 511 десятин загальної площі маєтку - 71 десятина, належав групі тимчасовозобов'язаних селян, які проживали і працювали у маєтку у пореформені роки. Отже, враховуючи цю деталь, і провівши порівняльний аналіз матеріальних статків відомих персон земського

руху на основі досліджень Н.Пірумової, маємо підстави стверджувати, що І.Петрункевич був власником суто середніх по об'ємах земельних латифундій, у порівнянні з іншими опозиціонерами у земствах Російської імперії. До того ж, вищенаведені дані свідчать про великі фінансові проблеми політика на початковому етапі його діяльності. Відтак, І.Петрункевич став опозиціонером не стільки спираючись на економічне благополуччя, скільки намагаючись уникнути залежності від фундаментальної основи дворянської життєдіяльності - земельних латифундій. Джерелом опозиційності І.Петрункевича, принаймні у царині економічній, на наш погляд, було чітке розуміння безперспективності орієнтації на старі, дореформені структури життєдіяльності, які почали невпинно змінюватись під впливом великої хвилі капіталістичних трансформацій у Російській імперії.

На жаль, ми не маємо конкретних архівних матеріалів, щоб розкрити у деталях судову діяльність І.Петрункевича. Але його мемуари дозволяють нам збагнути як складнощі, так і конкретні позитивні приклади успішної роботи діяча як представника судової гілки влади.

Серед негативних факторів, які впливали на діяльність суддів, І.Петрункевич виокремлював комплекс проблем, які не були суто судовими, а оточували процедури судовиробництва. Зокрема, політик зауважував, що заборона суддям збирати додаткові докази для справедливого вирішення судових справ була вельми негативною тенденцією, яка обмежувала прогресивну діяльність суду. Такі заборони могли бути виправдані в окружних судах, але у мировому суді це було помилкою - навіть найдрібніше порушення законів мировими суддями відразу ж призвело б до необрання судді на наступну каденцію. І.Петрункевич критично оцінював діяльність приватних адвокатур і нотаріату, які запровадили примат формалізму у судах та використовували це для отримання персональних преференцій, ігноруючи звичаєве, „національне право” та визнані суспільством моральні чесноти.

У своїх мемуарах діяч залишив цікаві спогади про свою працю на посаді дільничного мирового судді Борзнянського повітового судово-мирового округу

Чернігівської губернії. З усього комплексу судових справ кримінальних було найменше. Однак, вирізнялись справи у сфері міжособистісних стосунків. І.Петрункевич у своїх мемуарах наводить приклади трьох судових справ з розряду поліцейських звинувачень, у яких основою були станові і національні зіткнення.

Скажімо, в одній зі справ, відомий „малоросійський” письменник, „українофіл” і демократ, очевидно, П.Куліш, адже інших відомих письменників у Борзнянському повіті не проживало, подав скаргу судді І.Петрункевичу на сторожа „панського городу”, який не помітив, що селянські хлопчачи вкрали дині і кавуни та образили дружину письменника, яка зробила догану сторожеві. На суді стало відомо, що образою дружина письменника назвала той факт, що сторож став розмовляти з жінкою на „ти”. І.Петрункевич поставив питання, чи вважає письменник образою спілкування у подібній формі. П.Куліш відповів, що вважає неприпустимим подібне звернення до його дружини. Тоді І.Петрункевич нагодосив на тому, що у суді і письменник, і його дружина звертаються на „ти” до сторожа, і цей факт, очевидно, вони не вважають образливим. П.Куліш нічого не зміг протиставити аргументам І.Петрункевича і справа завершилась закриттям впровадження. Відомий письменник пообіцяв більше ніколи не звертатися до мирового суду.

Другий випадок, наведений політиком, мав національне забарвлення. Селянин - єврей, який мешкав у селі Миколаївка, подав скаргу до мирового суду на дії генерала А.Глушановського. По ходу справи виявилось, що єврей не зняв капелюха при зустрічі з генералом. Генерал палицею зкинув з єврея капелюха і у брутальній формі наказав єврею завжди знімати капелюха при зустрічі з вищими по статусу особами.

І.Петрункевич особисто був знайомий з цим генералом у відставці. За політичними вподобаннями він був прихильником консервативного дворянства і не підтримував реформаційних перетворень у Російській імперії. Чин генерала він отримав на ниві цензорської роботи, а тому, звісно, демократичні ідеї не були його слабкістю. А.Глушановський, який теж особисто був знайомий з

політиком, зробив візит поваги до судді через кілька днів після появи скарги у суді. При розмові з ним генерал поцікавився про тонкощі процедури розгляду цієї справи. І.Петрункевич пояснив, що він направить генералу повістку до суду, як тільки справа підійде до черги. У відповідь генерал поцікавився, що зробить суддя, якщо він не прибуде до суду. І.Петрункевич наголосив, що у цьому разі він надішле генералу копію заочного вироку. Після цього генерал дуже схвильовано і здивовано поцікавився, до чого саме конкретно засудить його І.Петрункевич. Політик відповів, що у разі вини генерала його заарештують. А.Глушановський роздратованим тоном спитав, чи насправді мировий суд оголосить вирок заслуженому дворянину заради якого-сь „жида”. І.Петрункевич категорично наголосив, що буде виконувати свій суддівський обов’язок, і не більше того.

Через два тижні, у призначений день для розгляду справи, до кабінету діяча навідався ректор Київського університету, професор права - М.Ранненкампф. Професор пояснив, що знає А.Глушановського особисто, що його зацікавила ця справа, і взагалі він має бажання ознайомитись з діяльністю мирового суду на місці. І.Петрункевич знав, що професор - реакціонер і не співчуває мировому суду. Як тільки почався розгляд справи, уповноважений генерала подав заяву судді про припинення справи, яка була підписана генералом і євреєм. Професор, очевидно виконавший доручення генерала по „зондуванню” атмосфери і формування мирової угоди, так і не побажав на практиці вивчити діяльність мирового суду.

У останній справі, яку наводить політик, поєднувались станові та національні проблеми. Суть справи полягала у тому, що відставного солдата, поляка за національністю, звинувачували у порушенні громадського порядку перед будинком станового пристава та вбивстві його собаки. У ході слідчих дій виявилось, що поляк відслужив термін служби у Східному Сибіру, і вже у поважному віці повертався на Батьківщину пішим порядком. Дійшовши до одного з селищ Борзнянського повіту, солдат перейшов поштовою дорогою, де на нього і напала собака, яку він випадково вбив залізним наконечником свого

медичного костіля. Виявилось, що це відбулось перед будинком станового пристава. Солдата арештували, і виявили, що у його паспорті ніби-то є елементи фальшування, а саме приписки, які не відповідають основному тексту паспорта. З огляду на те, що солдат мав виражений польський акцент, його посадили у в'язницю міста Борзни, а паспорт направили до Сибіру, щоб з'ясувати особу військового. Через кілька місяців надійшли матеріали, які підтверджували особу солдата і вказували на легітимність паспорту. Однак, повітова бюрократія, щоб не компроментувати себе в очах армії, направила солдата під охороною до мирового суду з метою засудження військового, користуючись формальними причинами. І.Петрункевич детально розглянув справу і негайно наказав звільнити солдата[37,с.53-56].

Наведені приклади трьох кримінальних справ засвідчують те, що І.Петрункевич, як мировий суддя, неухильно дотримувався демократичних принципів у розгляді справ та винесенні справедливих вироків. Політик був переконаний у тому, що суд - автономна і незалежна владна установа, і не вбачав у поліцейських рішеннях остаточних вироків, адже часто вимоги поліції не мали нічого спільного з ідеалами права. Діяч не сприймав формалізму як змісту судового процесу - свої рішення він приймав виходячи з суті конкретної справи. Окремо слід сказати про національний фермент у судовій діяльності. Аналіз наведених справ вказує, що І.Петрункевич принципово не сприймав станової та національної нерівності і усіма судовими інструментами прагнув демократизувати суспільну атмосферу через комплекси судових рішень.

З комплексу судових справ суспільного звучання І.Петрункевич особливо виокремлював вагому справу Лібаво-Роменської залізниці. Вона була пов'язана з порушеннями будівельниками цієї залізниці земельних володінь, які призначались для території будівництва. Забудовники залізниць вважали, що оскільки шлях вже визначений і затверджений, то і будівництво може тривати без усіляких перемовин і домовленостей з власниками земельних латифундій. Дуже цікаво, але саме так вважали й самі земельні власники. Як зауважував І.Петрункевич у своїх мемуарах, закони у Російській імперії існували зовсім не

для того щоб їх виконувати, а тим більше, коли мова йшла про справи загальнодержавної ваги. Ця справа, на думку політика, взагалі б не виникла, якби агент залізниці по відведенню земель не посварився зі своїми патронами - забудовниками залізної дороги.

Цей агент об'їхав усіх землевласників, по території земель яких проходила залізниця, і старанно роз'яснив, що згідно закону, будівельники зобов'язані до відведення земель домовитись з власниками, але якщо договору не буде, проблема повинна бути передана особливій комісії з оцінки земель, яка повинна встановити справедливую ціну відведеної землі, після сплати якої, земля стає власністю залізниці. Виходячи з цього, агент особливо наголосив власникам, що усі споруди, або побудовані, або тільки започатковані, є прямим порушенням приватної власності, адже договорів на відведення земель не існує, а термін подачі судових позовів ще не вичерпаний. Тому агент дуже наполегливо пропонував власникам не втрачати шансів на отримання більш високої компенсації за свої земельні ділянки, і надати йому свої доручення для формування судових позовів. Агітація агента мала успіх, власники земель не бажали відмовлятися від перспективи достойної винагороди за землю, і з великою надією надали агенту свої доручення.

Так почалися судові гойдалки по цій справі. Агент подав судовий позов у судово-мирову дільницю І.Петрункевича, оскільки проблемна дільниця залізниці проходила саме у Плисках. Усі позови агента були задоволені заступником І.Петрункевича - Г.Волк-Карачевським. Це означало, що усі будівельні роботи повинні були негайно припинитись. На слідуючий день будівельники залізниці подали судову апеляцію у з'їзд мирових суддів Борзнянського повіту. Головуючим на засіданні був І.Петрункевич, і рішення з'їзду залежало від неупередженої позиції політика як судді[37,с.57].

Зазначимо, що подібні судові справи були характерними для 60-70рр. ХІХст. Саме у цей період почався процес інтенсивного будівництва залізниць у Російській імперії, що, власне, і стимулювало капіталістичний прогрес країни. Доба будівництва залізниць продукувала цілий спектр „бізнесових професій”,

які з'явилися у цілій державі, і які дозволяли заробляти небачені до того кошти. Так, система залізничних концесій дозволяла вмілим підприємцям, не вкладаючи особистих коштів, заробляти мільйонні гонорари. Посередницьким бізнесом займалася як влада, так і представники дворянства та місцевого самоврядування. Посередницькі права часто перепродавались підрядчикам будівельних організацій, на чому заробляли як власники прав, так і їх отримувачі, оскільки утворювався славетний комерційний ланцюг інтересів банківського типу, де заробляли усі і на всьому. На посередницьких процедурах заробляли навіть підприємливі селяни. Відтак, подібна система була вигідна усім: від земських установ і дворянських зібрань до імператорської канцелярії[155,с.100-110].

І.Петрункевич критично ставився до політики уряду у сфері будівництва залізниць, яка ігнорувала як інтереси віддалених регіонів держави, так і населення, що там проживало. Зокрема, у політика викликало великий подив те, що такі міста, як Курськ, Ніжин, Носівка, Торжок, Боровичі, Новгород Великий, були позбавлені статусу залізничних станцій, і залізничне полотно до них не було проведене. І.Петрункевич у своїх мемуарах відверто натякав на те, що причиною таких абсурдних і безглузких рішень були інтереси різних прошарків бюрократії, яка керувала залізничною політикою, виходячи не з інтересів народу чи країни, а перспектив здобуття персональних фінансових дивідентів[37,с.26-29].

Разом з керівниками будівництва приїздили інженери і цілий штат службовців залізниці - підрядчиків і робітників. З початком будівництва залізниць регіон почав „купатися” у грошах, адже усе продавалося, все придбалось, оскільки ціни буквально підстрибнули у сотні разів. Ці процеси підігрівали жадібність, бажання „урвати”, і взагалі скористатись моментом, якого більше не буде. Якщо наприкінці 1861 р. десятина землі у Борзнянському повіті коштувала 42 карбованці 50 копійок, то вже у 1867 р., під час будівництва залізниці - 500 карбованців за десятину. Такий стан справ дозволяв усім і вся заробляти на посередницьких угодах і отримувати надприбутки - 2

карбованці на 1 карбованець суми договору як мінімум. Заробіток отримували і підприємливі селяни, які не бачили таких коштів ні до того, ні після того. Ці фінанси дозволили селянам перейти у стан поступово утворюваного фермерства[37,с.27-28]. Звичайно, у такій атмосфері не могло бути без усіляких порушень і зловживань. Тому роль мирових судів у провінції була дуже вагомою і межувала, за значенням, з арбітражем у суперечках комерсантів-конкурентів. Це вимагало неупередженого розгляду справ судьями і врахування усього комплексу тонкощів справ.

Судова справа Лібаво-Роменської залізниці була вагомою, оскільки проблема розглядалась вже в апеляційному режимі і збільшилась кількість зацікавлених персон. У призначений день для розгляду справи на з'їзді мирових суддів до І.Петрункевича у будинок прибув поліцейський справник і надав йому телеграму чернігівського губернатора, у якій політику наказувалось, у разі підтвердження рішення мирового судді мировим з'їздом, не допустити силами поліції виконання цього рішення. Цей факт означав, що навіть на рівні губернаторської влади були величезні бізнес-інтереси щодо проекту цієї залізниці. І.Петрункевич категорично відповів представнику поліції, що він зобов'язаний виконувати закон, а не незаконні розпорядження губернатора, і що у разі протидії поліції судовому приставу, він, як представник судової влади, звернеться за допомогою вже до військової влади.

Після цієї гострої розмови, І.Петрункевич, боячись скомпроментувати суд у разі виконавчого безсилля, і намагаючись забезпечити виконання рішень мирового суду, звернувся до командира 20-го Галицького полку, який дислокувався у Борзнянському повіті. З військовим керівником політик був особисто знайомий і їх відносини були позначені взаємною прихильністю. І.Петрункевич попросив зустрічі, на якій виклав суть справи і попросив полковника відверто сказати, чи надасть він військову допомогу мировому суду у разі нагальної потреби. Полковник, у свою чергу, попросив його показати йому законодавчий акт, який зобов'язує його, як військову владу, виконати доручення судової. І.Петрункевич надав йому закон, який друкувався у

кожному судовому виконавчому листі. Ознайомившись, полковник відповів, що він може розраховувати на військову допомогу і на нього особисто.

Заспокоївшись, І.Петрункевич направився до зали засідань з'їзду мирових суддів і відкрив засідання по вже „одіозній” судовій справі. Представником зацікавленої сторони став московський присяжний повірений, який посилався на думки авторитетного видання - „Московских ведомостей”. Однак, І.Петрункевич заявив, що мировому суду нема ніякої справи до думок газети і почав процес розгляду справи. Як тільки стало зрозуміло, що І.Петрункевич не буде виконувати рекомендації губернатора, позивач і відповідач попросили надати 5-хвилинну перерву для узгодження позицій. Порадившись, сторони заявили, що усі справи завершені мировими угодами. Очевидно, вмілий посередник отримав те, що хотів, а сторони домовились про ціну проблеми.

Вже пізніше, як згадував І.Петрункевич, у законодавчих актах з'явилась „новелла”, яка змінила правила відведення земель: землі, які були призначені для будівництва залізниць, терміново надавались у розпорядження забудовників, але, у попередньому режимі, поліція детально описувала кожную ділянку землі і надавала ці відомості оціночній комісії[37,с.58-59]. І хоча у наведеному випадку більш за всіх виграв саме агент по відведенню земель, а виконання закону загрозувало державним інтересам і могло завдати великої шкоди країні, все ж, за образним висловом І.Гессена, Феміда повинна була „закрити очі”, і не бачити усіх тонкощів справи[78,с.182].

Резюмуючи, зазначимо, що судова служба стала яскравою складовою громадської діяльності І.Петрункевича. Діях, використовуючи усі позитиви законодавчих положень судової реформи 1864 р., намагався всебічно демократизувати громадське життя провінції шляхом практичної реалізації ліберальних правових імперативів - рівності усіх перед законом, ліквідації станових привілеїв, зрівняння громадян у правах і свободах, нейтралізації національної та етноконфесійної нерівності. Навіть у судових справах державної ваги, І.Петрункевич неухильно дотримувався принципу незалежності судової влади від виконавчої, основ верховенства права, і не був виконавцем

адміністративних вказівок самодержавства, що значно зближувало його з пересічним населенням провінції.

FOR AUTHOR USE ONLY

2.3. Участь І.Петрункевича у роботі Чернігівського губернського зібрання дворянства (1875 - 1878)

Крім судової діяльності, майже невідомим та малодослідженим аспектом громадської діяльності І.Петрункевича є діяльність політика у якості депутата Чернігівського губернського зібрання дворянства.

Як відомо, дворянські зібрання були вищими органами дворянської корпоративної організації. Зазвичай, вони збирались один раз на три роки, але могли збиратися і надзвичайні засідання, за умови дозволу губернатора та з відома Міністерства внутрішніх справ. Функціонували як повітові, так і губернські зібрання, однак усі важливі корпоративні рішення приймало саме губернське зібрання[106,с.132-133].

Наявні архівні джерела фіксують появу І.Петрункевича у Чернігівському губернському зібранні дворянства серединою 70 рр. XIX ст. Відносно пізній початок діяльності у дворянському зібранні політика має свою причину. Полягає вона у специфіці законодавчих актів, які регламентували питання складу та умов участі дворян у корпоративному зібранні.

Згідно правових норм, у дворянських зібраннях могли брати участь лише спадкові дворяни, які були внесені до губернських родовідних книг. Однак, право голосу у зібранні мали лише ті дворяни, які крім цього мали нерухомість, були володарями ордену чи службового чину, мали атестат про закінчення учбового закладу або прослужили три роки на виборних дворянських посадах. Однак, була і інша умова - дворянин для отримання права голосу повинен був мати прибуток, еквівалентний майновому цензу, який встановлювався законом у розмірі 3000 десятин незаселеної землі або кількості кріпаків не менше 100 душ чоловічої статі[106,с.137-138].

Вищевикладені вимоги не дозволяли І.Петрункевичу безперешкодно потрапити до складу зібрання. Справа у тому, що після відміни кріпосного права родинний масток політика опинився у стані глибокої економічної кризи, а реальна земельна власність становила близько 440 десятин[136,с.270-271].

Такий земельний статок дозволяв балотуватися до земських установ, але він не давав змоги брати участь у роботі дворянського зібрання.

Ситуація змінилася у пореформену епоху, коли законодавці змушені були враховувати зміни у економічному становищі дворянства, щоб стабілізувати його соціально-політичний статус. Міністерство внутрішніх справ у 1865 р. передало на розгляд дворянських корпорацій новий проект Статуту для дворянських зібрань. У результаті дискусій, 1 липня 1870 р. був прийнятий закон, який зрівняв умови участі у дворянських зібраннях з земським виборчим цензом у площині земельних володінь. Закон суттєво знижував майнові вимоги для дворян, які були зафіксовані в інтервалі 200- 600 десятин землі[106,с.139-140]. Реалізовані бюрократичні зміни дозволили І.Петрункевичу потрапити до депутатського корпусу дворянського зібрання, і, поряд з земською діяльністю, продовжити громадську роботу у дворянських корпоративних органах.

Крім того, слід наголосити, що у лютому 1875 р., дворянська корпорація Борзнянського повіту обрала повітовим предводителем дворянства І.Петрункевича, замість померлого М.Імшенецького. Політик погодився на цю посаду, очевидно, розраховуючи як поліпшити своє фінансове становище, так і реформувати аристократичну корпорацію внутрішньо. Чернігівський губернатор, з великими застереженнями та за умов довгого бюрократичного погодження, все ж затвердив І.Петрункевича на цій посаді, що допомогло політику на рівних опонувати аристократичним колам.

4 червня 1875 р. голова Чернігівського дворянського депутатського зібрання представив І.Петрункевича у якості повноправного депутата [45,№22,с.76]. Відразу після офіційного представлення І.Петрункевич активно включився до роботи зібрання. Його діяльність отримала виражений прогресивний характер, що цілком відповідало його іміджу земсько-ліберального опозиціонера. Сповідування ліберальних політичних поглядів і переконань стимулювали інтерес політика до реформістських проблем. Так, 4 червня 1875 р., І.Петрункевича було обрано до спеціальної комісії зібрання

щодо створення дослідних станцій від Борзнянського повітового дворянства[45,№22,с.77].

6 червня 1875 р. спеціальна комісія зібрання, що займалася питанням створення хіміко-агрономічної станції у Чернігівській губернії, з подачі І.Петрункевича, підготувала доповідь зібранню. Комісія дійшла висновку, що станція не тільки дуже корисна, але й надзвичайно необхідна для того, щоб дати можливість на ґрунті наукових знань і досліджень, почати новачії у аграрному секторі, потреба в яких не підлягає сумнівам. Комісія відзначила, що станція повинна допомогти, у першу чергу, у практичних питаннях аграрних проблем. Однак для цього необхідно провести наступні дослідження: з'ясувати якість ґрунтів у губернії, умови розвитку рослинності, вказати використання мінеральних добрив, проаналізувати кількість запасів кормових речовин. У площині теоретичних досліджень, дворянська комісія вирішила асигнувати на допоміжну лабораторію - 3000 карбованців. Крім цього, було вирішено надати 5000 карбованців на організаційно-інфраструктурні потреби: організацію наукової бібліотеки, найм квартири з опаленням, асигнування гонорару директору лабораторії, його помічнику та прислузі[45,№25,с.81-82]. Виходячи з того, що подібна справа ще не досить поширена, дворянська комісія вирішила для початку запросити спеціаліста з Європи для здійснення нагляду за технічним устаткуванням дослідної станції. Комісія висловила думку, що оскільки це питання вкрай важливе і остаточного рішення відразу приймати не можна, особливо у фінансовій частині справи; виходячи з того, що це питання важливе не тільки для дворян, а й для землевласників усіх станів губернії, губернське дворянське зібрання вважає можливим передати це питання на додаткове обговорення у Чернігівське губернське земське зібрання[45,№25,с.83-84].

Як бачимо, вже перші ініціативи І.Петрункевича у дворянському зібранні свідчили про прогресивну направленість його діяльності. Ідея створення хіміко - агрономічних станцій була частиною соціально - економічної програми ліберального дворянства в умовах пореформеної доби. Подібні установи

повинні були стати науковою базою капіталістичного розвитку аграрного сектору та пристосування дворян - землевласників до нових економічних умов.

28 травня 1878 р. І.Петрункевич висловився по питанню запровадження стипендій імені генерала М.Драгомирова для дворянських нащадків. Політик заявив про свою незгоду з заснуванням цієї стипендії. На його переконання, витрати на такі речі не складають загальної потреби аристократії. Цілком очевидно, зауважив політик, що стипендія М.Драгомирова у Конотопському повіті для виховання дітей бідних дворян не може бути віднесена до числа загальних потреб нобілітету, а тому, ці витрати обов'язкові для тих дворян, які бажають прийняти їх добровільно. Примушування аристократії до участі у зазначених витратах, визнання їх обов'язковими для усього нобілітету, на думку І.Петрункевича, є безпідставним, а тому, І.Петрункевич вважає ці витрати такими, що не можуть бути затвердженими. Губернський предводитель дворянства у відповідь на промову І.Петрункевича зачитав у зібранні пункти закону, які дозволяли запроваджувати подібні заходи для освіти бідних дворян.

Однак, продовжуючи свою промову, І.Петрункевич вказав на те, що для правильного вирішення цього питання необхідно визначитись: витрати на запровадження стипендії М.Драгомирова - потреба загальнокорисна, чи вони утворюють суму благодійного внеску з метою вшанування ім'я М.Драгомирова. І.Петрункевич висловив переконання, що пропозиція Конотопського дворянства - добродійна справа з метою вшанування М.Драгомирова, а відтак ця пожертва повинна бути зроблена шляхом добровільних внесків з власних прибутків аристократів, які беруть участь у цих витратах, але не шляхом встановлення обов'язкового податку. Після довгих дискусій зібрання одногосно постановило: запровадити стипендію імені генерал-майора М.Драгомирова для навчання дітей збіднілого дворянства у Конотопському повіті. Проти такого рішення категорично висловилися: І.Петрункевич, В.Савич, О.Ліндфорс, І.Рашевський, О.Карпинський, Г.Волк-Карачевський, П.Михно, М.Лайкевич, М.Ге, М.Константинович, М.Милорадович[46,№3,с.7-8].

Подібні дискусії і несприйняття з'явилися і при обговоренні питання щодо Полтавського кадетського корпусу. Доповідь губернського предводителя дворянства про капітали, пожертвовані нобілітетом на Петровський Полтавський кадетський корпус - військову гімназію, викликали різнобарв'я думок зібрання. Консервативна більшість, у особі депутата А.Савицького, запропонувала ініціювати збільшення стипендій дворянству Чернігівської губернії, а у випадку бюджетних недоїмок - звернутись у Кабінет Міністрів, а якщо необхідно - до Правлячого Сенату.

І.Петрункевич виступив з промовою, у якій піддав сумніву доцільність таких рішень, оскільки, на його думку, подібні справи є досить складними і обширність доповіді не знімає сумнівів по цьому питанню, а тому необхідно було б створити комісію, яка б розглянула цю проблему, і у своїй доповіді виклала б результати своєї діяльності на наступній сесії. Однак зібрання, вважаючи це питання важливим і не вимагаючим ніякого аналізу, відхилило пропозицію І.Петрункевича, і ухвалило наступне рішення: збільшити стипендії для освіти дворян; ліквідувати наявні бюджетні недоїмки[46,№3,с.11-12].

Грунт конфронтації - питання фінансування освіти дворянських нащадків є не випадковим. У пореформену добу капітали дворянських корпорацій все більше направлялися на потреби субсидіювання аристократів - банкрутів та фінансування освіти і виховання потомства нобілітету. Це питання стало вкрай важливим, оскільки мова йшла не тільки про гуманітарний аспект, а й політико - ідеологічний. Справа у тому, що й у пореформені часи, аристократія залишилась основним постачальником кадрів для державного апарату. Відтак, дворянські корпорації щедро фінансували функціонування спеціальних закритих учбових закладів, де їх нащадки виховувались і навчались безкоштовно, маючи статус стипендіатів нобілітету. Найпопулярнішими були кадетські корпуси та пансіони - притулки при гімназіях. Цими закладами опікувались предводители дворянства і почесні попечителі, які і вирішували усі проблеми.

Однак, буржуазно-демократичні трансформації 60-70 рр. XIX ст. нівелювали звичний спосіб буття дворянства. Суспільство демократизувалось, з'явилися представники нової ідеології - лібералізму, які вважали корпоративну освіту і виховання архаїчним пережитком минулого та явищем, несумісним з ідеями демократизму, рівноправ'я, соціальної справедливості. Тому, коли з середини 70рр. XIX ст., з'явилися тенденції до повернення внутрішньої політики у царину консервативно-бюрократичних рудиментів, ліберальний соціум склав опозицію таким прагненням. Повернення до корпоративно-станової освіти, на думку аристократії, мало забезпечити відновлення панування нобілітету в апараті державної бюрократії. Крім того, необхідно було знівелювати конкуренцію з боку міського соціуму, а також запобігти популяризації серед дворянської молоді ліберально-демократичних ідей. Саме тому і з'являється курс на повернення до традиційного корпоративного виховання. Усвідомлюючи можливість реставрації дореформених порядків, не сприймаючи подібної філософії, ліберали відкрито виступили проти нього, прекрасно розуміючи необхідність адаптації до капіталістичного розвитку країни[106,с.160-161,169-172,177].

Боротьба ліберальної групи І.Петрункевича з консервативною більшістю набула характеру гострої міжпартійної боротьби під час розгляду проблем розмежування земельного фонду Чернігівської губернії. На думку провідного дослідника аграрної історії Чернігівщини другої половини XIX - першої чверті XX ст. - В.Шевченка, Чернігівська губернія у пореформений період являла собою сприятливий регіон для поширення черезсмузжя - специфічної, але вкрай характерної для губернії форми землекористування, при якій ділянка землі господаря складає не єдине ціле, а кілька дрібних ділянок, розпорошених на відстані і розташованих на різних за якістю ґрунтах[175,с.22-24].

Дійсно, черезсмузжя спотворювало земельні наділи. Патріарх чернігівської статистики і земської діяльності - О.Русов, у своїх фундаментальних дослідженнях наголошував не тільки на різноманітті ґрунтів(11 категорій), що перешкоджало інтенсивному господарству, але й

катастрофічній конфігурації земельних наділів, які посилювали залежність селян від маєтків поміщиків[146,с.87-138]. Навіть офіційні губернські інституції визнавали великий масштаб проблеми. Так, у звіті губернської межової комісії за 1870 р. зазначалось, що у губернії нема жодного повіту, у якому б не було черезсмужжя[33,с.212-219].

Ситуацію вкрай загострювала ще одна обставина. У своїх мемуарах І.Петрункевич вказував, що черезсмужжя дало підстави нобілітету ініціювати спеціальне розмежування маєтків з такими проблемами. Плани „малоросійських” маєтків являли собою специфічну мозаїку земельних наділів, яка повністю виключала усяяку можливість переходу від трипілля до іншої форми обробки земель, адже і дворянські, і селянські, і козацькі наділи були так перемішані, що неможливо було виокремити землі для якогось одного стану. Політик вважав, що власність збиралась по частинах на великому історичному проміжку часу, що і призвело до таких метаморфоз. Однак, зберігати подібні маєтки у такому стані було неприпустимо, не кажучи вже про конкретні перспективи самостійного господарювання у них. Власне, це і змусило аристократію Чернігівської губернії подати клопотання уряду про необхідність спеціального розмежування земельного фонду губернії, що було цілком виправдано, але при обов'язковій умові охорони інтересів володінь інших суспільних станів та осіб. Якщо б розмежування проводилось на справедливій основі - через взаємні домовленості або громадсько-урядовий арбітраж з справедливою компенсацією при неминучому обміні наділами, то вдалося б уникнути багатьох претензій, але уряд, задовольняючи апетити дворянства, ліквідував будь-який нагляд за межуванням і передав усі процедури по цьому питанню у розпорядження аристократії, визнавши при цьому обов'язкову необхідність розмежування у всіх маєтках, де є черезсмужжя. Відсутність будь-якого урядового контролю за цими процесами означало практичну передачу межової справи у руки представників нобілітету, що, само по собі, стало дестабілізуючим фактором у економічних відносинах на рівні провінції. Саме така позиція уряду, на думку І.Петрункевича, надала дворянству монополію у

вирішенні цієї проблеми, що у свою чергу стимулювало повне ігнорування ним інтересів інших соціальних верств у цьому питанні. Однак, найганебнішим було те, на переконання І.Петрункевича, що аристократія почала зловживати правилами розмежування і перетворила межові установи у корупційні заклади, де проблеми вирішувались виключно в інтересах нобілітету: де-факто, дворянські межові комісії негайно розмежовували свої ж латифундії, а після цього члени комісій подавали у відставку. Апеляційна установа - губернська межова палата, працювала у такому ж режимі, а відтак патрунувала ці процеси [37, с.18-19]. Саме такий „гострий фон” сприяв не менш гострому обговоренню проблем межовання у корпоративному зібранні, тим більше, що опоненти дискусії вже були „добре знайомі” по політичних сутичках у земських установах.

30 травня 1878 р. дворянське зібрання розглянуло питання розмежування Чернігівської губернії. Спочатку зібрання розглянуло „Особое мнение” по проблемам межовання депутата М.Марковича, яке відображало позицію консервативного дворянства по цьому питанню. Суть документу зводилась до того, що процеси межовання у Чернігівській губернії проходять нерівномірно - одна частина повітів вже розмежована, інша - тільки починає межуватися. Відтак, ці процеси накладають фінансовий тягар на податкову систему. Виходячи з цього, М.Маркович вважав за потрібне просити дворянське зібрання клопотати перед урядом про рівномірне розподілення межових робіт у Чернігівській губернії [47, №5, с.55-56].

У відповідь на таку ініціативу консервативного дворянства, І.Петрункевич виступив з великою промовою по питанню розмежування земель. Він зауважив, що проблема межовання не вперше розглядається у зібранні. На глибоке переконання І.Петрункевича, межова справа зачіпає інтереси нобілітету по двох аспектах: по-перше - аспект майновий, землевласницький і пов'язаний з ним процес прогресу аграрної справи; по-друге - аспект морально-етичний. *„Загальновідомо, що розмежування запроваджено за ініціативою дворянства, тільки для його потреб, всупереч*

інтересам податкових верств і знаходиться цілком у віданні дворянства, оскільки саме воно обирає голову Межової палати і межових комісій. Звідси впливає і той моральний обов'язок дворянства, яке мусить влаштувати межову справу на такій висоті, яка б відповідала впливу дворянства у цій справі і нівелювала б усілякі думки про неповагу, у всякому разі у межах закону, до власності інших соціальних верств. Однак, на превеликий жаль, практика межової справи, як у минулому, так і сьогодні, базується на системі, яку не можна по-іншому назвати як „систему послуг”. З легкої руки бувшого голови Межової палати, службовці межових установ були заражені пристрастю вирішення межових справ виключно для себе, своїх друзів і своїх замовників. Межові комісії наповнюються людьми, які вступаючи на посаду миттєво розмежовують земельні дачі, де знаходяться їх власні маєтки, або маєтки осіб, наближених до них. Інтереси ж окремих осіб й інтереси податних верств ігноруються і порушуються найганебнішим чином”, - заявив політик[46,№5,с.27].

Як бачимо, І.Петрункевич відкрито висунув обвинувачення представникам аристократії у корупційних діях у галузі межування земель. У своїй промові І.Петрункевич навів кілька прикладів кричущих зловживань по рідному для нього Борзнянському повіту, акцентував увагу зібрання на відсутності покарань за ці неподобства, аргументував необхідність скорішого вирішення проблеми межування появою соціальних сутичок на цьому ґрунті, які ставлять дворянство у фальшиве становище, а також великим фінансовим тягарем, пов'язаним з тим, що межування губернії проходить нерівномірно, усі процеси затягуються, процедури потребують перевірки, а усе це наймовірно здорожчує межові роботи. *”Саме такий стан справ, змушує мене нагадати дворянству, що величезна частина населення губернії, не тільки потребуючи розмежування, а й значно втрачаючи від нього, має, у всякому разі, право на повагу їх інтересів у межах закону”, -* наголосив політик. Виходячи з цього, І.Петрункевич запропонував аристократії прохати уряд про призначення урядової комісії за участю депутатів від усіх соціальних станів, для

дослідження на місці ходу межової справи, щоб цим шляхом знайти можливість, яка дозволить покінчити з існуючою системою і забезпечити інтереси інших осіб, через ліквідацію вакханалії корупції і службових зловживань[46,№5,с.27-28].

Після вкрай гострого обговорення проблем межування, предводитель дворянства Чернігівської губернії поставив на голосування пропозицію І.Петрункевича про створення спеціальної комісії з представників уряду і соціальних верств, якій би було доручено дослідити практику межової справи у Чернігівській губернії і знайти інструменти до покращення ходу межових робіт. Дворянське зібрання таємним голосуванням, більшістю голосів - 153 проти 103, відхилило пропозицію І.Петрункевича і ухвалило консервативний проект М.Марковича про ініціювання більш рівномірного розподілу межових робіт по Чернігівській губернії[46,№5,с.39].

І.Шраг, у листі від 2 червня 1878 р. до О.Кістяківського писав, що губернське зібрання дворянства залишило вкрай негативне враження. Соратник І.Петрункевича констатував перемогу консервативної партії М.Неплюєва у зібранні. Лідер реакціонерів був обраний губернським предводителем дворянства абсолютною більшістю голосів. І.Шраг наголошував на тому, що важливі суспільні проблеми вирішувались у руслі, яке протирічило громадським інтересам[95,с.125]. Лист відомого ліберала свідчить про критичний ступінь протистояння консерваторів та лібералів у зібранні нобілітету та про значне розчарування ліберальних кіл у результатах діяльності сесії зібрання.

Межовий скандал яскраво ілюструє різницю у характері політики консервативної і ліберальної течій пореформеної аристократії. Можемо погодитись з висновками А.Кореліна, який стверджував, що все ж таки дворяни-ліберали намагались враховувати потреби капіталістичного розвитку країни і репрезентувати себе відповідно до нових суспільних реалій. Ліберальне дворянство вважало за необхідне якомога скоріше адаптуватись до тенденцій капіталістичної еволюції, перевести свої маєтки на сучасні рейки буржуазної

методології господарства, модернізувати політичну і правову систему держави заради гармонізації суспільних трансформацій[106,с.283-290]. Саме розуміння правової модернізації суспільства і спричинило розгляд проблеми розмежування земель. І хоча „голос лібералів” так і не було почуто, але за враженнями І.Петрункевича, ці дворянські слухання призвели до змін у ставленні до цієї проблеми, а викриті у зібранні межові адміністратори втратили свій „поважний статус”.

Подальші події, на глибоке переконання І.Петрункевича показали, що ніякими засобами землевпорядкування, ні навіть „округленням” дворянських маєтків за рахунок інших станів, підтримати аристократичне землеволодіння не можливо, оскільки воно ґрунтується на рабовласництві і кріпосній праці. Разом зі знищенням цих умов, воно було засуджено на розруху. Історична роль нобілітету, на думку І.Петрункевича, вже була зіграна: аристократія перестала бути єдиним освіченим станом; роль дворян, як привілейованих представників землеробства стає неможливою, коли землеробська промисловість стає елементом світового торгівельно - економічного обміну, коли вона займає перше місце в імпорті, і її виробництво повинно піднятися до висоти сучасних наукових знань та торгівельного досвіду[37,с.19-20].

Слід зазначити, що намагання збалансування інтересів усіх верств суспільства прослідковуються і по відношенні до інших проблем серед депутатів ліберальної групи. Скажімо, велика увага приділялась і питанням формування бюджетів нобілітету. Депутат від ліберальної групи - М.Константинович, вніс пропозиції, щоб видатки дворянських установ були чітко розподілені на обов’язкові і необов’язкові. Однак, у проекті на 1879- 1881 рр., ліберальні ініціативи не були зафіксовані. І.Петрункевич заявив, що не надасть голосу за такий проект видатків[46,№6,с.45-46].

Позиція І.Петрункевича мала успіх і корпоративне зібрання на засіданні 2 червня 1878 р. затвердило постанову у редакції О.Ліндфорса:1) запропонувати дворянському зібранню розробляти кошториси видатків за зразками земських бюджетів; 2) просити уряд про надання прав установам аристократії

оподатковувати дворянськими зборами майно, виходячи з його цінності і прибутковості; 3) оподаткування повинно відбуватись не лише по земельному фонду, але й на інше майно нобілітету, зокрема нерухомість[46,№8,с.52]. По суті, ця постанова відображала позицію земської ліберальної партії І.Петрункевича у економічній площині, зокрема щодо ідеї рівного і справедливого оподаткування, прогресивної шкали податкоутворення, створення системи всеохоплюючого реєстру об'єктів і власності, що повинні підлягати оподаткуванню.

FOR AUTHOR USE ONLY

2.4. Діяльність І.Петрункевича у Чернігівському
губернському земському зібранні(1868-1879)

Восени 1868 р. І.Петрункевича було обрано гласним Борзнянського повітового земства, яке, у свою чергу, обрало політика своїм представником-депутатом Чернігівського губернського земства. Активна практична робота політика у губернському земстві найширше відображала усі напрями діяльності земських лібералів. Вже перше триріччя депутатської роботи Івана Ілліча було позначене значною активністю та першими реформаторськими ініціативами. Спробуємо зробити нарис діяльності І.Петрункевича у губернських земських зборах.

На засіданні 26 листопада 1869 р. губернське зібрання розглянуло питання перспективи відкриття земської банківської контори. І.Петрункевич озвучив своє бачення цієї проблеми. Політик у своєму виступі зауважив, що відкриття контори заморозить процес відкриття самого земського банку. І.Петрункевич наголосив, що до часу відкриття, банківський капітал контори може бути витрачений на комерційні операції, і зможе надійти до банку лише після завершення цих операцій. При усьому цьому, комерційний характер контори принципово не відповідає прагненням земського зібрання, яке ставить за мету не свій комерційний прибуток, а турботу про розвиток земельного господарства селян і промисловості губернії[19,№3,с.55].

Знову до проблеми відкриття земського банку губернське земство повернулось на засіданні 27 листопада 1869 р. І.Петрункевич заявив, що при умові сплати прибутків комітету громадської опіки, залучення цих коштів до капіталу майбутнього банку може дорого обійтись цій установі і спонукати банк до суттєвого підвищення відсоткових ставок по кредитним операціям. Відповідно, це буде означати поступову втрату головного призначення банку - системного зниження вартості кредитів для громади. Губернське земство у результаті обговорення прийняло рішення про передачу до активів майбутнього земського банку капіталів з комітету громадської опіки[19,№4,с.87].

Зазначимо, що увага І.Петрункевича до перспективи створення земського банку Чернігівської губернії не випадкова. Ця банківська установа, у майбутньому, за задумом політика, повинна була виконувати дуже важливі фінансові функції, які мали першочергове значення для земства. З одного боку, майбутній земський банк мав виконувати операції по фінансовому забезпеченню автономного існування органів місцевого самоврядування, що сприяло б більшій незалежності земських установ від губерньської адміністрації. З другого - установа повинна була стати центром фінансових операцій для реалізації торгово-економічних та кредитних операцій, перш за все для селянської громади губернії, тим самим забезпечивши прогрес дрібного кредиту та системи ощадно-позичкових товариств у провінції. Звідси і наполеглива позиція І.Петрункевича щодо формування системи інструментів для ґрунтового зниження вартості кредитів. На жаль, консервативна більшість земства не сприйняла такого підходу, і капіталістичний прогрес у цій сфері було значно загальмовано, що й призвело до довготривалої політичної боротьби за хоча б поступову еволюцію системи економічних відносин на рівні провінції.

25 жовтня 1870 р. І.Петрункевич виступив з новою якісною пропозицією щодо поліпшення роботи губерньського земства. Висловлюючись по питанню термінів скликання губерньського зібрання, І.Петрункевич зауважив, що головною причиною малої кількості депутатів у губерньському земстві є не питання комфортабельності прибуття депутатів у Чернігів восени, а законодавчі акти, які забороняють матеріальну нагороду губерньським депутатам, а повітові земства мають обмежену кількість кандидатів. І.Петрункевич висловив розуміння того, що до губерньського земства у таких умовах можуть бути обрані лише майново забезпечені особи, бо до губерньського земства вимушені обирати лише тих, для кого поїздки до Чернігова є матеріально не важкими. І.Петрункевич допустив, що у число депутатів можуть потрапити люди, для яких комфорт- головніше за обов'язок, а користування своїми правами - головна мета. Тому діяч

наголосив, що необхідно було б відмінити закон, який забороняє матеріальну винагороду губернських депутатів[20,№2,с.20-21].

Значна увага І.Петрункевича до політичних і організаційних аспектів функціонування земських установ має своє пояснення. Одним з головних пріоритетів громадської діяльності політик вважав роботу у представницьких установах, саме тому парламентська діяльність, навіть на рівні провінції, повинна була мати чітку політичну структуру і правову основу. Виходячи з цього, І.Петрункевич наполягав на професіоналізації політичної діяльності, шляхом впровадження матеріальної винагороди праці депутатів провінційного парламенту, тим самим звільнивши земство від надмірної кон'юнктури і стимулюючи розвиток багатопартійного парламентаризму.

На цьому ж засіданні, 27 жовтня 1870 р., відбулись події, які свідчили про фактичне створення ліберальної опозиційної партії І.Петрункевича у Чернігівському губернському земстві. Губернська земська управа подала на розгляд зібрання розгорнуту доповідь по проблемі продовольчої безпеки у Суразькому і Мглинському повітах Чернігівської губернії.

За свідченням В.Хижнякова, звіт управи чітко вказував, що головною причиною продовольчої кризи у вказаних повітах була виражена невідповідність між викупними платежами тимчасовозобов'язаних селян та реальною вартістю і якістю цих земель. Ця невідповідність була прямим наслідком впровадження у цих районах так званого „великоруського” Положення про відміну кріпосного права, яке суттєво відрізнялось від „малоросійського” способами оброчного обкладення земель, що, у свою чергу, призвело до кричущих диспропорцій між цінністю цих земель, у порівнянні з іншими землями Чернігівської губернії. Таке становище неминуче відобразилось на платіжній здатності селян, і податкові недоїмки сягнули катастрофічних масштабів[167,с.246-247].

Окреслена В.Хижняковим ситуація мала й інший зріз проблеми. Так, зокрема, відомий чернігівський краснавець кінця XIX ст. - В.Корвін-Піотровський, у своїх розвідках акцентував увагу на тому, що в умовах

селянського малоземелля, ґрунти губернії були вкрай непродуктивними. Окрім того, величезна строкатість ґрунтів при домінуванні общинної форми землеволодіння призвела до катастрофічного черезсмузжя у земельних володіннях. Ця обставина, а також виражена динаміка поступового зниження об'ємів та розміру земельних володінь і стали причиною відсутності будь-якого ступеня рентабельності ведення господарства[105,с.124].

Звіт губернської управи свідчив про катастрофічну ситуацію у сфері продовольчого забезпечення. Управа дослідила проблему шляхом відрядження своїх представників і офіційного запиту про характеристику ситуації з боку повітових управ. У результаті проведеного дослідження управа сформувала наступні висновки: 1) становище селянства дуже складне і межує з загрозою появи голоду; у відношенні продовольства необхідна постійна увага влади і земства; 2) продовольча дотація не є засобом, що може дати якісні результати; 3) відтермінування викупних платежів селян не допомагає вирішити продовольчу кризу; 4) необхідно запровадити корінні заходи: привести у відповідність суму викупних платежів і дійсну реальну ціну викупленої землі, прибутковість якої повинна складати готівкові кошти селян. Виходячи з цього, губернська управа за ініціативою ліберальної групи запропонувала губернському земству затвердити слідуючий комплекс реформ, з метою поліпшення продовольчої ситуації: 1) терміново і рішуче ініціювати системне пониження викупних платежів тимчасовозобов'язаних селян у залежності від прибутковості земельних наділів селян; 2) обрати надзвичайну особливу комісію земства, яка б розглянула ситуацію що склалась і збрала б усі необхідні дані для вирішення проблеми урядом; 3) відкрити губернській управі кредит на суму 5000 карбованців сріблом для витрат, які конче необхідні для стабілізації становища[20,№4,с.138-165].

Як бачимо, конкретні практичні пропозиції управи носили якісно реформістські і багато у чому радикальні ознаки. Лідером губернської управи був член ліберальної групи - О.Карпинський, а більшість управи складалась з ліберальних гласних. Проект управи, волею-неволею стимулював консолідацію

ліберально налаштованих депутатів і викликав першу серйозну політичну сутичку консерваторів і лібералів у земстві. План реформ у продовольчому питанні мав проселянський характер, але з точки зору дворянсько-бюрократичного середовища - радикальним і неприпустимим. Вимога зниження викупних платежів для селян означала катастрофу економічної системи самодержавства і великого помісного дворянства у перше 20-річчя після відміни кріпосного права. Саме ідея пониження викупних платежів сприяла появі неадекватної оцінки діяльності лібералів, зокрема звинувачень у пропаганді соціалізму і агітації революційних перетворень. Конфлікт інтересів у царині продовольчого питання, на нашу думку, слід вважати не тільки початком міжпартійної політичної боротьби у губернському земстві, а й початком боротьби персонально проти І.Петрункевича.

Продовольче питання набуло вагомого резонансу, і 30 жовтня 1870 р. губернське земство знову повернулось до розгляду цієї проблеми. Засідання перетворилось у політичне протистояння ліберальної і консервативної партії. Голова губернського зібрання виступив з промовою з приводу доповіді губернської управи по питанню народного продовольства. Чиновник заявив, що заходи запропоновані управою не можуть бути допущені. Зниження викупних платежів для селян є виключно питанням зміни державних законодавчих актів, а відтак не може бути у компетенції земських установ. Питання дослідження стану справ у 2 проблемних повітах вже вирішене: начальник губернії вже прийняв рішення про детальне дослідження становища, що склалося. Відтермінування викупних платежів селян вже здійснене. Саме тому, резюмував голова, лише питання надання кредиту управі може бути розглянутим.

Після такої категоричної заяви голови земства І.Петрункевич взяв слово і зробив слідуючу заяву. Політик зауважив, що поважаючи закон, він підкориться розпорядженню голови зібрання. *„Однак, оскільки розпорядження не дозволяє виконати мої повноваження як губернського гласного, взявши на себе зобов'язання піклуватися про народне благополуччя, бо обговорення питання щодо народного продовольства у тій рамці, яку змалював голова зібрання, ні до*

чого не призведе, – я знімаю з себе свої повноваження і залишаю губернське земство'', - заявив І.Петрункевич. Слідом за політиком у відставку подали голова губернської управи - О.Карпинський і члени управи - Г.Волк-Карачевський і К.Перепеліцин[20,№7,с.168-169]. Зазначимо, що голова земських зборів М.Неплюєв славився своєю реакційною репутацією і досвідом накладення „вето'' на рішення земства, навіть якщо вони стосувались виключно економічних проблем губернії[141,с.397].

Більше того, 11 депутатів губернського земства, солідаризуючись з думкою управи щодо продовольчого питання подали письмову заяву-протест наступного змісту: „...1) виходячи з того, що доповідь управи була розроблена на основі офіційної інформації і даних відповідних адміністрацій; 2) беручи до уваги той факт, що дискусії з приводу доповіді почалися у зібранні в останній момент; 3) виходячи з того, що доповідь була визнана актом проти корінних державних законів; 4) беручи до уваги, що голова зібрання не допустив обговорення доповіді по 2 аспектах: зниженню викупних платежів і створенні особливої земської комісії; 5) визнаючи, що жоден з заходів не був спрямований на зміну державного законодавства; 6) визнаючи, що пропонуване зниження викупних платежів відповідає аналогічним заходам на півночі і південному заході Російської імперії; 7) виходячи з того, що земства мають право піклування перед урядом щодо місцевих потреб; 8) визнаючи, що, на наше переконання, продовольче питання у 2 згаданих повітах не можна вирішити без зниження викупних платежів; 9) оскільки голова зібрання не дозволив обговорення доповіді управи, позбавляючи нас права і можливості виконувати наші повноваження як членів губернської управи і зібрання, – ми, не бажаючи приймати на себе відповідальність за недостатність заходів щодо ліквідації продовольчої кризи, відмовляємось від посад голови і членів губернської управи, а також від участі у засіданнях губернського земства'' - заявили депутати. Протест підписали: О.Карпинський, Г.Волк-Карачевський, К.Перепеліцин, А.Рашевський, С.Зінченко, М.Нехаєвський, М.Миклашевський, А.Якубович, М.Імшенецький, В.Тарновський, І.Петрункевич[20,№7,с.171-173].

Така демонстративна і достатньо радикальна позиція партії І.Петрункевича мала успіх, і вже 2 листопада 1870 р. губернське земство розглянуло пропозиції управи з питань продовольчої безпеки і затвердило наступні рішення: 1) негайно просити уряд про прийняття виключних заходів щодо полегшення становища селян 2) кризових повітів у площині грошових повинностей і виплат; 2) призначити комісію для дослідження становища населення у цих повітах; 3) клопотання уряду направити не чекаючи результатів дослідження комісії. Отже, вимоги лібералів все ж було почуто, але вже після залишення губернського земства лібералами[20,№10,с.211].

Відзначимо, що принципова позиція земських лібералів не залишилась поза увагою контрольних органів влади. Скажімо, ініціатора розгляду цього питання - О.Карпинського, як голову губернської управи, було викликано до Санкт-Петербургу для персональних пояснень відносно порушення продовольчого питання. Ініціатива лібералів про переоцінку земельних наділів селян взагалі викликала появу доповіді начальника Чернігівського губернського жандармського управління у III відділення канцелярії імператора. Щодо становища у Чернігівській губернії, жандарм повідомляв про те, що становище селянства однакове, як на півдні, так і на півночі, і що це питання порушується лібералами виключно для своєї популяризації у народі, адже представники буцим-то „страждаючих повітів” не драматизують так ситуацію[104,с.30-31]. Така увага влади до лібералів, очевидно, була спричинена й тим, що земці для вирішення продовольчого питання вдалися до публічних заходів з метою полегшення становища селянства. Зокрема, І.Петрункевич і О.Карпинський ініціювали громадський збір коштів до благодійного фонду, який повинен був фінансово підтримати селян[74,с.147].

11 липня 1871 р. на засіданні надзвичайної сесії Чернігівського губернського земства І.Петрункевич знову був приведений до присяги гласного земства[21,№1,с.3]. Причиною повернення Івана Ілліча до зали засідань, на наш погляд, став розгляд земством губернії надзвичайно важливої проблеми - проекту змін загальнодержавної податкової системи. Звісно, політик не міг

обійти увагою це питання, оскільки податкова реформа була цементуючою складовою економічної програми ліберального осередку губернського земства. Саме тому діяч вважав необхідним повернутись до земства, щоб запропонувати якісно новий проект податкової реформи у губернії. 11 липня 1871 р. губернське зібрання розглянуло доповідь губернської земської управи з приводу державного проекту закону про заміну подушних податків і зборів подвірними зборами і поземельним податком. Уряд, направляючи проект закону у провінцію, намагався з'ясувати позицію місцевого самоврядування по цьому питанню і заручитися підтримкою проурядово налаштованої громадськості. Державний проект викликав широке і конструктивне обговорення проблеми.

І.Петрункевич виступив з великою промовою по питанню реформування податкової системи губернії. Посилаючись на висновки, надані Борзнянською повітовою земською управою, яка розглянула урядові пропозиції, політик вказав на те, що у доповіді губернської управи, яка пропонує впровадження прибуткового податку, не вказане чітко визначення економічного терміну „прибутковість”. Діяч озвучив свою згоду з думками Борзнянської повітової управи і наголосив, що податок повинен бути запроваджений на прибутки від усього комплексу майна, як рухомого, так і нерухомого. „...Що ж стосується прибутків від особистої праці, то обговорюючи питання про прямий податок, нам не можна забувати про існування цілого комплексу непрямих, опосередкованих податків. Ці податки, які сплачуються з предметів споживання, являють собою податок на особисту працю. Якщо ми ще раз оподаткуємо прибутки від особистої праці прямим податком, то особиста праця буде оподаткована фактично двічі. Крім того, Борзнянська повітова земська управа вказала на те, що значні капітали, які мають можливості використання більш прогресивного способу виробництва, отримують відносно більші прибутки, а тому ідеали справедливості вимагають, щоб податки збільшувались прогресивно, тим більше, що для багатой людини сплата податків на практиці являє собою значно легшу процедуру, ніж для людини бідної: пропорційний податок, у дійсності, є зворотно прогресивним. Не можна

також не звернути увагу на необхідність негайного впровадження фіксованого мінімуму прибутків, неоподаткованого прямими податками. Цілком очевидно, що оподатковується саме та частина прибутків, яка необхідна для фізичного існування людини, відтак це означає, що сплачуються податки з вільного доходу людини, а саме знаряддя виробництва. Тобто, якщо запропонувати прямий податок і на знаряддя виробництва, поряд з опосередкованими податками і податком на майно, то ми отримаємо запровадження вже не подвійного, а потрійного оподаткування бідніших верств платників податків. Крім усього, при оподаткуванні нашого селянського населення, нам конче необхідно врахувати наявність системи викупних платежів, оброчно-натуральних повинностей, які справно намагаються сплачувати селяни. Що ж стосується викупних платежів, то на них не можна дивитись як на результат приватної, добровільної комерційної угоди між селянами і їх буйшими власниками. Кріпосне право було запроваджене державою, а не суспільством. Державою ж і були скасовані ці „нововведення”. При цьому, відносини селян з придбаною ними землею були визначені у законодавчому порядку. Саме тому, викупні платежі являють собою ніщо інше, як державний податок, розповсюджений на різний спектр майна”, - заявив І.Петрункевич[21,№1,с.4-5].

Промова І.Петрункевича викликала дискусії у зібранні і після тривалого обговорення губернське земство більшістю голосів висловилося проти:

- а) визначення найменшого розміру прибутку для оподаткування;
- б) запровадження прогресивного за ступенем зростання прибутків податку;
- в) виключення з реєстру предметів оподаткування доходів, які були отримані особистою працею.

Губернське земство, глибоко співчуваючи основній думці урядового проекту щодо відміни нині діючого подушного податку, але вважаючи спосіб перекладення податків на землі і маєтки, які належать податковим верствам, запропонованим комісією, не співпадаючим з реальними потребами населення, постановило: висловитись на адресу уряду з думкою про необхідність сплати

прямих податків усіма без виключення верствами суспільства, з тією метою, щоб цей податок був розподілений у залежності до цифр чистого прибутку кожного платника податків, причому з доходів, які отримуються селянами, повинні бути виключені викупні і оброчні платежі. Губернське земство на адресу уряду висловило сподівання, що при остаточному вирішенні цієї проблеми уряд не відмовиться від участі у розв'язанні питання персон, які знайомі з потребами і економічними умовами усіх місцевостей Чернігівської губернії[21, №1, с.6-7].

Таким чином, влітку 1871 р. І.Петрункевичем був оприлюднений авторський проект податкової реформи у Чернігівській губернії. Суть реформаторських ініціатив політика полягала у тому, щоб запровадити два якісно нових, принципових економічних інструменти у податковій політиці - неоподаткований земельний мінімум (аналог прожиткового мінімуму) та прогресивну шкалу податкоутворення, коли сума податків пропорційно зростає поряд з прибутками, і коли податок залежить від величини, якості та рівня прибутковості земельного володіння. Фактично, реформа І.Петрункевича на практиці відображала б принципи соціальної справедливості, адже пропоновані політиком заходи зрівнювали у правах і обов'язках селянський соціум з іншими станами суспільства, при цьому нівелиюючи небачено жорсткий податковий прес держави на селянські господарства. Саме тому, на наше переконання, реформа І.Петрункевича була вкрай не вигідна ні владним структурам, ні консервативній громадськості, і, в решті-решт, реформа діяча не знайшла підтримки на губернському рівні.

Причини такого ставлення до реформаторської ініціативи політика, на наш погляд, містяться у доповіді Борзнянської повітової управи, яка дослідивши пропозиції уряду, сформувала власне бачення цієї проблеми. Основні тези звіту управи зводились до наступного: 1) праця людини не може оподатковуватись; 2) податки повинні бути прогресивними: землі, маєтки, капітали, цінні папери в обов'язковому порядку повинні бути оподатковані; 3) викупні та інші обов'язкові платежі селянства, комплекс економічних повинностей, повинні

бути зараховані до загальної суми суспільних податків; 4) усі податки і повинності повинні бути капіталізовані і їх повинні сплачувати усі без винятку стани суспільства. Крім цих зауважень, повітова управа вважала за необхідне звільнити 50 тисяч десятин земель повіту від оподаткування, адже ці землі були податковонездатними: цей комплекс земельних наділів був менше 8 десятин на душу, а отже ці землі фактично неплатоспроможні. У той же час, повітова управа звернула увагу на те, що 70 тисяч десятин землі і велика кількість персон дворянського походження звільнені від оподаткування, а отже пропоновані управою заходи - інструменти для досягнення соціальної справедливості та громадської рівності[21, №1, с.9-15].

Аналіз пропозицій Борзнянської повітової земської управи засвідчує, що зміст податкової реформи І.Петрункевича безпосередньо відображав ідеологічну платформу та політичну програму ліберального осередку губернського земства, які були спрямовані на капіталістичну модернізацію держави. Економічна ж складова податкової реформи політика стане частиною соціально-економічної програми лівого крила земсько-ліберальної опозиції у Російській імперії. Категоричне несприйняття податкової реформи було спричинене, на наше переконання, впровадженням двох принципів - появою фактичного податку на багатство і капітали та зрівняння у правах при оподаткуванні усіх станів суспільства. Ініціативи І.Петрункевича являли собою економічну революцію у провінції, оскільки підривали дуже хитке становище представників панівних верств Чернігівської губернії - дворянського соціуму та консервативного бюрократичного середовища. Реформа була сприйнята як акт неповаги, спрямований на ліквідацію опори самодержавства - великого помісного земельного дворянства, адже пропозиції політика остаточно руйнували і знищували усі економічні преференції вже й так „оскуділої” після відміни кріпосного права корпорації. Інструментальне забезпечення реформи дало підстави „еліті” губернії у майбутньому звинуватити І.Петрункевича у пропагуванні соціалістичних ідей, тим самим ототожнюючи політика з течією радикалів - народників. Окремо слід наголосити, що панівні верстви губернії не

з змогли вибачити І.Петрункевичу головного - ідеї зрівняння у правах колишніх рабовласників з колишніми рабами.

Ще більшого розмаху набула діяльність І.Петрункевича у губернському земстві у період 4 триріччя(1874-1877). Проекти реформ, запропоновані політиком за цей час стали етапними у розвитку земсько-ліберального руху і відображали економічну та соціально-політичну платформу ідеології лібералізму як опозиційної течії у цілому.

На засіданні 11 грудня 1874 р. І.Петрункевич висловився з приводу емеритарного забезпечення земських службовців. На переконання І.Петрункевича, пенсії потрібно призначати тільки особам, які не є виборними, бо вибрані особи і так мають матеріальний фундамент у вигляді виборчого цензу. Тому зайві витрати у цьому плані будуть тягарем для земства[22,№6,с.138-139]. Саме ця позиція діяча сприяла початку процесу появи „третього елементу” у земстві - професійних службовців як штатних працівників з легальним гонораром.

14 грудня 1875 р. губернське земство розглянуло доповідь губернської управи з питань продовольчої безпеки губернії. І.Петрункевич виступив з великою промовою по цій проблематиці. Оратор наголосив, що питання, яке нині розглядається, вже не вперше є предметом розгляду губернського земства, оскільки проблема є нагальною, однак, її постійно обходять увагою. А між тим, належачи до розряду вагомих економічних явищ, це питання має тенденцію до постійного виникнення, а відтак потребує неодмінного вирішення. Поряд з зібраними даними про врожай цього року і продовольчі потреби, це питання стоїть першим на черзі, і управа у своїй доповіді дещо інакше розуміє важливість цієї проблеми. Матеріали управи стосуються тих потреб, які виникли начеб-то випадково. *„...Я вважаю, що якщо звертатися до уряду з клопотаннями про місцеві потреби, які далеко не є випадковими, а такими, що стали наслідком створених обставинами життя економічного устрою краю, внаслідок незадоволення яких сам уряд буде поставлений у ситуацію неможливості їх задоволення, то вкрай необхідно детально дослідити цю*

проблему. Враження отримані нами, внаслідок особистого спостереження за народним життям, показують нам, що факт голоду, як наслідок неврожаю, який спостерігався у Чернігівській губернії у 1875 р. є явищем випадковим, оскільки голод і неврожай вразив нашу губернію так само, як і Херсонську та інші губернії. Неврожай і голод вразив усі повіти нашої губернії, як піщані так і чорноземні, що й підтверджує доповідь управи. Однак, нам дуже необхідно у своєму клопотанні вказати і довести, що далеко не випадковим є спосіб доведення до злиденного існування прошарку дрібних власників нашого краю. Ці явища на півночі губернії відбуваються по причині малої продуктивності ґрунтів, вкрай високих податків, невідповідності процедур оцінення земель у царині викупних операцій і якісних характеристик усіх видів ґрунтів. Відтак, таким постійним явищам тимчасовими заходами допомогти неможливо. Наведу усім відомий приклад. Проблеми Меліну і Суражу коштують нам 150000 карбованців продовольчого капіталу і попереду ще нові і нові вимоги, які потребують радикального лікування. Але є і інша сторона проблеми. Я, як представник Борзнянського повіту у губернському зібранні, повіту, який має достатньо позитивні економічні умови, тимчасово вражений неврожаєм, повинен звернути увагу зібрання на економічне питання, яке виникло у нашому краї, і наслідком якого є голод сільського пролетаріату. У нашій сільській місцевості в останній період часу, спостерігається факт того, що дрібна поземельна власність починає зосереджуватись у руках середніх і великих землевласників. Цей процес відбувається більшою мірою тому, що внаслідок процесу збільшення чисельності населення, земель дрібних власників не вистачає для забезпечення землеробської родини. Не знаючи іншої праці, крім землеробської, народ шукає вихід у переселенні на південь. Для цього селяни продають земельні наділи, і, не заручившись тими даними, якими уряд обґрунтовує переселення селян на південь і південний схід імперії, вони їдуть шукати там собі землі для використання своєї землеробської праці. Не отримавши повної інформації, переселенці з самого початку зазнають невдач, і, витративши усі ресурси, селянство повертається на Батьківщину, або ж його

приводять по тюремних етапах. Наслідком усіх цих процесів є поява селянського пролетаріату. Саме тому, конче необхідно вказати уряду на „білі плями” у законодавстві, які стосуються переселення у південні і південно-східні окраїни імперії, і які полягають у повній відсутності інформації для переселенців про вільні місця заселення, які належать до територій перспективного заселення і малої інформативності правил переселення. Необхідно довести до відома уряду, що при реальному економічному становищі Чернігівської губернії, земство, вичерпавши увесь губернський продовольчий капітал, не у змозі задовільнити нагальні потреби населення, без запровадження цілісного комплексу економічних заходів. Цими заходами, на мого переконання, повинні стати наступні рішення: 1) необхідно всебічно полегшити будь-якими засобами мешканцям Чернігівської губернії переселення у південно-східну частину Росії, на державні і громадські землі; надати губернській земській управі право на переговори і укладення договору про відведення земель для переселенців з відповідними установами; полегшити умови процесу переселення, шляхом клопотання перед урядом щодо запровадження пільг по виплаті недоїмок, які залишились на платіжному балансі переселенців; дозволити виплату недоїмок селянами на місцях нових заселень; 2) здійснити переоцінку земельних наділів селян, які вийшли з кріпосної залежності у тих місцевостях губернії, де цінність наділів, а відтак і прибутковість, перевищує їх реальну вартість, особливо у депресивних районах – Мелінському і Суразькому повітах Чернігівської губернії; 3) відкрити губернській земській управі кредит у розмірі 3000 карбованців з запасного губернського капіталу з тим, щоб управа терміново запросила до штату земських службовців спеціального агента для зібрання відомостей на місці переселення про більш зручні місцевості для заселення та подробиці переселення. При цьому, управа повинна проінформувати усе населення губернії, що всі умови переселення можуть бути надані у повітових управах”, - заявив І.І.Петрункевич[23,№10,с.282-285].

Таким чином, своєю промовою І.Петрункевич запропонував авторський проект вирішення проблем переселення селян Чернігівської губернії. Висловлені політиком ініціативи незабаром стануть класичними постулатами лівого крила земсько-ліберальної опозиції. По-перше, І.Петрункевич дав оцінку продовольчій кризі у губернії. На його переконання, вона стала логічним наслідком неліквідованих протягом багатьох років продовольчих проблем, які у результаті призвели до розорення і зубожіння дрібних земельних власників та появи прошарку пролетаріату у регіоні. Наявність високих податків, малородючі ґрунти, невідповідність між вартістю і оцінкою земель призвели до безвихідної ситуації. На фоні мобілізації землі середніми і великими землевласниками, зростання народонаселення і появою дефіциту землі, відбувається процес обезземелення дрібних власників. Отже, продовольча криза стала фактором кардинальних змін у економіці губернії, адже сама по собі криза відображає безсистемність продовольчої політики уряду.

По-друге, діяч одним з перших на Чернігівщині поставив питання про необхідність термінової допомоги селянам у процесах переселення. На переконання І.Петрункевича, процеси переселення були суто вимушеним заходом, оскільки цим кроком селянство намагалось вирішити дві проблеми - хронічного малоземелля і дефіциту продовольства. У таких умовах земські установи просто зобов'язані були ініціювати перед урядом проекти рішень щодо всебічної допомоги при переселенні.

По-третє, політик запропонував чітку програму реформ, які повинні були впорядкувати міграційні процеси: відведення земель у конкретних районах переселення, відтермінування викупних платежів, переоцінка селянських земель у площині справедливого співвідношення усіх факторів оцінки, поява можливості отримання необхідної інформації про переселення у земських управах. Усі ці пропозиції стали якісно новою альтернативою політиці уряду, більше того вони стали базою соціально-економічної програми земського лібералізму у мікрівигляді, яка була репрезентована у губернському земстві.

Пропонований комплекс реформ у галузі продовольчої політики викликав жваві дискусії серед земських депутатів. І.Петрункевичу вкотре довелось аргументувати свою позицію. У своєму черговому виступі політик зазначив, що потреби повторного клопотання управи перед урядом щодо переоцінки відомостей, зібраних у 1869-1870 рр. немає. Ці відомості зібрані двома різними складами земських комісій, не надають управі потрібного матеріалу, оскільки результати місцевих досліджень протирічають один одному. Для уряду важливим є те, на думку діяча, що 5 років у земстві порушується питання про незадовільність економічного побуту у відомих місцевостях губернії, який, насамкінець, призвів, після усіх перепон і прийнятих заходів, до клопотання перед урядом. *„Якщо ж після усього цього, від управи будуть вимагати відомостей, які роз'яснюють стан речей на місцях, то під рукою у нас знаходиться Вчена експедиція Російського географічного товариства, яка готова відповісти на усі поставлені питання, і яку не слід ставити перед фактом наявності програми – Вчена комісія краще земської, бо вона без упередженості підійде до справи”*, - зауважив оратор.

Стосовно проблеми переселення, І.Петрункевич категорично наголосив на тому, що у південних повітах Чернігівської губернії повним ходом йде процес формування прошарку людей „де-юре” - власників, а „де-факто” - звичайних батраків, власність яких давно уже перейшла в інші руки, і які по цій причині повинні шукати вихід з свого катастрофічного становища шляхом пошуку праці по найму, яка і по оплаті, і у порівнянні з землеробством та фабрично-заводською індустрією вкрай дріб'язкова, якщо проводити паралелі з рівнем заробітної плати на півдні і південному сході Росії. *„Саме тому, ми і збов'язали губернську управу відшукувати достойні місця для переселення, а також створювати належні умови і надавати необхідну інформацію щодо переселення, тим більше, що повноваження управи не обмежуються бюрократичними землями і очікуванням нового переселенського закону. Що ж стосується конкретних прикладів невдалого переселення, то наведу приклад зі свого досвіду: у 1875 р., переселенці з села Плиски Борзнянського повіту,*

розпродавши усе своє майно на місцях, були зупинені у процесі переселення розпорядженнями уряду. З іншої сторони, у дорученні управам справи переселення, особисто я бачу інструмент невтручання уряду і зацікавлених персон у процесі міграцій з метою меркантильного характеру'', - наголосив політик. У цілому, губернське земство одногослосно затвердило проект реформи І.Петрункевича і дозволило управі запросити у якості штатного земського службовця спеціального агента з проблем селянської міграції[23,№11,с.330].

Таким чином, щоб уникнути проявів недовіри до земських комісій, І.Петрункевич запропонував звернутись за допомогою у дослідженні продовольчої проблеми до експертів з географічного товариства, оскільки воно рівновіддалене як від уряду, так і земства, а тому буде об'єктивнішим у висновках, які будуть відображати реальний стан справ у продовольчій сфері. Зауважимо, що І.Петрункевич був дійсним членом Південно-Західного відділу Російського географічного товариства, а тому добре знав методологією роботи цієї установи. Що ж стосується процесу самого переселення, то, на думку діяча, вкрай необхідно було б усунути вплив чиновництва і представників уряду, адже саме вони були джерелом службових зловживань. Відтак, передача проблем переселення у сферу компетенції земства була доцільною, оскільки земські установи були найближче до селянських громад.

На засіданні 11 січня 1877 р. було розглянуто питання фінансування статистичного відділення при губернській земській управі. Представники консервативного дворянства почали критикувати саму ідею збільшення видатків для потреб статистиків і піддали нищівній критиці перші результати роботи статистичного бюро. Дійшло навіть до того, що один з лідерів правого крила земства - Л.Жданович, подав до управи об'ємну записку, де діяльність бюро була оцінена як антидержавна та революційна.

Як свідчив у своїх мемуарах політичний соратник І.Петрункевича - В.Хижняков, реакційне дворянство навіть обурювали методи досліджень бюро. Ось що вони казали: „...Якісь молоді люди, які нічого не розуміють в оцінці землі і у селянському господарстві, нахабно вриваються до селянських і

поміщицьких садиб, копаються в економічних книгах, шушукуються, ігноруючи господарів з прислугою і робітниками, ходять по селянським дворам, усе оглядають, про щось говорять, і щось записують..’’ [49,с.150]. Не дивно, що такі дії статистиків викликали звинувачення у розпаленні станової ворожнечі і політичному провокуванні.

І.Петрункевич виступив з великою промовою по „статистичному питанню’’. Він категорично заявив, що записка Л.Ждановича - політичний наклеп, а губернське земство повинно детально розглянути усі дискусійні питання навколо діяльності статистичного бюро. *„Усім відомо, що не було жодного засідання земства, де б не ставилась проблема платіжного балансу губернії. Губернське земство, усвідомлюючи необхідність інвентаризації свого господарства, прийняло рішення про статистичний опис губернії. Цілком зрозуміло, що у цьому процесі буде багато недоліків. Однак, заради справедливості, треба відзначити, що статистичне бюро з самого початку діяльності визнавало можливість наявності своїх помилок. Інша справа, що у перспективі, ці дослідження затягнулися б на невизначений термін, що б значно ускладнило процес. Озброївшись програмами для дослідження, бюро не вважало їх ідеальними на практиці, а тому програми мусили змінюватись. Гарним прикладом у цьому може бути справа розмежування земельного фонду Чернігівської губернії – при межуванні кілька разів змінювались програми робіт. Була спроба розмежування лісових угідь, але потім від цього відмовились. Така сама ж ситуація і з статистичним бюро. Воно здійснювало не досліді, а проби, і, звісно, наштовхувалось на перепони, які необхідно було обійти. Тільки при допомозі статистичного бюро, ми можемо вийти з того важкого становища, у яке ми постійно потрапляємо при обговоренні губернської податкової розкладки, дякуючи тому, що губернія поділена на вкрай різні райони з вкрай різними ґрунтами, які визначають цінність виробленої продукції, а значить – прибутки і багатство населення губернії. Не знаючи цього, ми не будем мати більш-менш правильних основ для бюджетної розкладки. Наведу для депутатів яскравий приклад. Статистичне відділення*

надало нам дослідження 3 волостей Чернігівського повіту – біля Дніпра на північному заході, у центральному районі, на півдні біля Десни. З усіх досліджень можна зробити впевнений висновок у тому, що врожай на північному заході – мінімальний, у центрі – середній, на півдні – найбільший. Відтак, великий чи дрібний землевласник з північного заходу платить однакові податки у порівнянні з землевласником південної частини, хоча останній отримує з однієї ж такої ділянки землі прибутки, які у кілька разів вище, ніж у його північно-західного колеги. У результаті – перший власник у безсумнівних збитках, другий – при величезних надприбутках. Цілком очевидно, що подібна нерівномірність впливає на рівень доходів земського бюджету: перший власник буде завжди рахуватись боржником, другий – буде платити менше, ніж необхідно. А між іншим, зменшить платежі на північному заході, збільшить на півдні, і ви не тільки підвищите надходження до земського бюджету, а й піднімете достаток народу! Абсолютно неприпустимим є те, що той хто бідніше, платить більше того, хто заможніше. А між тим, у нас, у Чернігівській губернії, ситуація складається саме так. Виходячи з вищесказаного, я наполягаю на наступному: статистичний опис губернії вкрай потрібен, хоча б для досягнення соціальної справедливості у суспільстві! Ми вже знаємо, що перші спроби бюро вдалі, і можуть бути продовжені. Але програми досліджень можуть бути виправлені не губернським земством, яке не компетентне у статистичній справі, а статистичним з'їздом, який губернська управа планує організувати. Тут же, у губернському земстві, можуть віднестись до досліджень відділення несерйозно, з кепкуванням і колкостями'', - наголосив політик[24,№4,с.159-164]. Отже, І.Петрункевич наполягав на продовженні подальших досліджень статистичного бюро губернської управи. Результати цих досліджень, за задумом політика, повинні були стати змістовним наповненням і політичним обрамленням його реформаційних ініціатив у податковій сфері, зокрема запровадженні прогресивної шкали податкоутворення.

Взагалі, необхідно зауважити, що „статистичне питання” стало головною причиною обвинувачень земських лібералів у революційній діяльності, адже дослідження статистиків показували реальний стан господарства губернії і були міцним науковим фундаментом для проведення кардинальних реформаційних перетворень. Знаково, що аргументи І.Петрункевича були суто науковими - вони базувались на даних, передусім, економічної географії і порівняльній статистиці. Головною причиною необхідності поглиблення статистичних досліджень політик вважав нагальну потребу справедливої розробки земського бюджету. Саме нерівномірність і розбалансованість податкової системи, на думку діяча, призвели до диспропорційної кризи земського бюджету і появи кричущої соціальної несправедливості, навіть на рівні курії землевласників. У концентрованому вигляді податкова реформа І.Петрункевича зводилась до принципу: чим більше земельне володіння, його цінність, прибутковість, врожайність - тим більші податкові видатки. Цілком очевидно, що подібна ініціатива була сприйнята більшістю дворянства - основними землевласниками, як революційний акт, направлений на остаточне економічне знищення вже й так „оскуділої” корпорації, а значить і знищення соціальної опори бюрократії і монархічного режиму.

На нашу думку, саме спроба І.Петрункевича зазіхнути на привілеї і особливий політичний статус дворянства у системі суспільних відносин Російської імперії, стала головною причиною прийняття рішення у владній верхівці про „політичну нейтралізацію” І.Петрункевича з території Чернігівської губернії.

Промова І.Петрункевича щодо статистичного питання викликала бурхливу дискусію серед депутатів земства. Політик, полемізуючи з колегами, виклав своє бачення специфіки статистичних досліджень. На його думку, пропонований опонентами статистичний метод перепису і запису не є оптимальним. *„Херсонське губернське земство вже запроваджувало систему бланків, але через деякий час воно визнало цю систему неякісною. Бланки, які*

розсилало земство, ніхто не читав, а якщо й читав, то не розумів назву рубрикації. Протягом довгого часу ці бланки перебували у документації волостних правлінь, станових приставів і священників. Найбільші прихильники зібрання відомостей все ж відповідали на поставлені питання та ідеї, але відповіді були специфічними. Наприклад, на питання чи є у вашій місцевості якась дорога, слідувала відповідь – дорога є, але ніяка?! Подібні відповіді отримували від величезної кількості людей – не тільки освічених, а й посадових осіб. Саме тому, бюрократичний спосіб перепису і запису є дуже небезпечним. Ми вже заплатили 9 тисяч карбованців за подібну систему досліджень губернському статистичному комітету! За 6 років його діяльності ми нічого не отримали. Нам потрібні не бюрократичні формальності, а знання реального становища нашого господарства. Наші опоненти не розуміють методології зібрання інформації – вони думають, що інформація буде збиратися по факту конкретного дня. Але цього бути не може, бо члени статистичного бюро – спеціально підготовлені професіонали у своїй галузі. Спеціаліст буде брати не цифру момента, а середній показник, який він виведе з цілого ряду складових. Він не буде зупинятись на врожаї поточного року – він буде з'ясовувати родючість земель за декілька років, і тільки тоді надасть відповіді на подібні питання. Статистичне бюро буде виконувати свою місію не бюрократичним способом, перебуваючи у місті і канцелярськи обробляючи інформацію, яку воно само ж і здобуло, а збираючи необхідні відомості у конкретних місцевостях. Наші опоненти бажать, щоб статистичне бюро надавало інформацію про кількість земель і їх власників, при цьому обходячи невідповідне питання якості земель. Я глибоко переконаний, що статистичне бюро, перш за все, мусить вивчати якісні показники землі. Земське зібрання губернії вже давно вирішило це питання – тоді, коли розглядалось катастрофічне становище північних повітів”, - відзначив оратор. Завершуючи свою промову, діяч навіть приклад Тверської губернії, де статистичні роботи йшли набагато повільніше, чим цього вимагала передова громадськість. Політик закликав не відкладати питання щодо статистичного

бюро на задній план - ні потреби часу, ні винятковість проблем цього не чекають[24,№ 4,с.191-192].

Таким чином, І.Петрункевич наполягав на прогресивності діяльності статистичного бюро, оскільки минулий бюрократичний досвід результату не приніс. Головними критеріями досліджень для І.Петрункевича були середні показники в економіці і якісні показники у площині порівняльної статистики. Головним об'єктом повинні були стати ґрунти губернії. Роз'їздна форма роботи бюро сприяла б з'ясуванню реального стану господарства губернії, а відтак, ілюструвала б диспропорції в економіці губернії.

На засіданні 14 січня 1877 р. губернське земство розглянуло проблему передачі учительської семінарії під юрисдикцію Міністерства народної освіти. І.Петрункевич зазначив, що це питання було вирішене два роки тому. *„Було прийнято рішення щодо передачі семінарії у відання міністерства, а тому зараз ми можемо обговорювати тільки фінансовий аспект справи”*, - заявив політик[24,№ 7,с.258].

Чернігівська учительська семінарія стала однією з жертв боротьби Міністерства освіти на чолі з графом Д.Толстим проти земських шкіл і середніх учбових закладів. У 1876 р. семінарії було пред'явлено звинувачення у морально-етичному розбещенні вихованців та насадженні релігійного легкомудства. Оскільки ще у 1874 р. губернському земству запропонували передати семінарію на баланс міністерства, стало зрозумілим, що нова освітня політика і нове законодавство почали наступ на земську освіту. Губернське земство, у принципі, погодилось на передачу семінарії, і узгодило усі пункти умов міністерства, окрім суми асигнування від земства. Однак, процедура переговорів була ускладнена глибоким конфліктом директора семінарії, яскравого представника консервативного дворянства у земстві - Л.Ждановича, з губернською земською управою. 30 квітня 1876 р. управа затвердила постанову про його звільнення з посади директора семінарії. Своє рішення управа мотивувала тим, що директор відносився до своїх службових обов'язків несерйозно, проявляв байдуже ставлення до освітнього процесу, перетворив

формалізм в основу своєї діяльності. Коли управа конфіденційно запропонувала директору подати у відставку, Л.Жданович почав погрожувати своїм зверненням до попечителя учбового округу. Після цього губернська управа офіційно звільнила Л.Ждановича з його посади[70,с.179]. Власне, подібні провінційні конфлікти і стали загальним фоном при вирішенні проблем, де фігурували зіткнення інтересів влади і станових корпоративних інституцій з громадськими виборними установами.

Політичний соратник І.Петрункевича - В.Хижняков, у своїх публіцистичних нарисах подав дуже яскраву ілюстрацію вказаного протистояння. Л.Жданович став головним героєм однієї з його публікацій, адже В.Хижняков вважав директора семінарії типовим виразником і провідником урядового і консервативного погляду на справу просвіти народу. В.Хижняков наголошував, що консерватори послідовно проводили політику обмеження земської опіки над шкільною справою з тією метою, щоб земства якомога менше витрачали ресурсів на народну освіту, оскільки у дворянства більший інтерес викликали університети, пансіони та гімназії. По суті, земські реакціонери ігнорували широкі потреби початкової освіти серед селянства. Звідси і небажання фінансувати ці потреби, посилаючись на вимоги жорсткої економії земських коштів і виключно господарську функцію земських органів. Більше того, у власних мас-медіа, зокрема в „Черниговской газете”, консерватори з методичною регулярністю систематично дискредитували прогресивні ініціативи земських лібералів у сфері початкової освіти. В.Хижняков вказував, що лібералів звинувачували в антизаконній та антидержавній діяльності, бо вони не віддавали коштів Міністерству просвіти на освітні потреби, а самі відкривали учбові заклади, звісно для „популяризації” своєї політичної сили, що суперечило офіційному урядовому курсу.

В.Хижняков у своїх публікаціях розкрив зміст освітньої політики консерваторів, яка була чітко викладена Л.Ждановичем в авторських публікаціях, які були вміщені у газеті, яка субсидіювалась консерваторами. В

„Черниговской газете” Л.Жданович виклав концепцію, яка зводилась до нейтралізації поширення ідей аналізу та реалізму, й унеможливлення підризу авторитету духовних осіб. Наголошувалось на неприпустимості викладання релігійних наук світськими персонами і обов’язковості виконання релігійно-моральних норм учителями та учнями. Характерно, що Л.Жданович пропонував матеріально винагороджувати учителів, які будуть системно виконувати ці рекомендації. Особливий наголос робився на тому, що вкрай необхідно, щоб учителі початкових народних шкіл призначались не земськими установами, а виключно повітовими і губернськими училищними радами, адже завдання громадських інституцій суттєво відрізняються від завдань державних органів.

Що ж стосується особистого відношення Л.Ждановича до своїх обов’язків як директора семінарії, то В.Хижняков зазначив, що головним напрямком діяльності директора було забезпечення свого пенсійного статусу, шляхом придбання прав державного службовця, на які він, як директор земської семінарії, не мав права претендувати. Міністерство народної освіти пообіцяло йому пенсію державного службовця, але в обмін на те, що у Статут семінарії будуть внесені спеціальні особливі поправки, які забезпечать урядовий контроль над семінарією. Коли Л.Жданович запропонував викладачам зміни до Статуту, наймані педагогічні працівники, не будучи місцевими за походженням, відмовилися від пропонованих пільг, оскільки це зводило нанівець усі прогресивні ініціативи земства у освіті. Однак, на відміну від своїх підлеглих, директор не зміг відмовитись від привабливих пропозицій влади, і почав виконувати побажання міністерства. Після цього губернська управа пішла на звільнення директора. Однак, Л.Жданович звернувся до попечителя Київського учбового округу з проханням про свій захист. На великий подив земства, учбовий округ визнав звільнення директора незаконним, хоча земство мало право як призначати, так і звільняти службовця з посади. У результаті, директор семінарії усіма засобами почав триматись за своє крісло. І якби не розгляд у земстві питання про передачу семінарії, усе б

залишилося у такому стані. Однак, в умовах вже публічного скандалу навколо Л.Ждановича, міністерство пішло на поступки і перевело директора семінарії на посаду губернського інспектора народних училищ[168,с.162-167].

Викладені вище обставини і обумовили вкрай гостру дискусію навколо проблеми семінарії та спонукали до прийняття суперечливих рішень. У результаті обговорення, більшістю голосів - 26 проти 25, земство відмовилось від ідеї фінансових асигнувань на семінарію. Крім того, було вирішено не змінювати Статут семінарії. Зібрання, більшістю голосів - 38 проти 15, затвердило положення про те, що по відношенню до земської семінарії повинен бути застосований новий учбовий закон 1871 р.[24,№7,с.270-271]. Таке рішення земства свідчило про його політичну вмотивованість. Очевидно, губернське земство не бажало нести відповідальність за нову освітню політику уряду, який централізував усі процеси в освіті і насаджував виключно урядове бачення змісту народної освіти. З іншого боку, подібні рішення земства, на думку В.Хижнякова, свідчили і про певну слабкість позиції ліберальної партії І.Петрункевича. Зокрема, діяч вказував на те, що нестримне прагнення земських лібералів до загального суспільного прогресу затьмарювало аналіз ними конкретної дійсності - вони не задавались питаннями про конкретних адресатів прогресивних ініціатив та ігнорували проблему інтересів суб'єкта у конкретних реформаційних рішеннях. Неувага до відносно дрібної проблематики, при цілковито прогресивній лінії партії, породжувала диспропорцію між політичним ідеалом і його практичною реалізацією у деяких дуже чутливих сферах життєдіяльності суспільства. Крім цього, В.Хижняков зауважив, що земським лібералам не вистачало фахівців у конкретних галузях земського господарства, розподілу депутатів по напрямкам діяльності та відсутності політичної єдності в „одіозних” питаннях, зокрема у національному - частина земців була „україноорієнтованою”, частина нейтральною[169,с.172-173,177].

Дійсно, голосування перевагою в один голос, відмова земства фінансувати учительську семінарію, були неоднозначним і суперечливим

явищем. Перемогла політична доцільність, бо нефінансування семінарії означало припинення підготовки земських учителів, що ставило під загрозу демократичний процес виховання і навчання у мережі земських шкіл. Однак, натиск влади був сильним, і земські ліберали обрали позицію невтручання земства у нову, авторитарну освітню політику самодержавства. Взагалі, на наше переконання, як проблема статистичного бюро, так і питання учительської семінарії, яскраво свідчать про великий ступінь політичного протистояння у губернському земстві між лібералами і консерваторами, що було головною перешкодою у досягненні позитивних зрушень.

С.Русова у своєму нарисі про діяльність Чернігівського земства з гіркою констатувала, що залежність земства від адміністрації губернатора породила грандіозну боротьбу реакційних і прогресивних партійних груп. Вона пише, що усі питання вирішувались „закулісним” способом, а відтак прогресивні зміни приймалися дуже важко[148,с.133].

Однак, при усіх недоліках, робота лібералів мала незаперечний прогресивний характер. Така наполеглива діяльність І.Петрункевича і його соратників не могла не звернути увагу владної еліти Російської імперії. Так, 15 квітня 1876 р., чернігівський губернатор повідомляв Міністерство внутрішніх справ, що *„...серед місцевого земського представництва є значна кількість осіб, які вважають, що земству...належить не тільки матеріальна допомога, а й ... забезпечення духовних потреб народу”*[74,с.140].

На засіданні 14 січня 1878 р. І.Петрункевич виступив з великою промовою щодо питання функціонування та фінансування Чернігівської учительської семінарії. Політик зазначив, що *„...у перші три роки після організації земських установ не було помітно особливого руху у цьому питанні. Потім ця проблема стала предметом опікування повітових земств. Багато з них досягли у цій справі відчутних результатів. Про ці результати можна судити по цифрах, які свідчать про збільшення кількості учнів. Ми маємо ці цифри і до 1870 року, але вони занадто фіктивні, як фіктивні й ті церковно-приходські школи, які існували тільки на папері. Цифри після 1870*

року є достовірними: вони зібрані новими складами земств, або учителями, і на них можна покластися. Ці цифри свідчать про безсумнівний прогрес шкільної справи, який донедавна тимчасово зупинився, хоча земства з бажанням надавали кошти на цю справу. Народні школи зараз навіть роблять крок назад. Я, особисто, бачу причину цього. Вона полягає у специфіці діяльності губернських та повітових училищних рад, які зобов'язані стимулювати розвиток шкільної справи. Це не голі слова, їх можуть підтвердити усі гласні земства, зацікавлені у цій справі, і особисто спостерігаючи на місцях за ходом прогресу народної освіти. Їх підтверджують, крім цього, і журнали губернської училищної ради, з яких я буду наводити свої докази. Губернська училищна рада, очевидно вважає, що розвиток народної освіти і шкільництва – справа, яка не має сенсу, а навчання народу – не її компетенція. Саме тому, вона прагне до утвердження раціоналізації процесу навчання, скорочення кількості народних шкіл, закриття вечірніх класів! Земствам і приватним особам теж надано право засновувати і відкривати школи. Але дозволи на відкриття шкіл, які знаходяться у руках училищних рад, мають такі проблематичні цифри і бюрократичні формальності, що обійти їх нема можливості. Ця влада існує для допомоги у розвитку народної освіти, але вона, користуючись цими формальностями і гіпертрофуючи їх – паралізує будь-які ініціативи! Я приведу приклад. Один з бувших гласних і членів губернської училищної ради, тобто персона, яка має повну довіру земства, а відтак цілком компетентна, бажав відкрити вечірню школу для дорослих. Ця людина – О.Ліндфорс...''.

Промова політика була перервана загальним емоційним похваленням у сесійній залі. Депутати консервативного крила почали викрикувати протестні заяви проти підняття нового питання - ступеню ефективності роботи губернських та повітових училищних рад. Голова земських зборів наполегливо попросив діяча не порушувати питання функціонування народних шкіл, оскільки після появи законодавчих актів 1874 р., процеси освіти, у своїй більшості, підконтрольні Міністерству народної освіти. У відповідь на ці

закиди І.Петрункевич заявив, що якщо розглядається питання майбутнього учительської семінарії, то розглядається і перспектива народної освіти, адже питання семінарії тісно пов'язані з просвітою народу.

Продовжуючи промову діяч навів приклади справжнього відношення училищних рад до початкової освіти. *...О.Ліндфорс звернувся до інспектора народних шкіл з проханням про дозвіл на відкриття вечірніх класів. Інспектор не дав дозволу, мотивуючи це тим, що він не знає, хто саме буде попечителем школи. Тоді О.Ліндфорс звернувся до повітової училищної ради з проханням призначити попечителя школи. Повітова рада відповіла, що так як нема учителя, то вона не може призначити і попечителя. Отже, з однієї сторони, йому кажуть – у вас нема попечителя, а з іншої – у вас нема учителя, і ми не призначимо попечителя!? Губернська училищна рада підтвердила цю постанову, і, відповідно, посадила це питання у „кодесо білки”. Цей приклад – типовий для характеристики відношення училищних рад до справи народних шкіл. А між іншим, не викликає жодних сумнівів та істина, що вечірні школи для дорослих надзвичайно корисні. Я приведу приклад зі свого села Плиски, де було проведено подвірний опис, який виявив, що з осіб 20-30-річного віку, кількість грамотних становить 60% . Такий серйозний відсоток можна знайти не всюди, і не так скоро – не тільки у селах, але й у містах. А між тим, усе це було досягнуто тільки тим, що у селі Плиски невеликий проміжок часу існували вечірні класи. З цього поодинокого факту можна побачити, яку велику користь народній освіті могло б принести земство, якби воно значно ширше практикувало свої безпосередні повноваження. Інше важливе питання полягає у визначенні найкращих способів навчання. Так, Ніжинське повітове земство постановило, що якщо справа народної освіти буде йти у подібному руслі, то воно зменшить кошториси видатків на шкільну справу. Цю погрозу земство виконало, і Ніжинський повіт, який раніше асигнував на народну освіту 14000 карбованців, зараз витрачає тільки 9000. Якщо ми витратимо увесь наш повітовий бюджет на статті народної освіти, якщо ми закриємо наші школи, то тоді навіщо нам взагалі учительська семінарія? Вона нам*

взагалі непотрібна! Ви, панове, неправі, коли перебиваєте мій виступ. Зв'язок між піднятими мною питаннями безсумнівний! Існують шкільні програми: земство обговорювало їх для запровадження стандартів у викладанні; вивчало і більш детальні, обґрунтовані, точні програми – там наявні огляди місцевостей, де живуть люди, викладені географічні терміни, відомості про предмети, які оточують учнів щоденно, і взагалі усе те, що називається світоглядом. І тільки тому, що там фігурує термін світогляду, її визнано незаконною, у ній вбачають злочин, і наше право обмежене – усе залежить від того, що і як складається в училищних радах! Ми ж, земство – у меншості. Єдиний інструмент участі земства у справі народної освіти, що залишили нам – обрання депутатів до училищних рад. Ми обрали депутатів, а їх вигнали звідти як політично небезпечних осіб!'', - заявив І.Петрункевич.

Голова зібрання брутально перервав промову політика, і наполегливо попередив І.Петрункевича про неприпустимість обговорення у земстві політичних питань. Діях, розуміючи, що у нього можуть відібрати слово, перейшов до заключної частини своєї промови.

Політик резюмував, що земству пропонують передати учительську семінарію під юрисдикцію Міністерства народної освіти. Однак, виникають питання, і ці питання необхідно передати на розгляд повітових земств, і тільки тоді, коли вони позитивно висловляться по цьому питанню, тільки тоді губернське земство поставить це питання на затвердження верховної влади, після якого податок на освіту буде внесений у розряд обов'язкових податків.*Ми ж, губернське зібрання, не маємо права звичайною своєю постановою запроваджувати обов'язкові податки, і, звісно, наступне зібрання буде мати свою волю, щоб відмінити наше рішення. Нам говорять, що ми некоректні по відношенню до міністерства. Однак, ми лише захищаємо свої земські права. Земство було поставлене перед вибором учителів з обмеженого кола осіб. Щоправда, є персон, які б пішли до земства зовсім не заради звання або пенсії. Однак, між земськими установами і школами вже розірвано зв'язки. Сучасні школи не задовільняють наших потреб, що і є причиною нашого*

охолодження до справи народної освіти. У нас забрали право контролю, і ми протестуємо проти цього не по причині самолюбства, а у силу своїх безпосередніх обов'язків. Ми не маємо можливості поступитись своїми правами, бо ми репрезентуємо інтереси і права інших осіб, і захищаємо своє священне право, до якого не повинно бути нікому ніякого діла, а чужі права, охорона яких доручена нам, у силу наших повноважень – питання принципової ваги! Виходячи з цього, постає питання – чому ми не можемо відмовитись від учительської семінарії? Я захищаю поширену думку у зібранні про необхідність закриття семінарії. Що ж стосується загальних причин у силу яких потрібно закрити семінарію, то вони зводяться до того, що Міністерство народної освіти за своїми поглядами на справу народної освіти не відповідає потребам і бажанням народу, а відтак розходиться у поглядах з земством!'', - заявив політик.

Після цієї фрази І.Петрункевича сесійна зала вибухнула негативними емоціями. Представники консервативного дворянства з обуренням вимагали завершення виступу політика, оскільки, на їх переконання, І.Петрункевич перейшов до заборонених речей, а саме до оцінки діяльності правлячого режиму у країні. Голова зібрання, використовуючи обурення депутатів, вказав І.Петрункевичу на неприпустимість обговорення у земстві політичних питань і оголосив засідання земства закритим, нагадавши йому, що він вже попереджував його про небажаність подібної постановки питання, але оскільки діяч продовжив промову, тому він змушений закрити зібрання[25,№6,с.165-167,170-171].

Велика промова І.Петрункевича по проблемам розвитку народної освіти свідчить, що наприкінці 70 рр. XIX ст., ліберальні земці змінили своє ставлення до освітньої галузі. Якщо їх зусиллями, і персонально І.Петрункевичем, були досягнуті радикальні, якісні зрушення у процесі освіти селянства, то вже з 1874р., різноманітними циркулярами Міністерства народної освіти, ці вагомні досягнення були знівельовані, земства були поступово усунуті від контролю за освітою народу, а безпосередній процес

навчання було повернуто до жорсткого бюрократичного адміністрування. Саме тому, ліберальні земці відчували безперспективність свого патронажу над початковою народною освітою, тим більше, що на офіційному рівні, базова початкова освіта народу не була пріоритетом загальнодержавної владної політики. Виходячи з цього, ліберальні земці вважали доцільним самоусунутись від відповідальності за хибну освітню політику самодержавства, і не асигнувати коштів на масштабні освітні проекти, на кшталт учительської семінарії, адже земці не бажали допомагати владі реалізовувати її реакційну освітню політику. Отже, ми можемо стверджувати про політичну вмотивованість земських лібералів у ставленні до проблеми функціонування учительської семінарії.

На засіданні 15 січня 1878 р., після тривалих і емоційних дискусій, губернське земство, більшістю голосів - 38 проти 33, проголосувало наступне рішення: учительську семінарію на запропонованих міністерством умовах йому не передавати, про що повідомити усі зацікавлені сторони. Окремою постановою, більшістю голосів - 38 проти 33, земство Чернігівської губернії визнало необхідним закрити учительську семінарію з 1 липня 1878 р., при цьому профінансувавши поточні потреби семінарії у розмірі 3035 карбованців[25, №7, с.214-221]. Як бачимо, політична позиція ліберальної партії І.Петрункевича все ж перемогла, і Чернігівське губернське земство відмовилось впроваджувати у життя консервативну освітню політику самодержавства, тим самим запобігаючи прагненням влади перекласти вину за кризу системи освіти на органи місцевого самоврядування.

17 січня 1878 р. губернське зібрання почало процес розгляду питання фінансування статистичного бюро при губернській земській управі. І.Петрункевич, як один з ініціаторів організації цього бюро, та як лідер лівого, опозиційного крила губернського земства, виступив з великою промовою, у якій всебічно обґрунтував невідкладну необхідність асигнування коштів на потреби утримання цієї архіважливої інституції з бюджету губернського земства.

І.Петрункевич зазначив, що для початку, треба виділити 8000 карбованців на функціонування бюро на практиці, а вже потім потрібно переходити до розгляду проблемних питань, які стосуються дискусій щодо способів і методології статистичних досліджень. Потрібно, насамперед, вирішити два питання: чи необхідно продовжувати надалі статистичні роботи, і тільки тоді вносити у кошторис видатків 8000 карбованців; чи зберегти старий спосіб збирання статистичних відомостей, або прийняти новий, і рішенням земства, передати повноваження комісії. На закиди зі сторони консервативного дворянства щодо першочергової турботи бюро про Чернігівський і Борзнянський повіти, діяч зауважив, що ці докори безпідставні: *„...Губернське земство, на даний момент, має опис лише двох повітів – Чернігівського і Борзнянського – і той, і інший, скористались зібраними матеріалами бюро. Борзнянський повіт мав лише три категорії земель: хороші, середні і присадибні, причому прибутковість їх була визначена від 59 копійок до 1 карбованця 80 копійок. На останній сесії Борзнянського повітового земства ми обрали спеціальну комісію для формування бюджету на нових базових податкових принципах. Я хочу звернути увагу зібрання на надані спеціальні картографічні джерела, які вказують, що у Борзнянському повіті науковці визначили 8 груп земель. Якщо ми можемо взяти 8 груп замість 3, то ми вже зробили величезний крок вперед. З 60 „дач” земель повіту – 1/3 має точні дані, 2/3 – стабільно приблизні дані, але по ходу межових робіт по земельному фонду ця інформація буде значно поповнюватись, і по завершенні процесів межкування будуть вже наявні абсолютно точні відомості. На слідуючий рік, я сподіваюсь, мені вдасться подати губернському земству звіт про нову податкову систему і бюджетний кошторис Борзнянського повіту, і вже точно знаю, що ці звіти будуть непорівняно якіснішими і методологічно вищими тих, що існують сьогодні. Що ж стосується персонального складу статистичного бюро, то я повинен сказати, що він збалансований, як і склад комісії губернського земства, який розглядає цю проблему: присутні і „праві” і „ліві” депутати. Повіти для*

статистичного дослідження обирались виходячи з точки зору характерних особливостей: Борзнянський – землеробський, Чернігівський вже був у стані дослідження, а місто Чернігів буде досліджуватись окремо. Як бачимо, основна мотивація полягає у різних типах господарювання. Я, як представник більш заможного повіту, з чистим сумлінням буду добиватись системного продовження статистичного дослідження Чернігівської губернії, перш за все, для визначення ступеню прибутковості земель, хоча при правильному оподаткуванні, губернські збори будуть збільшені для нас суттєво, однак для повітових земств праця бюро дуже важлива. По опублікованим даним видно, що є землі з врожайністю у 20 пудів з десятини, а є землі, які дають більше 100 пудів з десятини. Отже, одні місцевості не дають прибутку землевласнику, а в інших місцях – значний прибуток. Однак, оподаткування у цих місцевостях однаково рівне, що не може не турбувати. Повіти губернії можуть бути тільки вдячні статистичному бюро, праці якого відкривають очі на існування такої економічної та соціальної несправедливості. Повіти можуть скористатись даними бюро, і факти цього вже є. Статистичне бюро за одиницю обрахунку бере земельну „дачу”, а значить кожний окладний лист, який відноситься до відповідної земельної ділянки, буде корелюватися з конкретною цифрою ступеню врожайності і прибутковості цих земель, і повітові земські управи, які у цифрах бюро отримують конкретні відомості про співвідношення показників земель, – не зустрінуть ніяких труднощів при формуванні якісно нової податкової системи, і для землевласників, і для землекористувачів. У Борзнянському повіті, ми ще не визначились з основними способами статистичних досліджень, але вони вже вимальовуються. Зокрема, ми вже розподілили весь повіт по „дачах” і зупинились на вже відомих середніх показниках для кожної групи земель. Це ж стосується і наших намагань виокремити інформацію про землевласників з загального контингенту населення, навіть якщо уряд змінить податкові закони і надасть земству право оподатковувати промислові об'єкти. Щоправда, слід визнати, що такий варіант малоймовірний, адже земству все одно доведеться збирати

статистичні відомості про фабричну і заводську індустрію повіту”,- заявив діяч[25,№10,с.297-305].

Після виступу І.Петрункевича і гострих дебатів у зібранні, голова губернських зборів поставив на голосування пропозицію про асигнування 8000 карбованців на статистичні дослідження, при збереженні діючих норм. Процес голосування проходив у таємному режимі, з допомогою балотувальних бюлетенів. У результаті підрахунку голосів виявилось, що 45 депутатів проти 30, висловились проти фінансування статистичного бюро. Резюмуючи результати голосування, консервативне дворянство у особі А.Рачинського, висунуло пропозицію про голосування запропонованої постанови, але вже по статистичних програмах 1876 р. У сесійній залі, після озвучення цієї пропозиції почалися емоційні та хаотичні суперечки, оскільки ідея консерваторів була явно провокаційною. Значна частина депутатів стала вимагати закриття засідання, оскільки питання, принаймні формально, вже було вирішено. І.Петрункевич, взявши слово для репліки, заявив, що не буде голосувати за пропозицію консерваторів, оскільки не знає конкретно на що підуть ці виділені кошти, і не знає, якою конкретно буде програма статистичних досліджень. Паралельно з заявою політика, його соратники по ліберальній партії здійснили процедуру перерахунку голосів. Виявилось, що тільки 34 депутата голосували „за”, і лише тільки 2 - „проти”. Перерахунок показав, що з 75 депутатів губернського земства голосували лише 36. Ліберальна фракція подала протест голові зібрання, але головуючий, посилаючись на завершення процесу обговорення питання, поспішно закрив засідання[25,№10,с.311-314]. У результаті, статистичне бюро губернського земства було залишене без будь-якого фінансування, а через кілька днів й ліквідоване, голосуванням консервативної частини депутатського корпусу губернського зібрання.

На засіданні губернського земства 20 січня 1879 р. було розглянуто питання про відкриття ремісничого училища у Чернігові. Консервативне дворянство висловилося проти організації училища, мотивуючи це тим, що

необхідно буде постійно збільшувати видатки на цей заклад і шукати для нього нове приміщення. Речники цієї групи депутатів взагалі наголошували, що подібне училище непотрібне Чернігову, оскільки у місті немає промисловості і воно не буде продуктивним. Відтак, провінції воно непотрібне, а гроші на його організацію краще направити стипендіатам сирітських притулків - ремісничі класи ж потрібно закрити, оскільки великої потреби у них немає. Така позиція дворянства викликала обурення І.Петрункевича і його соратників. Депутати від ліберальної фракції аргументовано довели доцільність відкриття училища, адже цей заклад, з одного боку, повинен компенсувати відсутність промисловості у губернії шляхом розвитку популярних промислів, а з іншого - забезпечити професійними кадрами розвиток ремесла на селі та поповнити земські установи професійними службовцями.

За ініціативою І.Петрункевича губернське земство затвердило бюджет ремісничого училища - 9880 карбованців та Статут училища, який передбачав земський патронаж цього закладу; юридичне підпорядкування губернському земству, фінансування виключно з земського бюджету, звільнення випускників училища від необхідності отримання професійних свідоцтв у державних бюрократичних інстанціях - ремісничих управах, відтермінування військової служби студентів закладу. Проект Статуту училища було вирішено передати до Міністерства народної освіти, а місцем дислокації училища було обрано м.Чернігів[26,№8,с.290-300,325-343]. Таким чином, зусиллями І.Петрункевича і його соратників було започатковано земську професійно-технічну освіту на території Чернігівської губернії. Особливої уваги заслуговує земський статус училища - ліберали намагались забезпечити розвиток ремісничої освіти селянства з метою уникнення його залежності від успіхів у землеробстві в умовах малоземелля.

РОЗДІЛ 3
СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ І.ПЕТРУНКЕВИЧА
(1878-1879)

3.1. Суспільні ініціативи І.Петрункевича кінця 70 рр. XIX ст.

Кінець 70 рр. XIX ст. у громадському житті Російської імперії був позначений розчаруванням політикою монархії, яка категорично відмовлялася лібералізувати політичну систему держави. Цей короткий проміжок часу був періодом всебічного посилення опозиційних настроїв у суспільстві, у тому числі й у середовищі ліберальних кіл країни. Зокрема, значного поширення набула демократична преса, кількісно збільшились інтелектуальні осередки прогресивної інтелігенції, особливої актуальності і гостроти набула просвітницька діяльність видатних діячів російської літератури - І.Тургенєва, Ф.Достоевського та інших[94,с.351-358]. Лакмусом ситуації стала російсько-турецька війна 1877-1878рр. Широкі кола російського суспільства чекали, що закінчення війни, визволення з - під турецького гніту Болгарії та перетворення її на конституційну монархію неодмінно призведе до аналогічних внутрішніх перетворень й у Російській імперії[74,с.139].

Ліберали вірили у можливість політичних змін: або проголошення конституції, або розширення прав місцевого самоврядування. Оптимізму їм додало виправдання народниці В.Засулич судом присяжних у березні 1878 р. - цей факт ліберали вважали елементом пробудження суспільства[132,с.144-145]. На думку відомого історика Ш.Левіна, справа В.Засулич стала судом над існуючим режимом і показала, що країна задихається у тисках самодержавства, і що навіть дуже помірковані елементи суспільства були готові виступити проти уряду. Ш.Левін вважає, що саме цей період створив сприятливий ґрунт для посилення ліберально - конституційного руху[111,с.479]. Очевидно, треба погодитись з думками вчених про те, що

звернення погляду лібералів у бік народників було чистим політичним розрахунком: ліберали побоювались, що народницька пропаганда може призвести до революції, але разом з тим вважали, що боротьба революціонерів створює сприятливі умови для успішного політико-правового торгу з царизмом[143,с.30-33]. Група лібералів сподівалась, що революційний терор примусить уряд вдатися до реформ, якими можна буде скористатися для тиску на сам уряд з метою одержання від нього ряду поступок[74,с.140]. Очевидно, І.Петрункевич розраховував на те, що урядові кола зрозуміють небезпеку і безперспективність такої політики і підуть на поступки прогресивним силам суспільства. Можна тільки уявити усе те розчарування, яке охопило ліберальні кола, коли Болгарія отримала конституцію, а Російська імперія продовжувала стогнати від безправ'я. Це гнітюче розчарування присутнє й у публіцистиці самого І.Петрункевича. Так, у статті присвяченій пам'яті В.Гольцева, діяч з гіркотою констатує: *„...ми пішли до Болгарії, як визволителі, перетворили турецьку провінцію на вільну і конституційну державу, рабів зробили громадянами, обдарованими усіма конституційними правами і гарантіями, а самі повернулись додому тими ж самими рабами..”*. Війна, на думку діяча, продемонструвала духовне банкрутство і аморальність влади, громадянське рабство і колосальну розбещеність державної бюрократії[42,с.99,102-103].

Зрозумівши, нарешті, що війна не дасть суспільству свободи, чернігівські ліберали на чолі з І.Петрункевичем вирішили перейти до нелегальної агітації. Відразу після вбивства народниками шефа жандармерії - М.Мезенцева, у родовому маєтку у селі Плиски І.Петрункевич зустрівся з О.Ліндфорсом. У бесіді з політичним соратником І.Петрункевич виклав своє бачення ситуації, яка склалась у державі. Після початку терору з боку революціонерів стало зрозуміло, що боротьба уряду і народницьких сил вступить у фазу неодмінного взаємного знищення, і на цій стадії обидві сторони не зможуть контролювати себе. Влада, на переконання І.Петрункевича, мала усі можливості, щоб зупинити суспільний терор усіма засобами, однак, обрала вкрай хибний шлях репресій інакомислячих. Результатом зустрічі стало рішення про початок

публічної пропаганди у суспільстві щодо відмови від силових дій. Мотивація була відповідною політичним прагненням лібералів: вони вважали, що терор „знизу” і терор „зверху” не врятує державу від проблем, а навпаки розвалить її. Було вирішено обрати шлях політичного консенсусу, оскільки ліберали були переконані у тому, що радикали не мають ні соціальної опори для свого руху, ні суспільної підтримки. Терористичні ж акції радикальної опозиції лише залякували як владу, так і суспільство, стимулювали відторгнення громадських сил від участі у політичних процесах та величезну суспільну апатію у країні[37,с.80,88].

Провідний американський дослідник життя та діяльності І.Петрункевича - Ч.Тімберлейк, дослідивши приватне листування між політиком і відомим публіцистом Дж.Кеннаном, наголошував, що у візії І.Петрункевича, і ліберали, і радикали-народники, мали метою своєї діяльності спільне завдання - встановлення конституційного ладу замість абсолютної автократії. У приватній епістолярії І.Петрункевич стверджував, що лібералів і народників роз'єднували не політичні ідеали, а способи і форми політичної боротьби та різниця у „політичному темпераменті”[162,с.10-11].

Вихід на легальну, загальноімперську політичну сцену був зумовлений не тільки сприятливою кон'юнктурою у суспільстві, але й ідеологічними засадами. Зокрема, сестра О.Ліндфорса - С.Русова, дружина О.Русова, у своїх спогадах зазначала, що для ліберальних земців Чернігівщини головним інструментом боротьби була легальність і гасло - „чиста справа вимагає чистих рук”. Згадуючи про ліберальну опозицію у Чернігівському земстві С.Русова вказувала, що земці гаряче вірили у те, що можна цілком легальним шляхом вивести країну з тієї неволі, що у ній тримала його адміністративна всемогутня влада, з економічного і культурного занепаду. Ліберали засуджували конспіративність у політиці. Сам же будинок Русових, за визнанням відомої діячки, став своєрідною штаб - квартирою ліберальної партії[48,с.49]. Крім того, І.Петрункевич захопився ідеєю об'єднання діяльності революційних і земсько-ліберальних партій, що свідчить про лідерську і консолідуючу сутність

особи діяча. Є і суб'єктивний фактор - як зауважує С.Русова, І.Петрункевич на момент 1878 р. вже перетворився на „одіозного” політика - оратора. Він був дуже популярним серед молоді, яка вважала його політичним „поводирем”. Взагалі, С.Русова особливо виділяє І.Петрункевича з когорти чернігівських лібералів - „...нервова особа, з гарячим поглядом очей, у пенсне, з темним волоссям, високої, трохи сутулуватої будови... блискучий промовець з палким почуттям і красою слова...”[48,с.48]. До речі, С.Русова з вдячністю згадувала І.Петрункевича, який допоміг їй в організації учительської семінарії і громадської бібліотеки у Чернігові[156,с.88].

У цілому, потрібно наголосити, що перехід до публічної загальноімперської діяльності був дуже небезпечний, оскільки внутрішня політика царизму в останній третині XIX ст., за влучним визначенням Н.Шип, акцентувалась на боротьбі з „інакодумством”[179,с.132]. Ця обставина додає ще більшої поваги до подальших дій І.Петрункевича.

На наш погляд, перехід І.Петрункевича до публічної політичної опозиційної діяльності був зумовлений не тільки загальним розчаруванням у внутрішній політиці правлячого режиму, але й особистісним фактором. Цілком очевидно, що політику стало явно затісно у межах політичної діяльності на території Чернігівської губернії. Герой нашого дослідження вже відчував сили для боротьби на загальноімперському рівні, адже він чудово розумів, що без системного реформування усього державного організму Російської імперії будь-які зміни будуть половинчастими, і якщо земський устрій не врятує державу, то, рано чи пізно, знайдеться сила, яка вщент зруйнує країну[178,с.26].

Після наради у Плисках І.Петрункевич і О.Ліндфорс вирішили розширити коло прихильників їх ідей і виїхали до Києва на зустріч з лідерами „українофілів”. Вибір контакту був не випадковим - „українофіли” і „громадівці” були поміркованою силою, що цілком відповідало філософії лібералів. Крім того, у І.Петрункевича був соратник, який був учасником як ліберального так і національного руху - О.Русов. Як зауважує А.Катренко, самі „громадівці” і „українофіли” шукали контактів з ліберальними земцями

Чернігівщини, щоб поповнити коло своїх прихильників і знайти об'єкт для впливу в „українському дусі”. Контакти двох груп не припинялися й надалі, що дало позитивні перспективи для української справи[98,с.132].

Зустріч земців з „українофілами” відбулася на квартирі Г.Цвятковського. Від національного руху були присутні: В.Антонович, брати Житецькі, В.Беренштам, О.Волькенштайн, лідер польської групи - О.Длуський, О.Русов та ін.[37,с.81]. І.Петрункевич виклав позицію лібералів і запропонував організувати нараду земців з питань політичної ситуації у країні, а також аргументував необхідність переговорів з терористами - народниками[58,с.397-398]. Було вирішено скористатись ювілеєм Г.Квітки-Основ'яненка у Харкові для проведення зустрічей з прогресивною елітою суспільства. До того ж, професура і ректорат Харківського університету з оптимізмом сприйняли цю ідею[37,с.81].

Треба зазначити, що київська зустріч була не першою у послужному списку лібералів. Зокрема, на початку 1878 р. відбулась нелегальна нарада у Ніжині, де були присутні О.Русов, М.Константинович, О.Ліндфорс та ін. Предметом розмови стала перспектива введення конституційного ладу у державі[173,с.121].

Взагалі, досліджуючи земський конституційний рух, відомий історик І.Білоконський зауважував, що земська опозиція під адміністративним пресом у 70 рр. XIX ст. різко розширюється і тяжіє до загальної консолідації. Заборона монархією офіційних земських з'їздів стала причиною появи приватних, нелегальних земських зібрань[55,с.8-9]. Ф.Петров стверджував, що нелегальна політична діяльність земських діячів стала особливою рисою визвольного руху у Російській імперії під час так званої „другої революційної ситуації”. Науковець аргументовано довів, що нелегальні форми діяльності представників земств були характерними саме у період бурхливої публічної політичної діяльності І.Петрункевича, тим самим визнаючи за політиком організаційний фактор усіх цих виступів[135,с.16-17].

Святкування ювілею Г.Квітки-Основ'яненка відбувалося 18 листопада 1878р. у Харківському університеті. Після урочистого засідання і промови славетного О.Потебні, відбувся великий банкет на одній з харківських квартир. Крім наукової інтелігенції були присутні і представники земств, у тому числі й чернігівська делегація - І.Петрункевич, О.Ліндфорс, О.Русов, В.Савич[95,с.119]. На цьому банкеті відбувся перший публічний виступ І.Петрункевича у якості ідеолога лібералізму щодо політичного життя.

Відомий дослідник земського руху І.Білоконський стверджує, що І.Петрункевича попередив професор Л.Соколовський на предмет того, щоб землець був обережний у висловлюваннях, оскільки на банкеті будуть присутні різні за політичними поглядами особи[56,с.11]. Як ми побачимо далі, І.Петрункевич не сприйняв рекомендацій і свій виступ оформив дуже прозорим і однозначним лексиконом. Виступ політика зводився до слідуючих тез.

І.Петрункевич наголосив на тому, що суспільство однаково проти терору і проти свавілля влади, незалежно від того, звідки він ініційований - чи згори, чи знизу. Таким шляхом не можна досягти ані свободи і конституції, ані громадського спокою і порядку у країні. Терор, на думку діяча, є свідченням слабкості як держави, так і усього суспільства. Суспільство зобов'язане, вважав І.Петрункевич, засудити як терор, так і державну систему, яка не відповідає ні інтересам народу, ні величі держави, і штовхає його на революційні акти. Суспільство однаково проти вбивств на вулиці, і вбивств як форми державного покарання. Діяч закликав владу провести кардинальні реформи державного організму, тим самим нейтралізувавши терор мирним шляхом, а не шляхом катівень[37,с.82]. І.Петрункевич зазначив, що терористи бажають неможливого, а надії на вплив Заходу, через еміграційну діяльність того ж М.Драгоманова теж малоефективні. На думку оратора, треба працювати у Російській імперії і добиватися свободи шляхом організації громадських сил[136,с.183].

Виступ І.Петрункевича, по суті, показав загальнодержавне мислення діяча і його політичну харизматичність. Промова на банкеті була сприйнята неоднозначно, оскільки було піддано різкій критиці існуючий у Російській

імперії політичний лад. Невелика частина делегатів сприйняла риторичну як заклик до революції[93,с.394]. Але абсолютна більшість присутніх привітала сміливі заяви діяча. І.Петрункевичу була влаштована публічна овація. Навіть представники офіцерського корпусу імперської армії визнали те, що ідеї висловлені політиком давно пора вже було виголосити. Отримавши аванс довіри І.Петрункевич почав процес консолідації демократичних сил.

На цій же зустрічі І.Петрункевич встановив контакти з земськими і громадськими діячами південних і східних губерній, зокрема з лідером ліберальної партії Харківського губернського земства - Є.Гордієнком. Отримавши підтримку своїх ідей, політик запропонував створити комісію, яка б виробила проект програми організації прогресивних діячів і об'єднала б усі опозиційні сили у країні[56,с.12]. О.Русов згадував, що важливим наслідком зустрічі стало обговорення можливих форм і способів боротьби з владою, яка унеможлилювала будь-які прояви свободи слова у державі. Діяч вказував, що саме на харківській зустрічі у середовищі земців вперше прозвучала ініціатива про необхідність заснування за межами Російської імперії спеціального політичного друкованого органу, у якому б нашли своє повне відображення усі без виключення течії суспільної думки країни[145,с.89]. Завершальним „акордом” харківської зустрічі стала домовленість І.Петрункевича і лідерів інших земств про направлення уряду земських „адрес” однорідного характеру з питань боротьби проти „революційного зла”[42,с.104].

Більшість дореволюційних істориків, сприйнявши зміст харківської зустрічі, одноставно вважали, що існувала єдина консолідована опозиційна організація „Земский Союз”. Радянські історики, оперуючи авторитетними джерелами, вважали організацію міфічною[131,с.33-44]. На нашу думку, наявні джерела вказують на існування певної перманентної співдружності діячів, які мали однакові погляди щодо політичних проблем. Спробуємо лаконічно окреслити ситуацію з „Земским Союзом”. У 1883 році, у 54 номері женецького журналу „Общее дело”, була опублікована секретна поліцейська „Записка о противоправительственных сообществах не столь

вредных''. У грудні 1882 р., у Женеві з'явилась брошура - „Политическая программа Общества Земский Союз''. Обидва документи свідчили про існування таємної організації „Земский Союз'', яка розробила реформу державного устрою Російської імперії на радикальних засадах.

Першим дореволюційним істориком, який почав ґрунтовно досліджувати це питання був В.Богучарський. У своїй монографії „Из истории политической борьбы в 70 - 80 годах XIX века'' він звернувся за свідченнями по цьому питанню до І.Петрункевича, який надіслав історика листа з відповідями на його питання. І.Петрункевич визнав, що ідея „Земского Союза'' виникла у 1878 р., однак про реальну організацію і його функціонування він нічого не знає. Політик зазначив, що до нього доходили чутки про цю організацію від його друзів, але нічого конкретного повідомити він не може[58,с.403-409]. Свідчення інших відомих суспільних діячів щодо „Земского Союза'' нашоухнули В.Богучарського до думки, що цю організацію планувалось створити, але фактично, крім назви, там нічого не було. Наприкінці своїх пошуків історик припустив, що „Земский Союз'' є підставною організацією для так званої „Священной дружины'' графа П.Шувалова, метою якої була боротьба з крамолою. „Земский Союз'' потрібен був для нейтралізації впливу конституційного руху[58,с.403-409].

Через два роки В.Богучарський опублікував фундаментальну статтю по цій проблемі, у якій дослідив головні моменти цієї історії. Історик довів, що усі матеріали про цю організацію друкувались за кордоном через представника графа П.Шувалова - А.Мальшинського, який мав зв'язки з III відділенням таємної поліції. Крім того, автор стверджував, що М.Драгоманов став жертвою провокації „Союза'', коли погодився віддати своє „Вольное слово'' у якості друкованого органу цій організації'. Мета цього процесу була прозорою - нейтралізувати діяльність М.Драгоманова[57,с.234-243,248-252]. Історик проаналізував свідчення відомих земських діячів і прийшов до негативних висновків щодо проблеми реального існування „Союза''. Автор робить висновок, що організація існувала скоріше психологічно, ніж

фактично[57,с.258-259]. Щодо особи М.Драгоманова, то В.Богучарський припустив, що він мав вплив на формування політичної програми, оскільки там фігурують ідеї, які сповідував саме він: український федералізм, „громадівський” соціалізм[57,с.397].

Тим часом, відомий „українофіл” В.Беренштам підгодував зустріч лібералів і терористів - народників. Як згадував І.Петрункевич, про зустріч серед лібералів знали лише він і О.Ліндфорс, бо така інформація могла коштувати життя людей[37,с.83]. Перемовини підготовлені В.Беренштамом були не першими у політичній практиці представників ліберального руху. Так, на рубежі 1877 - 1878 рр., створений у Києві „конституційний клуб”, який об’єднував представників студентства, революційного руху та „українофілів”, направив свого спеціального представника - І.Білоконського, для проведення переговорів у Санкт-Петербурзі з провідними представниками ліберальної громадськості та народництва. Але, на жаль, народники не пішли на запропонований лібералами політичний компроміс[135,с.7-8].

Чергові переговори відбулись 3 грудня 1878 р., на квартирі В.Беренштама у Києві, що на Бібіковському бульварі. Від лібералів були присутні лише І.Петрункевич і О.Ліндфорс. Зі сторони народників - В.Осинський, М.Ковалевська, О.Волькенштайн, В.Антонов, В.Дебогорій - Мокрієвич та ін. Від „українофілів” - В.Антонович, М.Старицький, О.Русов та ін.[132,с.151].

Першим слово взяв І.Петрункевич і поставив питання про можливість тимчасового припинення актів насилля зі сторони терористів. За цей час ліберали обіцяли об’єднати земський і громадський рухи у консолідований протест проти урядової політики і сформувані вимоги корінних перетворень[37,с.84]. Кінцевою метою І.Петрункевич вважав встановлення конституційного ладу. Діяч наголосив, що необхідно спочатку використати усі легальні форми боротьби: петиції, мирні демонстрації, агітацію через пресу. Брошури конституційного характеру І.Петрункевич планував видавати в еміграції і переправляти до Російської імперії шляхом контрабанди. Однак,

першочерговою умовою початку цієї діяльності він вважав припинення терору, який залякував не лише уряд, а й суспільство[132,с.151].

Як свідчив у приватному листі правнук І.Петрункевича по материнській лінії - М.Шліппенбах, його прадід намагався домовитись з народниками через своєрідний компроміс, а саме через надання обіцянки домогтись від самодержавства відміни найвищого ступеню покарання - смертної кари, яка була неминучою у випадку з терористичною діяльністю[10, арк.1зв.]. Очевидно, І.Петрункевич сподівався на те, що хоча б примарна перспектива відміни смертної кари змусить терористів задуматись над своїм майбутнім, збагнути хибність обраного ними шляху політичної боротьби. Однак, терористи не сприйняли такого підходу, і зустріч закінчилась безрезультативно.

Дж.Кеннан, у своїй фундаментальній розвідці „Последнее заявление русских либералов”, дещо конкретизував ті пропозиції, які ліберали пропонували народникам. За версією американського дослідника, І.Петрункевич у розмові з терористами просив дати можливість земцям використати легальні, мирні способи і форми досягнення конституційного ладу та всебічного поглиблення проведених реформ. Якщо ж це не вийде, то ліберали давали зрозуміти, що вони „закриють очі” на терор, і не будуть засуджувати подібних актів, але, безперечно, будуть жалкувати про втрачений шанс політичного компромісу. Терористи, у відповідь, висунули ультиматум для влади, після виконання якого, вони погоджувались зайняти вичікувальну позицію. Вимоги зводились до наступного: 1) знищення будь-яких перепон для досягнення свободи слова і друку; 2) гарантування усього комплексу прав людини; 3) залучення виборних представників від народу до управління країною[100,с.25-26]. Цілком очевидною була відповідь І.Петрункевича. Політик наголосив, що ліберали - не влада, але було б доцільно зробити паузу у терористичних акціях та викласти усі вимоги консолідовано з земськими і отримати реакцію влади.

За образним висловом Ш.Левіна,терористи відмовились від співпраці, бо ліберали вимагали від них не збуджувати країну[112,с.195-196]. Тут

необхідно зауважити, що народники чекали першого кроку від лібералів, а не навпаки. По суті, вони хотіли перевірити наміри лібералів. Ця недовіра і породила відсутність загальної опозиції[132,с.151-153]. Дореволюційні й радянські історики впевнено доводили відсутність будь-яких організацій, створених після київської наради[131,с.39-41;132,с.149-152]. На наш погляд, питання є неоднозначним, оскільки той же Ф. Петров у своїх публікаціях наводить архівні матеріали, які опосередковано підтверджують вищенаведену думку, а саме створення „Ліги опозиційних елементів”[131,с.39-42;132,с.150-152].

Сам І.Петрункевич у листі до В.Богучарського спростував реальне існування „Ліги”. Щоправда, він визнав, що ідея створення цієї організації лунала саме на київських переговорах, а створити її не вдалося по причині масових арештів 1879 р. саме тих діячів, які планували її очолити[58,с.403-409]. В.Богучарський у своїй фундаментальній статті по цій проблемі дав своє бачення ситуації. Він вважав, що „Ліга” мала бути створена після наради у Києві, але лише за умов, якщо б народники пішли на компроміс. „Лігу” повинні були скласти земці, „українофіли”, народники і поляки. Оскільки терористи не пішли на поступки, „Ліга” залишилась лише у формі ідеї[57,с.258-259,397].

І все ж, не дивлячись на фактичний провал перемовин лібералів з народниками, відомий дослідник визвольного руху у Російській імперії - С.Сватіков стверджував, що деякі позитивні моменти від цієї зустрічі мали місце. Науковець стверджував, що саме після переговорів лібералів і народників у Києві, загальнодержавний спектр прогресивної політичної публіцистики поповнився виданням нелегального журналу з промовистою назвою „Начало”. Не важко здогадатись, що під цим терміном прогресивні кола вважали перші спроби боротьби суспільства за демократизацію державного організму Російської імперії[100,с.9]. Більше того, С.Сватіков вказував, що чернігівські ліберальні земці вплинули на основні київські прогресивні осередки у площині формування єдиної консолідованої позиції у питаннях громадської ваги. Зокрема, політичний

консенсус було досягнуто у постановці таких болісних питань перед урядом: 1) вимога відновлення земського положення про пресу у редакції 1865 р.; 2) вимога законодавчого встановлення термінів адміністративних заслань; 3) правове визначення компетенції і повноважень спеціальних судових органів по політичним справам; 4) вимога створення і загальнодержавного скликання вищого органу земського представництва[100,с.9-10;151,с.85]. Ці відомості, власне, доводять небезпідставність наших тверджень про значний успіх емісарської та агітаційної діяльності І.Петрункевича, хоча, безумовно, головної мети - припинення терористичних акцій народників, досягти так і не вдалося.

Хоча київські переговори не призвели до позитивних результатів, але ця зустріч мала доленосне значення для особистого життя І.Петрункевича. Справа у тому, що з відома В.Беренштама, але без відома інших, на засіданні була присутня відома діячка російського визвольного руху - графиня А.Паніна. Будучи дворянкою та маючи великі корпоративні зв'язки, до того ж являючись фінансово дуже забезпеченою людиною, вона вирішила допомагати громадським ініціативам. Для цього вона вирішила вислухати аргументи лібералів і народників, щоб визначитися з особами, яким вона буде допомагати[138,с.101]. На нараду її запросив І.Житецький, який був домашнім учителем доньки графині. А.Паніна не брала участі у дискусіях, але, очевидно симпатизуючи лібералам, вона запросила деяких учасників зустрічі до себе на квартиру вже наступного дня. За свідченням самого І.Петрункевича, ця зустріч була вирішальною у особистій долі політика. З цього моменту графиня А.Паніна стала вірною супутницею і соратницею І.Петрункевича[37,с.84].

Оскільки початок засідань Чернігівського губернського земського зібрання було перенесено на січень 1879 р., ліберали вирішили скористатись паузою і підготувати ґрунт для агітації у суспільстві від земств і мас - медіа . Крім того, І.Петрункевич і О.Ліндфорс спланували провести перший земський з'їзд у Москві. Відтак, І.Петрункевич у супроводі А.Паніної відправився у столичне турне[131,с.41]. Цікава деталь - Ф.Петров, опрацювавши архівну документацію політичної поліції по Чернігівській губернії, дійшов висновку,

що І.Петрункевич і його соратники мали на руках фальшовані дозволи на роз'їзди по імперії. Цей факт свідчить про наявність міцних зв'язків І.Петрункевича з вищими щаблями влади, котрі вдалося отримати завдяки знайомству з А.Паніною, яка мала значні зв'язки з імператорським двором та могла впливати на деякі державні питання[37,с.85].

Спочатку І.Петрункевич з'їздив до Москви. Московське губернське земство не виявило будь-яких позитивних емоцій на пропозиції І.Петрункевича. Лідер земства - О.Наумов, вважав, що його інституція повинна жорстко дотримуватися формальних прав, які були надані самодержавством, і не розширювати юрисдикцію нелегальними засобами[43,с.220].

Не отримавши підтримки у земських колах, І.Петрункевич звернувся за підтримкою до представників наукової громадськості, зокрема до професора М.Ковалевського і відомого публіциста В.Гольцева. Звернення політика до інтелігенції має своє пояснення: він вважав, що через зв'язки з інтелігенцією можна знайти опору у народі, а головне завдання освічених людей - пропаганда прогресивних демократичних ідей. У своїх публіцистичних творах І.Петрункевич наголошував, що інтелігенція повинна цікавитись нагальними проблемами суспільного життя, бо ці питання - суть буття самого суспільства, життя суспільства, у яких закладено джерело діяльності або зародок смерті його[42,с.106]. З цієї точки зору, І.Петрункевич постає перед нами як консолідатор, генератор демократичної інтелігенції того часу, у тому числі й народницької. При розмові з вказаними персонами, І.Петрункевич наголосив на необхідності скликання з'їзду земських прогресистів, який би показав рівень згуртованості опозиції. Цей з'їзд, на думку політика, нейтралізував би хибне самоусунення прогресивних діячів від проблем держави і об'єднав би їх навколо ідеї конституції. Результатом зустрічі стала домовленість про скликання першого нелегального загальноімперського земського з'їзду в Москві у березні-квітні 1879р, а В.Гольцев повинен був стати його організатором[42,с.107].

Після Москви І.Петрункевич виїхав до Петербургу. Метою візиту було ознайомлення з позицією преси щодо „ліберального питання”. Спочатку відбулась розмова з редактором найліберальнішої газети „Молва” - В.Полетикою, який люб’язно прийняв політика, однак зустріч пройшла в атмосфері виключної конспірації, що свідчило про наявність у Санкт-Петербурзі „одіозних” відомостей про І.Петрункевича. Аргументи і пропозиції І.Петрункевича редактор сприйняв зі співчуттям, з розумінням поставився до ідеї діяча про втручання суспільних сил, перш за все, земських установ і засобів масової інформації у боротьбу між урядом і народниками - терористами, однак, мотивуючи небезпеку підтримки газетою цього руху, натякав на бажане фінансування видавництва газети. Зрозумівши, що В.Полетика хоче отримати фінансову компенсацію за політичні збитки, І.Петрункевич не став продовжувати розмову, оскільки у плани політика не входило субсидювання видавничої діяльності[37,с.86].

Зустріч з редактором „Вестника Европы” - Є.Утіним, також не дала позитивних результатів, хоча І.Петрункевич познайомився з усіма суспільними течіями Російської імперії[37,с.87].

Остання важлива зустріч відбулась з редактором „лівого” журналу „Отечественные записки” - М. Михайловським, якому І.Петрункевич також запропонував взяти участь у суспільному русі проти боротьби радикальної опозиції і влади, та досягти встановлення конституційного режиму. Після монологу І.Петрункевича про спасіння країни від революційного терору, М.Михайловський поставив пряме питання - чи може І.Петрункевич взяти на себе зобов’язання передачі усїєї землі селянам? І.Петрункевич, будучи дворянином-землевласником і лібералом одночасно, дав адекватну відповідь своїм поглядам, і сказав, що ці питання буде вирішувати всестанове конституційне зібрання. М.Михайловський зразу ж категорично відповів, що народу начхати на поміщицьку конституцію. *„Коли народ візьме владу у свої руки, він сам напише свою конституцію, якої ви йому не надасте”*, - заявив редактор[42,с.107-108]. Продовжуючи бесіду, М.Михайловський однозначно

додав: „...народу потрібна не конституція, а земля, тим більше не конституція, здобута дворянством, і, відповідно, з дворянськими інтересами на першому місці, а дворянські інтереси завжди протилежні селянським; забезпечений землею народ, у свій час сам створить політичні форми, які відповідають його дійсним інтересам, і у всякому випадку такі форми, у яких привілеям не буде місця...”[138,с.103]. Зрозумівши, що М.Михайловський є прихильником ідей народництва, і не сприймаючи його „класової” аргументації, І.Петрункевич завершив переговори. Очевидно, М.Михайловський вважав втручання конституціоналістів несвоєчасним, а революційна боротьба видавалась йому на той момент єдиним дієвим способом повалення деспотичного самодержавного режиму.

FOR AUTHOR USE ONLY

3.2. Політична діяльність І.Петрункевича наприкінці 70 рр. XIX ст.

Наприкінці 70 рр. XIX ст. Російська імперія опинилась у стані широкомасштабної політичної кризи. 4 серпня 1878 р. терористи-народники вбили шефа жандармерії М.Мезенцева. Ця подія стала критичною межею у взаємовідносинах радикальної частини суспільства і урядового табору[166,с.58]. 20 серпня того ж року в офіціозі - „Правительственном вестнике” з'явилося звернення влади до усього суспільства з проханням допомоги проти „революційного зла”[87,с.14-15]. Уряд акцентував увагу на досягненні згоди у суспільстві, відтак тільки земства, як всестанові представницькі інституції, могли стати відображенням думок суспільства. 20 листопада 1878 р. імператор Олександр II виступив перед елітою Москви і закликав відомих діячів зупинити молодь, яка „помиляється”[136,с.130].

Ці акції влади, на нашу думку, свідчили про появу рудиментів урядового конституціоналізму, адже вже сам факт звернення до суспільства говорив про „реформаторські ноти” у настроях владної верхівки, що пов'язано як з посиленням тероризму у країні, так і наслідками російсько-турецької війни. Монархія бажала отримати економічні ресурси для відновлення після війни, а взамін віддати політичну поступку у вигляді дорадчого представницького органу, який би нейтралізував ґрунт для поширення тероризму, через залучення представників органів місцевого самоврядування та місцевих громад[171,с.118-122]. Отже, ці знакові події сприяли тому, що суспільство, і земство у його особі, отримало унікальний шанс висловити свої думки.

Лідер опозиційного земсько-ліберального об'єднання Борзнянського повітового і Чернігівського губернського земств - І.Петрункевич, вирішив скористатися сприятливою нагодою для направлення владним колам консолідованої думки прогресивних кіл.

На початку січня 1879 р., під головуванням І.Петрункевича відбулась нарада опозиційної фракції Чернігівського губернського земства. І.Петрункевич ініціював підготовку проекту рішення ліберальної фракції про відмову від

нейтральної політичної позиції та перехід до активних форм діяльності ліберального осередку губернського земства[37,с.88]. Одностайно було прийняте рішення про проявлення ініціативи стосовно „революційного питання”, базуючись на зверненні уряду. Ліберальна група мала більшість у земстві, тому внутрішніх перепон для роботи не було. Одноголосно було прийнято рішення про формат питання :

- 1) винесення проблеми на розгляд сесії ;
- 2) створення спеціальної депутатської комісії ;
- 3) розробка тексту земського „адресу” ;
- 4) обрання доповідача і оголошення документу на засіданні[37,с.89].

Така рішучість групи зумовлена не тільки загальною ситуацією у країні, а й позитивними моментами становища фракції І.Петрункевича. Справа у тому, що лідери групи були досить впливовими людьми у губернії, тому вони не боялись ризикувати, з одного боку, і мали владний імунітет, з іншого. Скажімо, голова земської управи О.Карпинський, був одночасно і директором Чернігівського міського банку, а В.Хижняков, займаючи посаду завідувача земської канцелярії, водночас обіймав посаду міського голови[96,с.16]. Крім того, у мемуарах, І.Петрункевич дає зрозуміти, що ліберальна опозиція губернського земства мала тісні контакти з віце-губернатором - паном В.Судієнком, який конфліктував з тодішнім губернатором О.Панчулідзевим, а відтак мав симпатії до земської опозиції[37,с.114].

Тут необхідно наголосити, що на момент 1878-1879 рр. у Чернігівському губернському земстві відбулось чітке розмежування зібрання на консервативну і ліберальну частину. Безпосередній свідок і учасник партійних процесів у губернському земстві - В.Хижняков, у своїх знакових публікаціях вказував, що яскравою особливістю Чернігівського губернського земства було різке обособлення партійних угруповань. Видатний земський діяч наголошував, що ці групи являли собою справжні партії, з чітко визначеними суспільними тенденціями, методологічно виробленими програмами діяльності, структурованою організацією. На переконання В.Хижнякова, синдроми

політизації у діяльності цих земських угруповань з'явилися вже у період другого триріччя функціонування губернського земства на Чернігівщині[167,с.243-244]. З огляду на ці обставини, далеко не дивним сприймається факт появи у цих партійних угруповань власних мас-медіа. Щоправда, це великою мірою стосується консервативної партії, яка мала більше можливостей у цьому плані.

Зокрема, В.Хижняков зазначав, що консерватори мали у своєму розпорядженні власний друкований засіб інформації - „Черниговскую газету”, яка була особливим додатком офіційного друкованого органу влади - „Черниговских губернских ведомостей”[168,с.160,162]. У світлі цього соратник І.Петрункевича наголошував, що фактична відсутність друкованих засобів інформації у лібералів, і наявність цього у консерваторів, дозволяла останнім використовувати мас-медіа у політичній боротьбі, адже орган консерваторів видавався на кошти губернського предводителя дворянства, голови губернського земства і лідера реакціонерів - М.Неплюєва. В.Хижняков з жалем констатував, що газета консерваторів працювала виключно на всебічну компрометацію і політичне знищення опонентів - земських лібералів, причому реакціонери були нерозбірливими у засобах боротьби, і у більшості випадків опускались до ведення особистої війни проти знакових представників ліберальної фракції. Загальний тираж газети використовувався як політична агітація проти лібералів - газету безкоштовно розсилали по повітовим земствам Чернігівської губернії. Ці заходи, безумовно, вводили в оману населення губернії, і представляли земських лібералів у вигляді політичних егоїстів, що, без сумніву, провокувало ще більше політичне протистояння лібералів і консерваторів у губернському земстві[169,с.178-180].

Взагалі, ліберальний проект „ адресу” Чернігівського земства був не першим. Архівні джерела свідчать, що протягом січня 1878 - січня 1879 рр., губернським земством було подано три „адреси”. 23 січня 1878 р. було надіслано „адрес” стосовно закінчення війни з Туреччиною, де наголошувалось на необхідності прийняття конституції. Але земські

консерватори виступили категорично проти такої редакції документу і надіслали додатково привітальну телеграму на ім'я міністра внутрішніх справ[26,№8,с.241-243]. Восени того ж 1878 р., у відповідь на урядове звернення влади щодо „боротьби зі злом”, земська управа, під тиском одного з лідерів реакційного дворянства М.Іскрицького, надіслала „адрес” про „вірнопіддані почуття” і підтримку чинного режиму[28,с.1]. По суті, усі три документи були лояльними до влади. Протестуючи проти такої політики земства ліберали почали кампанію підготовки нового земського „адресу”.

Щоб точніше викласти зміст цього процесу і відповідних подій звернемось до архівних джерел. 13 січня 1879 р. на засіданні сесії Чернігівського губернського земства І.Петрункевич взяв слово. У своєму виступі він поставив питання про земську відповідь на звернення влади до суспільства з приводу допомоги у „боротьбі зі злом”. Оскільки консерватори робили вигляд, що ніякого звернення не було, І.Петрункевич аргументував необхідність відповіді: наявність виступу імператора, звернення уряду до суспільства, терор революціонерів - народників. Аргументи І.Петрункевича були незаперечними і зібрання ухвалило пропозицію діяча щодо створення спеціальної депутатської комісії для розробки проекту відповіді[26,№1,с.15-17].

Однак, вже на наступний день, у земстві розгорілась дискусія з приводу доцільності „адресу”. Голова зібрання - предводитель губернського дворянства М.Неплюєв, попросив І.Петрункевича конкретизувати ідею створення спеціальної комісії земства для підготовки проекту відповіді урядовим колам. Політик зачитав у зібранні фрагмент звернення уряду, і звернув увагу депутатів на те, що земство повинно всебічно задуматись над тим, чим конкретно воно може допомогти уряду. *„...Думки одного депутата тут замало, а тому потрібно створити особливу комісію, яка і вирішить це питання”*, - наголосив діяч[26,№2,с.88]. Реакційні гласні, очевидно, підтримані головою зібрання М.Неплюєвим, інспірували правову колізію відносно документу. Скажімо, представник консервативного дворянства П.Псьол, намагався довести, що звернення адресувалося суспільству, а не земству, а тому

відповідь на нього виходить за межі компетенції земства. Відтак, депутат-дворянин запропонував відхилити ідею створення комісії для відповіді[26,№2,с.89-92].

Після цього почались гострі дебати між ліберальною більшістю і консервативною меншістю. І.Петрункевич у своїй промові блискуче довів, що земство - єдиний всестановий представницький орган громади. Політик наголосив на тому, що уряд звертається за допомогою до усіх без виключення станів суспільства, а земство, репрезентуючи усі ці стани, може дати відповідь на звернення уряду. М.Неплюев заявив, що законодавство про земські установи не передбачає відповідей уряду на його звернення, і взагалі прямого звернення до земських установ немає. У відповідь І.Петрункевич зачитав звернення уряду саме у тому місці, де було пряме звернення до усіх станів і суспільних інститутів, де вже було сказано про наявність направлених відповідей від інших інституцій. Саме це, на думку політика, і давало право земству висловлювати свої думки[26,№2,с.89-91]. Голова зібрання і реакціонери мусили визнати беззаперечні аргументи І.Петрункевича, але поставили умову - „адрес” дозволимо, звернення до уряду - ні! Діяч погодився на такий компроміс, і зібрання одноставно затвердило рішення про створення комісії[26,№2,с.92-98].

Утворена комісія складалась з десяти депутатів, які представляли обидва табори земства. Склад комісії був неоднозначним : половина лібералів - половина консерваторів. Головою комісії було призначено дворянина А.Рачинського, який влаштував обидві частини депутатської комісії[26,№2,с.99]. Оптимізму додав і той факт, що земська управа на чолі з О.Карпинським не надіслала доповіді з цього питання, мотивуючи це тим, що управа - господарський орган, а не політичний[27,с.93].

Отож, ніяких зовнішніх перепон у роботі комісії не було, але з'явилися внутрішні : дала знати про себе неоднорідність складу. Має рацію А.Катренко, коли говорить про тиск голови і „правої” частини комісії на зміст документу[95,с.120]. Справа у тому, що безпосереднім автором тексту „адресу” був І.Петрункевич, який після засідання 14 січня, протягом 15-20

січня 1879 р., сформулював основні тези документу, які вражають своєю революційною радикальністю, особливо в умовах того часу. Вже пізніше, І.Петрункевич у своїх публікаціях оприлюднив справжній, першоваріантний текст документу.

Зацитуємо фрагменти авторського варіанту, „...*Ми не будемо дискутувати, згубна чи ні агітація революційних ідей у Росії, але запитаємо, якою зброєю ти пропонуєш нам боротися з ними? Революційні ідеї поширюються друком і живим словом, хоча на цей друк і на це слово ти намагаєшся накласти свою караючу руку. Ми ж обеззброєні тобою! Ми не маємо свободи слова і науки, щоб доводити оманливість і невірність доктрин наших супротивників. Щоправда, ти охоче надаєш нам можливість доводити це, але ми не можемо і не хочемо бути сліпою зброєю твоїх велінь, ми не можемо боротися нерівною зброєю і завжди будемо пам'ятати, що нашим супротивникам загрожують тюрми, заслання і каторги. Виходить, ти пропонуєш нам бути шпигунами і детективами? Але чи може народ взяти на себе таку ганебну місію? Ми далекі від революційних ідей, але заявляємо, що боротися з ними можемо тільки силою думки і слова, катів поміж нами не знайдеться! Розправляйся ж само і знай, що ми не поворухнемо і пальцем, щоб допомогти тобі, тому, що не бажаючи революції, ми ще менше бажаємо збереження старого режиму...*” [39,с.430-431].

Такий небачений, державнозвинувачувальний, „нахабнопрокурорський” документ не міг був сприйнятий „правим” крилом комісії. Тому, очевидно, після гострих дискусій, комісія виробила поміркований варіант документу і внесла його на розгляд земства.

21 січня 1879 р. на черговому засіданні було поставлено питання про доповідь комісії. І.Петрункевич взяв слово і заявив, що доручення зібрання, покладене на комісію, виконане, і що доповідь готова. Політик оголосив, що спеціальна комісія обрала його доповідачем по цьому питанню[37,с.90]. Але М.Неплюев відкладав рішенням, мотивуючи це наявністю нагальних, невідкладних питань. І.Петрункевич попросив назвати ці питання і депутати

зрозуміли, що М.Неплюев лише затягує час. У результаті дискусії голова зібрання пообіцяв поставити на порядок денний звіт комісії на 22-23 січня[26,№10,с.363-365].

У той же день спеціальна комісія одностайно затвердила змінений текст „адресу” і рукопис І.Петрункевича був переданий до земської управи з метою публікації та поширення у залі засідань. Користуючись цим ліберали зробили масоване копіювання, і текст „пішов у народ” - була розпочата шалена агітація населення, навіть з’явився розпродаж тексту. Безумовно, така необачна діяльність лібералів схвилювала владу, яка вирішила не допускати оголошення доповіді у земстві, а якщо буде потрібно - закрити сесію. Дійсно, громадськість була схвилювана - таких публічних дій у Російській імперії ще не було. І.Петрункевич згадує, що коли гласні і публіка зайшли до сесійної зали, там уже були представники жандармерії[37,с.90].

22 січня 1879 р. відразу після відкриття засідання І.Петрункевич оголосив, що комісія виконала доручення зібрання, і що він готовий оприлюднити документ, як обраний спеціальною комісією доповідач. Але М.Неплюев зажадав ознайомитися зі змістом доповіді і попросив передати текст йому для перегляду. І.Петрункевич зрозумівши „гру” М.Неплюєва наголосив, що його вимога незаконна як у процедурному аспекті, так і у плані цензури - політик наполіг на оприлюдненні доповіді. Але попри все, І.Петрункевич змушений був надати текст, і М.Неплюев однозначно визнав документ таким, що не підлягає обговоренню у земстві: на переконання М.Неплюєва, у тексті є речі, які виходять за межі компетенції земства і які недоречно обговорювати публічно. І.Петрункевич зауважив, що головуючий не може знімати питання поставлене ним же самим! М.Неплюев відповів, що той може скаржитись до Правлячого Сенату і оголосив про закриття засідання. І.Петрункевич заявив, що не підкориться голові і буде робити виступ: *„що було законно 14 січня, то законно і 22 січня”*, - резюмував І.Петрункевич[26,№11,с.458-461].

Того ж дня група лібералів підписала „Особое мнение”, де наголошувалось на протиправності дій голови і узурпації ним влади. Ліберальна частина спеціальної комісії, яка готувала проект доповіді, наголошувала у документі на тому, що позиція голови зібрання компроментує процес підготовки доповіді і всю діяльність депутатів. Виходячи з цього, ліберали вважають своїм громадським і етичним обов’язком протестувати проти подібних дій голови зібрання. Документ підписали: С.Сребдольський, О.Уманець, М.Константинович, О.Карпинський, І.Петрункевич, І.Шраг[26,№11,с.465-466]. Окремо, ліберальною фракцією губернського земства було подано письмовий протест проти узурпації влади головою зібрання. Лист підписали двадцять депутатів -ліберальна більшість зібрання[27,с.463-465]. Є сенс оприлюднити список депутатів, що підписали листа, бо по суті, мова йде про персональний склад ліберальної опозиційної фракції та гласних,що солідаризувались і підтримували її. Наводимо поіменний список : В.Савич, Г.Волк-Карачевський , І.Шраг, О.Карпинський, В.Миловидов, О.Уманець, А.Михно, І.Петрункевич, М.Беньовський, М.Константинович, В.Райкевич, А.Перепеліцин, В.Хижняков, М.Милорадович, М.Веріго, С.Зінченко, С.Сребдольський, Д.Лавриненко, М.Майстренко, В.Безсмертний[97,с.30]. Як бачимо, сесія перетворилась на небачений політичний конфлікт.

Але апогеєм подій стало засідання 23 січня. На відміну від І.Петрункевича, який у своїх мемуарах описав події навколо обговорення „Черниговского адреса” 22 - 23 січня як один день, Дж. Кеннан суттєво пролив світло на події, які відбулись 23 січня. Дослідник стверджує, що коли І.Петрункевич прийшов до зали засідань, то йому повідомили, що органи влади заборонили публіці бути присутній на засіданні. Сама ж зала засідань була оточена представниками жандармерії. Поліцейські чини нікого не впускали до зали, крім депутатів. У самій залі засідань також були виставлені пости жандармів[100,с.28].

Політичний соратник І.Петрункевича - І.Шраг, у своєму листі до професора Київського університету О.Кістяківського повідомляв, що і 22, і 23 січня, публіку не пропускали до зали засідань. Однак, у бокових кімнатах зали вже знаходились поліцейські, у кабінеті М.Неплюєва сиділи 2 офіцери жандармерії, а у буфеті вже наготові були станкові пристави. Мало того, у фойє як приміщення, так і зали, були присутні городові. Крім усього цього, у будинку Губернського правління, який розташовувався напроти приміщення губернського земства, наготові були 4 жандарми і 8 городових[95,с.125-126]. Цю інформацію підтверджував і М.Драгоманов у своїй еміграційній публіцистиці[82,с.338].

У такій „одіозній” обстановці у зібранні знову почались дискусії щодо доцільності відповіді губернського земства на звернення уряду. Голова зборів - М.Неплюєв, у категоричній і однозначній формі заявив, що він не може дозволити публічний розгляд ні доповіді, ні протоколу засідання комісії, адже навіть при відсутності публіки у залі розгляд питання у залі засідань - це вже публічне обговорення. М.Неплюєв наголосив, що протокол засідання комісії не може бути доданим до журналу засідання зібрання, оскільки він не був оприлюднений у залі засідань, але може зберігатись у канцелярії губернської земської управи. Відсутність публіки у залі засідань він бере під свою персональну відповідальність перед урядом[26,№12,с.476-480].

Після цієї заяви голови зібрання почалась гостра полеміка між І.Петрункевичем і М.Неплюєвим. І.Петрункевич наголосив, що якщо голова зібрання вважає доповідь протизаконною, то необхідно зачитати доповідь, щоб гласні земства пересвідчилились у тому, що нічого протиправного у доповіді немає. Голова зібрання заявив, що він не говорив про протизаконність документу комісії. Після цього І.Петрункевич здивовано спитав, чому голова зібрання не дозволяє розгляд доповіді, якщо у ній немає нічого протиправного. М.Неплюєв категорично заявив, що він не вважає можливим розгляд цього документу, і попросив секретаря зібрання В.Хижняка зачитати письмові

пояснення голови земських зборів, з яких стало абсолютно зрозуміло, що заборона на розгляд доповіді виходить з зовнішніх, неземських джерел.

Після оголошення письмових пояснень, І.Петрункевич виступив з промовою по цій проблемі. Політик зазначив, що голова зібрання повторює вже відому політичну практику. Так, 8 років тому М.Неплюєв вже забороняв дискусії щодо проблем продовольчої безпеки у губернії. *„...Ми подали скаргу до Правлячого Сенату, і по суті, ми були праві – урядова комісія надала нам свої висновки. Сьогоднішній випадок – просто кричуще неподобство у виконанні М.Неплюєва! Якщо голова зборів вчиняє протизаконні дії, то ми зобов'язані, поважаючи закон, не підкорятись розпорядженням голови зборів. Я перехожу до обговорення питання по суті”*, - заявив І.Петрункевич[26,№12,с.481-483].

Під тиском депутатів М.Неплюєв дозволив процедуру оголошення документу. Проте, як тільки прозвучали перші рядки відповіді, М.Неплюєв перервав засідання і пішов до свого кабінету, звідки викликав губернатора на засідання. Коли М.Неплюєв повернувся до зали, І.Петрункевич продовжив доповідь. Втім, коли справа дійшла до „гострих” місць у доповіді, М.Неплюєв знову перервав засідання, мотивуючи це вже відомими причинами[26,№12,с.470-473]. Засідання перетворилось на політичний мітинг: консерватори доводили, що І.Петрункевич не правий і йому треба одуматись; ліберали, відчувши підтримку зали, наполягали на продовженні доповіді. М.Неплюєв, не чекаючи прибуття губернатора, наказав жандармерії очистити залу засідань від „радикальних елементів”[26,№12,с.473-484].

У цих умовах, І.Петрункевич, відчувши ораторський кураж і смак громадського лідерства, продовжив свою доповідь. Зацитуємо фундаментальні тези цього документу: *„...Боротьба з деструктивними ідеями, була б можливою лише за умови, коли б суспільство оперувало відповідною зброєю. Ця зброя: слово, друк, свобода думки, свобода науки...Репресії у освіті дають багатий матеріал для революційних партій...Зіпсованість звичаїв, що з'явилися у нас під впливом кріпосного права, безвідповідальність та безконтрольність бюрократії, неспроможність суду, призвели до зневаги*

закону. Ми впевнені, що стан російського суспільства на сьогодні створює усі умови для розвитку ідей, що „суперечать державному устрою” ...Усі реформи Олександра II суперечать чинному режиму...Не маючи почуття, яке примушує нас підпорядкуватись закону: не маючи гарантій у законі, не маючи суспільної думки..., залишене без права свободи критики виникаючих серед його ідей, російське суспільство являє собою розпорошену інертну масу, здатну поглинати усе, але нездатну до боротьби. Тому земство Чернігівської губернії з великим жалем констатує свою повну неспроможність прийняти будь – які політичні заходи у боротьбі, „зі злом”, і вважає своїм громадянським обов’язком повідомити про це уряд...” [62,с.143-147;67,с.125-126;92,с.12].

В решті-решт, голова зібрання не дозволив зачитати документ до кінця - засідання було закрито вже у присутності губернатора. На знак протесту, І.Петрункевич і його фракція з 20 депутатів залишили залу засідань. Оскільки ліберальна група була більшістю, то для подальших дій не було кворуму. Лише В.Хижняков залишився від лібералів, бо мав обов’язок оформити протокол як секретар зібрання. Протокол засідання так і не був затверджений зібранням.

У вже згаданому листі І.Шрага до О.Кістяківського від 6 лютого 1879 р., соратник І.Петрункевича вказав на характерну деталь - як тільки ліберальна фракція на чолі з І.Петрункевичем залишила залу засідань, усі поліцейські чини і жандарми залишили будівлю земських зборів[95,с.125]. Цілком очевидно, що такі поліцейські приготування свідчили про велике побоювання влади відносно реальної перспективи земського акту політичної непокори і протесту. Однак, ліберальна партія не пішла на ескалацію політичного конфлікту і подальшого поглиблення конфронтації. У той же день В.Хижняков і ліберальна фракція направили скаргу до Правлячого Сенату на дії голови зібрання[49,с.151-152,157-158]. Так закінчилась робота „історичної” сесії Чернігівського губернського земства.

Аналіз подій дозволяє нам зробити декілька узагальнень. Перш за все, необхідно зауважити, що подібних політичних скандалів у земствах Російської імперії не було ні до того, ні після того. Події у Чернігівському земстві стали

колосальним політичним конфліктом і народним мітингом одночасно, які мали великий громадський резонанс у країні. Самодержавство отримало небачений виклик, від, здавалось би, „безпечної” частини суспільства, і змушене було на нього відповідати. Особа І.Петрункевича стала „брендом” харизматичного лідера - події возвели його у ранг найвідоміших постатей Російської імперії. Він перетворився на загальнодержавного лідера опозиції, і що важливо - легального за методами боротьби.

„Крамольний” „черниговський адрес” , написаний І.Петрункевичем, взагалі отримав статус „забороненої документації”. І хоча документ у другому варіанті був звільнений від радикальності, але він був безпрецедентним, критичним, політично-однозначним, оціночним для влади. Навіть у цьому варіанті ліберали звинуватили державу як основне джерело усіх проблем і негараздів : саме державний режим провокує терор і революційні ідеї. Особливо важливим є той факт, що у документі вперше публічно поставлені вимоги політичних свобод. По суті, „Черниговський адрес” став підсумком боротьби земств за поглиблення перетворень.

Викладені вище події свідчать, що крім безкомпромісних революціонерів - народників була й досить „комфортабельна”, дворянсько-ліберальна опозиція режиму, яка склалась з прогресивних ліберальних дворян - соціальної опори земств. Фактично, у країні з'явилась „третя” сила, яка виступала проти революції, і , водночас, проти самодержавного режиму. Відтак, І.Петрункевич, як один з лідерів цієї сили, став дуже небезпечною особою для влади: його „одіозність” і популярність у суспільстві загрожувала безпеці монархічного режиму. У вищому ешелоні влади розуміли - мова вже йде не про земську організацію, а про партію, яка може запровадити конституційно - демократичний лад.

Відразу після подій у Чернігівському земстві імператору Олександру II на стіл була покладена доповідна записка міністра внутрішніх справ і чернігівського губернатора. Вже тоді уряд почав збирати інформацію у Чернігівського і Борзнянського жандармського управлінь, які надіслали

матеріали до III відділення таємної поліції[133,с.211-212]. Інформація, яка була подана імператору, мала форму загрози революційного перевороту. Олександр II відразу зажадав, щоб подальші обговорення з приводу урядового звернення у земствах не допускались.

Така радикальність рішення монарха не випадкова. Справа у тому, що земські колеги І.Петрункевича виконали попередні домовленості і синхронно надіслали свої земські „адреси” з подібними змістовними характеристиками, але дуже поміркованого характеру[96,с.18]. Більше того, саме документ І.Петрункевича дав привід для серії загальноімперської ліберальної „адресної” кампанії кінця 1878 - початку 1882рр. Земства в один голос заявляли про необхідність продовження реформ, про потребу буржуазних свобод і конституційного ладу[131,с.33]. Олександр II відчув, що престол починає хитатися. Очевидно тоді ж, він наказав підготувати „доказову базу” проти І.Петрункевича. Монарх вважав, що коли не буде лідера - не буде й опозиції.

Після подій у земстві І.Петрункевич вважав за необхідне написати публіцистичний твір, який би повністю відображав земську позицію. Цим твором стала брошура „Ближайшие задачи земства”, яку автор, виходячи з реальних подій, планував надрукувати за кордоном і поширити її у прогресивних колах. Праця була написана у лютому 1879 р. і повинна була бути надрукованою у Львові, столиці українських земель Австро - Угорської імперії. Відповідальним за друкування брошури став великий український антрополог та етнограф - Ф.Вовк. Визначний вчений належав до союзників лібералів - „українофілів”, а тому була можливість видати працю на українських землях, які не входили до складу Російської імперії[37,с.92]. Однак, австрійська поліція, проводячи політичні обшуки, конфіскувала рукопис брошури з іншими матеріалами. Дивом зберігся єдиний екземпляр, який потрапив до рук М.Драгоманова у Женеві, і був опублікований у журналі „Вольное слово” у 1883р. М.Драгоманов, безвизно проживавший в еміграції, не міг повірити у земське походження документу, але є безперечний факт, що

ідеї документу тісно переплітались з ідеями М.Драгоманова[37,с.91-92]. Проаналізуємо текст брошури.

І.Петрункевич, перш за все, засудив зміст земських „ адрес” , які були набагато менш радикальними, ніж чернігівський. Політик не розумів позиції земств, які за отримання частини влади, висловили готовність знищити революційні ідеї і осіб, які їх поширюють. Далі І.Петрункевич чітко формулює земські вимоги: свобода слова і друку, недоторканість особистості, знищення адміністративного заслання і свавілля місцевих адміністрацій, незалежність селян від поліції, зміна податкової і освітньої системи у бік пільг, виконання урядом законів, ним же створених. І.Петрункевич відкрито говорить про вади державного життя: *„...Злидні найбільш виступаючих верств, податковий тягар, казнокрадство, фінансове банкрутство, переслідування студентів, розвиток політичних доносів, адміністративні заслання ось картина Росії...”* [39,с.431-433].

У результаті автор приходять до висновку, що уряд нездатен боротися з цими вадами. виправити цей стан, на думку політика, повинно само суспільство: *„...Серед російського народу є багато людей, далеких від революційного способу мислення, але глибоко вірних інтересам своєї Батьківщини...Цим людям не вистачає лише єдності мети і дії щоб стати силою, яка буде здатна підпорядкувати уряд інтересам народу. Ніякий уряд не надасть таких закладів, які б припинили свавілля влади. Ніякий народ не буде цінувати конституцію, яка не гарантує ні свободи особистості, ні майна. Тому люди, які готові служити народу, повинні взяти на себе місію виконання цього завдання. Найбільш зручним фундаментом такого руху повинні стати земські установи, як єдиний суспільний орган, об'єднуючий у собі майже усі елементи і верстви. Тому земство роковим шляхом йде до своєї ролі. Якщо це завдання виявиться не під силу земству, якщо воно відмовиться від виконання його – усе „ живе і мисляче” у суспільстві примкне до революційного руху, а земство як установа помре разом з старим режимом...”*.

Діяч звертає увагу на те, що земство, поки що, не зробило для народу жодної важливої справи. Але як тільки воно зрозуміє необхідність економічної реформи, захистить народ від свавілля влади, отримає широкі місцеві повноваження і свободу, тоді народ стане на сторону земства. І.Петрункевич розподілив завдання земства на першочергові і другорядні. Першочерговими вимогами повинні бути: свобода слова і друку, гарантія недоторканності особистості і скликання Установчих зборів. Усі інші моменти повинні вирішуватись колегіальним органом. І.Петрункевич застеріг, що необхідно відхилити будь - які „конституції” надані „зверху” - треба наполягати на скликанні Ради представників народу. Резюмуючи свої думки, автор наголосив на необхідності зміни складу земських зібрань : *„...Земські зібрання потребують суттєвої фільтрації і залучення більш живих і сильних елементів. Тільки за цієї умови земство буде здатним почати боротьбу...”* [39,с.345-433].

Брошура вражає своєю радикальністю. По суті, цей документ - радикалізована редакція „Черниговского адреса”. Можемо повністю погодитись з оцінкою документу Н.Пірумовою, яка вважала, що вимога скликання Установчих зборів - перший, значущий „ривок”. Земство перетворюється на головну арену політичної боротьби, а земський лібералізм вперше постає як цілісна політична течія. На наше переконання, твердження І.Петрункевича про необхідність фільтрації складу депутатів земських зібрань є нічим іншим, як пряма вимога якісного перегляду Положення про земські установи від 1 січня 1864 р. Цілком очевидно, що політик усвідомлював нагальну необхідність радикального перегляду земської виборчої системи та посилення недворянського корпусу депутатів земства. По суті, мова йшла про розширене представництво селянського стану - найбільш демократичної верстви суспільства у візії І.Петрункевича. Крім того, не можна не помітити й того, що політик наполягає на приматі ідеалів буржуазного суспільства - домінуванні ліберальних принципів про демократичні права і свободи вільних громадян країни - суб'єктів права, свободі підприємництва та священній недоторканості приватної власності і прийнятті Конституції, яка передбачала

скликання загальноімперського законодавчого парламенту - Установчих зборів, де монарху надавався дорадчий голос.

У світлі вимоги І.Петрункевича про скликання Установчих зборів, абсолютно вмотивованим виглядає твердження послідовного противника земських установ - С.Вітте про те, що земства на рубежі 70-80 рр. XIX ст. заявили про свої прямі прагнення здобути частину влади на загальнодержавному рівні[73,с.101].

Власне, російські дослідники конституціоналізму стверджують, що брошура І.Петрункевича прямо закликала до антиурядової боротьби й ілюструвала його побоювання щодо реальної перспективи скликання представницького органу, депутати якого будуть обиратися під безпосереднім тиском адміністрації і своїми рішеннями продовжать існування самодержавства у необмеженому вигляді, тим самим перетворивши представницький орган, у найкращому випадку, у дорадчу інституцію, а у найгіршому - у зібрання дворянських експертів - радників. На переконання російських істориків, І.Петрункевич зрозумів неможливість ліберальних перетворень в умовах панування авторитарного політичного режиму і розглядав досягнення елементарних політичних свобод як передумову для створення повновладної конституанти[64,с.31-32,37-38]. Щоправда, Н.Пірумова, як і усі радянські історики, критикувала брошуру за неувагу до головного, з її точки зору, питання - соціальних і економічних перетворень[136,с.132-133].

На нашу думку, цей документ має симбіозне значення: з одного боку, брошура - політична програма земської опозиції; з іншого - продукт розчарування І.Петрункевича після „чернігівських подій”. Очевидно, він зрозумів, що необхідні радикальні кроки. Саму ж брошуру, як нам видається, він сподівався використати у якості програмного документу для затвердження на I земському з'їзді у Москві.

У лютому того ж 1879 р. відбулась ще одна зустріч лібералів і народників у Санкт-Петербурзі. Земців на переговорах представляв О.Ліндфорс. Головним питанням було видання спільної нелегальної газети[132,с.152]. У результаті

гострих дебатів та диспутів ніяких позитивних рішень прийнято не було. Справа у тому, що постала проблема „лідерства” і відповідальності за газету. Жодна з сторін не захотіла взяти на себе місію розповсюдження газети нелегальними методами[96,с.29-30]. Отже, стало зрозумілим, що ліберали і народники не будуть союзниками у боротьбі.

Тим часом, у лютому - березні 1879 р., І.Петрункевич і О.Ліндфорс шляхом листування отримали згоду діячів земств на прибуття до Москви. Необхідно наголосити, що поїздка до Москви була архінебезпечною, тим більше після подій у Чернігівському губернському земстві. Справа у тому, що вже з початку 1878 р. у Чернігівській губернії почалась кампанія розправи з лібералами. Скажімо, було припинено роботу Чернігівського статистичного бюро. Більше того, як повідомляв І.Шраг у своєму листі до О.Кістяківського від 21 лютого 1879 р., після знакових подій у губернському земстві оригінал відповіді уряду було надіслано до канцелярії імператора, а члени ліберальної партії І.Петрункевича - М.Константинович і Д.Лавриненко, були звільнені зі своїх посад: перший - з посади секретаря губернського по селянським справам присутствія; другий - з посади помічника медичного інспектора губернії. Цікаво, що їх звільнили не наказами, а „переконливими рекомендаціями” написати заяви за власним бажанням у вигляді телеграм від губернатора та міністра внутрішніх справ[95,с.126].

О.Ліндфорса і О.Карпинського було викликано у III відділення для пояснення їхньої „революційної діяльності”. Соратники І.Петрункевича написали доповідні записки шефу „одіозної” установи. 1 березня 1879 р. міністр внутрішніх справ наказав губернатору віддати О.Ліндфорса під нагляд поліції. Головний поліцейський країни надіслав телеграму чернігівському губернатору, у якій попереджав владу про можливість народних демонстрацій на підтримку О.Карпинського і О.Ліндфорса, які повертаються з Санкт-Петербургу. Міністр рекомендував губернатору вжити усіх необхідних заходів щодо усунення можливостей для будь-яких демонстрацій. Майже усі ліберальні земці були усунуті від роботи з губернської управи[74,с.148-150].

Як бачимо, влада все ближче підбиралась до І.Петрункевича. Цікаво, але сам І.Петрункевич відчував, що режим полює на нього. Так, у листі до графині А.Паніної на початку квітня 1879 р. політик писав, що *„...ми, люди мирного прогресу, можемо бути змішані з революційною партією і на своєму тілі відчувати усі переваги адміністративного заслання...”* [133,с.212].

Однак, незважаючи на усі небезпеки, як і було заплановано, 1 квітня 1879 р. відбувся І загальноімперський нелегальний земський з'їзд, координатором якого став В.Гольцев. Зустріч делегатів відбулась на квартирі князя О.Кропоткіна. Були присутні близько 40 осіб від більшості губерній. Засідання вів професор М.Ковалевський. І.Петрункевич проінформував учасників з'їзду про усі акції чернігівських лібералів. Щоправда, про перемовини з терористами було сказано лише у загальних рисах, щоб не компроментувати себе близькими стосунками з радикалами[37,с.93].

Обмін думками засвідчив наявність об'єднаної мети серед делегатів - встановлення конституційного порядку. У зв'язку з цим було прийняте рішення про поширення у регіонах відповідних ідей та всебічну підтримку конституційних вимог до уряду і імператора. Було вирішено, що відтепер земські з'їзди будуть регулярними і періодичними. Делегат з'їзду - В.Беренштам, запропонував створити організацію, яка буде домагатися скликання Установчих зборів. Але представники північних губерній вважали, що така організація виникне сама по собі у процесі подальших зустрічей. Наприкінці засідання було домовлено про II з'їзд у тому ж році[131,с.41-42].

Після з'їзду земці на місцях розпочали певну пропагандистську і організаційну роботу у дусі прийнятих рішень. Про це, зокрема, свідчить запис у щоденнику ліберального професора Київського університету О.Кістяківського, зроблений першого листопада 1879 р. : *„...О. Лучицький повідомив мені про проїзд через Київ із Москви О. Ліндфорса. У Москві був маленький з'їзд земців, на якому радилися, що робити...Нібито виробили таку програму думок, ідей і дій : 1) визнати необхідним самодержавство ; 2) оголосити злом бюрократію ; 3) вважати за необхідне безпосередні стосунки*

монархії і земства, при цьому усунути посередника – бюрократію ; 4) старатися утверджувати переконання у необхідності створення дорадчої думи ; 5) визнати за необхідне видання за кордоном свого друкованого органу. О. Лучицький говорив, що О. Ліндфорс просив його вербувати людей у агенти і збирати гроші..’’ [102,с.573]. Таким чином, хоча з’їзд і не виробив доленосних рішень, але він показав, що вже існує міцна земська опозиція, яка готова боротися з чинним режимом.

Відразу після з’їзду, 2 квітня 1879 р., І.Петрункевич виїхав до Твері, де мешкав його брат - Михайло, який був регіональним ліберальним функціонером. Можливо, візит до брата був спробою узгодити позиції з тверськими земцями, які побоювались легальних об’єднань. Крім того, політик брав участь у редагуванні місцевої ліберальної газети - „Тверського вестника”. 3 квітня І.Петрункевич вирішив повернутись до Плисок. На залізничному вокзалі він дізнався про спробу замаху на життя Олександра II . Діяч зрозумів, що почався черговий етап обопільного терору[37,с.93-94].

Цікавою була реакція Чернігівського губернського земства на спробу замаху. Був надісланий спеціальний „адрес”, де засуджувались дії злодія[28,с.1]. За відсутності І.Петрункевича, земство ніби „вибачилось” за січневі події у столиці губернії.

Після повернення до Плисок І.Петрункевич без будь - яких проблем провів там два тижні. Але 27 квітня 1879 р., до нього в маєток прибув борзнянський справник і 4 жандарми. Начальник борзнянської поліції зачитав документ, який був підписаний міністром внутрішніх справ Л.Маковим і шефом жандармерії О.Дрентельном. Ця інструкція від 17 квітня 1879 р. наказувала арештувати І.Петрункевича за участь у „політичних акціях” на території України і відправити його на заслання[97,с.31].

Політик апелював на свою недоторканість як судді. Але справник вказав, що у нього є дві години до прибуття потяга[37,с.95]. І.Петрункевич зрозумів, що мова йде про політичні мотиви, бо його незаконний арешт міг бути ініційований лише з боку імператора. Діяч почав збирати необхідні речі і

прощатися з рідними та друзями. Цікаво, що у цей момент І.Петрункевича підтримав Я.Білий - лікар, лідер місцевого гуртка революціонерів - народників[137,с.94]. Безумовно, присутність народника додала „пікантної гостроти” арешту.

А.Катренко і В.Мойсієнко, дослідивши „обвинувачувальний вирок” І.Петрункевича, дійшли висновку, що діяча звинувачували у революційній діяльності! У конкретному вимірі, ця формула містила у собі усі прогресивні ініціативи І.Петрункевича та його партії, які були впроваджені під час його депутатства у Борзнянському повітовому та Чернігівському губернському земствах: „співчуття селянам”, „цікавість питаннями освіти”, „податкові ініціативи” і т.д. Можливо, під цим терміном мались на увазі як особисті ініціативи І.Петрункевича, так і його зв’язки з народниками. Але вчені мають рацію, коли стверджують, що головною причиною арешту було безпосереднє авторство І.Петрункевича при підготовці „Черниговского адреса”[96,с.19].

Дійсно, як зауважує Ф.Петров, шеф жандармерії О.Дрентельн, коли опрацював матеріали по І.Петрункевичу, олівцем написав : „...*Це – безумовний протест проти уряду і державного устрою Росії...*” . Він же особисто рекомендував міністру внутрішніх справ Л.Макову вислати І.Петрункевича, як людину „крайніх поглядів”, у будь-яку віддалену місцевість[133,с.212]. На думку сучасного російського публіциста О.Калмикова, арешт І.Петрункевича став важливою віхою в історії земського конституціоналізму, бо цим кроком монархія визнала „силу” ліберальної опозиції, без усякого суду виславши її лідера[99,с.7].

Арешт і адміністративне вислання І.Петрункевича викликали емоційну реакцію сучасників. Наприклад, студенти рідного І.Петрункевичу Санкт-Петербурзького університету надіслали листа політику, вітаючи „...*одне з тих, дуже небагатьох земств, у якому знайшлися люди, здатні до чесного, незалежного кроку*” [133,с.212].

Солідарність І.Петрункевичу висловлював і М.Драгоманов. На сторінках еміграційної „Громади” він писав „...*Видно, що думки про вільну державу*

ростуть дедалі все більше серед публіки, ...а до того ще не у формі тільки бажання і уповання, а й вимагання...'' [82,с.339]. М.Драгоманов високо оцінив брошуру І.Петрункевича „Ближайшие задачи земства”, вважаючи її початком визвольного руху у Російській імперії[83,с.436-437].

Отже, арешт і адміністративне інтернування з території України І.Петрункевича стимулювали великий громадський резонанс, який став реакцією, за справедливою думкою В.Мойсієнка, на непослідовність політики самодержавства, яке було вимушене апелювати до суспільної думки, і, разом з тим, боялося її виявлення[126,с.80].

FOR AUTHOR USE ONLY

ВИСНОВКИ

На основі широкого комплексу історичних джерел та наукової літератури, у монографії здійснена одна з перших спроб у сучасній українській історичній науці комплексного вивчення життя, діяльності, поглядів та творчого спадку Івана Ілліча Петрункевича(1843-1928). У результаті проведеного дослідження ми вважаємо можливим підвести певні підсумки та сформулювати деякі узагальнення.

Автор вперше в історіографії ввів до наукового обігу корпус маловідомих та маловивчених джерел - документи фонду Чернігівського Губернського правління (Ф.127) Державного архіву Чернігівської області; журнали засідань та постанов земських і дворянських зібрань Чернігівської губернії; епістолярій з особистого архіву дисертанта - персональні листи правнука І.Петрункевича по материнській лінії - М.Шліппенбаха(1928-2010), які дозволили створити цілісну панораму життя та діяльності І.Петрункевича в Україні. Встановлено, що І.Петрункевич народився 10 листопада 1843 р. у селі Плиски Борзнянського повіту Чернігівської губернії, у родині відомого ліберального аристократа.

Реконструкція біографії І.Петрункевича дозволяє нам стверджувати, що визначальний вплив на формування світогляду діяча мали філософія лібералізму та дворянське походження. Виявлено, що саме симбіоз ліберальних ідей і аристократичного походження стимулював оформлення гнучкої системи політичних поглядів та ідеологічних переконань І.Петрункевича, характерною рисою якої була еkleктика ідей поступального капіталістичного прогресу та збереження спадковості зміни політичного режиму. І.Петрункевич був палким прихильником буржуазно-демократичних модернізацій у Російській імперії, а тому реформістські погляди стали основою для його переходу у табір земсько-ліберальної опозиції самодержавству, яке спиралося на ідеологію консерватизму.

З'ясовано, що українське, національно-аристократичне походження І.Петрункевича обумовило особисту візію вирішення „українського питання” в

імперії. Головною причиною радикального посилення національних проблем у Російській імперії діяч вважав безглузду і брутальну політику російського деспотизму, яка була спрямована на нівелювання національних особливостей народів країни, зокрема українського. Вихід з цієї ситуації І.Петрункевич бачив у виключно реформістських заходах монархії. І.Петрункевич виступав за федеративний устрій Російської імперії, впроваджений за економічним принципом, але виключав можливість політичної автономії в умовах другої половини XIX ст. Важливою подією першого періоду роботи І.Петрункевича була організація нелегального клубу у селі Плиски Борзнянського повіту Чернігівської губернії, членами якого стали ліберально налаштовані представники дворянства і бюрократії, де і була визначена програма діяльності політика.

Здійснена нами типологізація світогляду та ідеологічних переконань І.Петрункевича дозволяє нам охарактеризувати та класифікувати їх як неолібералізм. Найбільш характерними рисами цієї течії є: ідея заміни старих форм влади сучасними, при збереженні політичної спадкоємності; примат громадянських прав і політичних свобод, ліквідація станових привілеїв та зрівняння у правах усіх громадян; категоричне несприйняття революційних шляхів зміни влади, силових форм політичної боротьби, а відтак - тактика політичного компромісу з владою; яскраво виражена перевага західним моделям побудови правової держави, на основі парламентаризму і конституціоналізму; державне регулювання економічної моделі країни шляхом проведення комплексу глибоких реформ; збереження національно-культурних особливостей народів, надання широкої автономії національним суб'єктам Російської імперії, але при неодмінному збереженні єдиної та неподільної держави, тобто відсутності політичної автономії; всебічне підвищення матеріального благополуччя громадян, культурного та освітнього рівнів основної частини населення - селянства.

Виходячи з вищезазначеного, ми можемо відобразити авторську концепцію І.Петрункевича відносно політичного реформування країни. У

лаконічному вигляді реформа зводилась до встановлення конституційної монархії, запровадження парламентаризму, найширшого системного розвитку місцевого самоврядування як органів влади на рівні провінції, лібералізації громадського і економічного життя та відносин.

Другий період діяльності І.Петрункевича був пов'язаний з активною, конструктивною та ідеологічно вмотивованою діяльністю політика, яка мала подвижницький характер, у виборних представницьких громадських інституціях Чернігівської губернії - земських та дворянських зібраннях, мирових судових органах. Аналіз основних сегментів громадської діяльності І.Петрункевича свідчить, що наполеглива праця діяча була спрямована на радикальну капіталістичну модернізацію усього комплексу життєдіяльності громади Чернігівської губернії з метою поступального прогресу у розвитку. Обґрунтовано, що реформаторські ініціативи, розроблені та запропоновані І.Петрункевичем, мали новаторський характер, оскільки якісно змінювали панівні принципи укладу життя на рівні губернії. Проекти реформ І.Петрункевича у галузі народної освіти і медицини, системі оподаткування, економічній сфері, являли собою практичне втілення ідеологічних засад та політичної програми ліберального осередку Чернігівської губернії.

Під час судової служби, І.Петрункевич намагався демократизувати життя громад шляхом неухильного дотримання принципів соціальної та національної справедливості, верховенства прав і свобод громадян, рівності усіх перед законом. У губернському зібранні дворянства І.Петрункевич послідовно виступав проти проявів корупції та службових зловживань представників аристократії, ратував за всебічну адаптацію нобілітету до нових політичних і економічних реалій, відмови від привілей.

Доведено, що під час третього періоду своєї діяльності в Україні, І.Петрункевич перейшов до публічних опозиційних політичних дій та акцій, які мали загальноімперське значення. І.Петрункевич наприкінці 70 рр. XIX ст. став виразником ліберальної ініціативи у масштабі імперії. Активна емісарська, ідеологічна та організаційна політична діяльність І.Петрункевича мала на меті

досягнення загальнодержавного, суспільного консенсусу навколо ідеї зміни політичного устрою країни, а саме встановлення конституційної монархії.

Проведене нами дослідження дозволяє визначити особистий внесок І.Петрункевича в організацію та розвиток земсько-ліберального руху. Основною особливістю його внеску було те, що І.Петрункевич проявив себе і як талановитий організатор, і як ідеолог радикального лібералізму. Іван Ілліч заявив про себе як про безсумнівного лідера земського руху, здатному продукувати ідеї та концентрувати їх у програмних документах. Політик ініціював цілий ряд земських акцій, основна мета яких полягала у необхідності розширення повноважень та функцій органів місцевого самоврядування; їх всебічної демократизації, шляхом впровадження виборчих норм всестановості; наближення земських установ ближче до населення. Діяч наполягав на необхідності об'єднання земств на загальнодержавному рівні, категорично відстоював нагальну потребу участі представників земств у законотворчій діяльності у складі законодавчого парламенту - Установчих зборів, де монарху надавався дорадчий голос. Значну увагу І.Петрункевич приділяв проблемі створення єдиної загальноземської організації, яка б брала участь у визвольному політичному русі.

Прослідкована нами етапність роботи, дозволяє розробити періодизацію діяльності І.Петрункевича в Україні: перший період(1866-1868 рр.) - створення і функціонування нелегального клубу; другий період (1868-1878 рр.) - подвижницька робота І.Петрункевича у виборних громадських представницьких інституціях Чернігівської губернії, розроблення та ініціювання комплексу модерних реформаційних проєктів; третій період (1878-1879 рр.) - розчарування у внутрішньополітичному курсі Олександра II, перехід до публічних опозиційних політичних акцій та дій, боротьба за встановлення конституційного ладу.

У цілому, погляди, творчість та діяльність І.Петрункевича слід розглядати як самостійну альтернативу трансформаціям у Російській імперії другої половини XIX ст., яка внесла свій доробок у розвиток політичної думки

цього періоду, і була спрямована на всебічний капіталістичний прогрес та модернізацію суспільного організму країни. Саме тому, постать І.Петрункевича, на наше переконання, слід оцінювати не тільки як видатного діяча суспільного руху в Україні у зазначений період, але й як прогресивного політичного мислителя, ідеї і праці якого вкрай актуальні й у наші дні.

FOR AUTHOR USE ONLY

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

I. ДЖЕРЕЛА

Архівні матеріали

Державний архів Чернігівської області

Ф. 127. Канцелярія Губернського правління (1802-1919).Оп. 1.

1. Спр. 5374. Отношение Предводителя дворянства Борзенского уезда Черниговской губернии М.А.Имшенецкого в Черниговское Губернское правление об определении дворянина Ивана Ильича Петрункевича на службу в Канцелярию предводителя. – 19 августа 1867 – 25 августа 1867 года. – 7 арк.

2. Спр. 19623. Об отобрании приставом 3-го Ичнянского стана Малаховым от писца – гласного Петрункевича бумаг. – 3 января 1879 – 21 февраля 1879 года. – 34 арк.

Оп. 3.

3. Спр. 727. О выдаче свидетельства на имение дворянина Ивана Ильича Петрункевича. – 13 декабря 1872 – 28 декабря 1872 года. – 2 арк.

4. Спр. 736. О выдаче свидетельства на имение жены дворянина Анны Петровны Петрункевич. – 13 декабря 1872 – 13 декабря 1873 гг. – 8 арк.

Оп. 204 а.

5. Спр. 571. Об описании и взятии в опекуное управление за просроченный долг имени Анастасии Петрункевич. – 26 октября 1870 – 12 мая 1871 гг. – 20 арк.

Особистий архів автора

6. Лист М.А.Шліппенбаха до Н.А.Котельницького від 13 березня 2008 року (м.Сестрорецьк). – 1 арк.

7. Лист М.А.Шліппенбаха до Н.А.Котельницького від 14 травня 2008 року (м.Сочі). – 1 арк.

8. Лист М.А.Шліппенбаха до Н.А.Котельницького від 10 вересня 2008 року (м.Сестрорецьк). – 2 арк.

9. Лист М.А.Шліппенбаха до Н.А.Котельницького від 5 грудня 2008 року (м.Сестрорецьк). – 2 арк.

10. Лист М.А.Шліппенбаха до Н.А.Котельницького від 25 березня 2009 року (м.Сестрорецьк). – 2 арк.

11. Лист М.А.Шліппенбаха до Н.А.Котельницького від 19 серпня 2009 року (м. Сочі). – 1 арк.

Опубліковані джерела

12. Доклад Черниговской губернской земской управы Губернскому собранию 1869 года по вопросу о народном образовании. – Чернигов: Земская типография, 1869. – 162с.

13. Журналы заседаний очередного Борзенского уездного земского собрания 1868 года. – Чернигов: Ильинская типография, аренд. губ. зем. управой, 1868. – 140с.

14. Журналы заседаний очередного Борзенского уездного земского собрания 1870 года. – Чернигов: Земская типография, 1871. – 76с.

15. Журналы заседаний чрезвычайного Борзенского уездного земского собрания 1871 года. – Чернигов: Земская типография, 1872. – 85с.

16. Журналы заседаний очередного Борзенского уездного земского собрания 1874 года. – Чернигов: Земская типография, 1875. – 51с.

17. Журналы заседаний очередного Борзенского уездного земского собрания 1877 года. – Чернигов: Земская типография, 1878. – 97с.
18. Журналы заседаний чрезвычайного Борзенского уездного земского собрания 1879 года. – Киев: Типография Й.П.Керера, 1879. – 24с.
19. Журналы заседаний Черниговского губернского земского собрания очередной сессии 1869 года // Земский сборник Черниговской губернии. – Чернигов: Типография губернской земской управы, 1870. – № 1. – 168с.
20. Журналы заседаний Черниговского губернского земского собрания очередной сессии 1870 года. – Чернигов: Земская типография, 1870. – 230с.
21. Журналы заседаний чрезвычайного Черниговского губернского земского собрания // Земский сборник Черниговской губернии. – Чернигов: Типография губернской земской управы, 1871. – № 6. – 54с.
22. Журналы заседаний Черниговского губернского земского собрания очередной сессии 1874 года. – Чернигов: Земская типография, 1875. – 356с.
23. Журналы заседаний Черниговского губернского земского собрания очередной сессии 1875 года. – Чернигов: Земская типография, 1875. – 380с.
24. Журналы Черниговского губернского земского собрания очередной сессии 1876 года, состоявшейся в 1877 году. – Чернигов: Земская типография, 1877. – 380с.
25. Журналы Черниговского очередного губернского земского собрания 1877 года, состоявшегося в январе 1878 года // Земский сборник Черниговской губернии. – Чернигов: Типография губернской земской управы, 1878. – № 1-4. – 602с.
26. Журналы Черниговского губернского земского собрания очередной сессии 1878 года, состоявшейся в 1879 году. – Чернигов: Земская типография, 1879. – 509с.
27. Земский сборник Черниговской губернии. – Чернигов: Типография губернской земской управы, 1879. – № 1-4. – 720с.
28. Земский сборник Черниговской губернии. – Чернигов: Типография губернской земской управы, 1879. – № 5-8. – 390с.
29. Материалы для оценки земельных угодий, собранные экспедиционным способом статистическим отделением при Черниговской губернской земской управе. – К.: Типография и литография М.П.Фрида. – 154с.
30. Милорадович Г.А. Родословная книга Черниговского дворянства / Г.А.Милорадович. – СПб.: С.-П. губернская типография, 1901. – Т.2. – Ч.6. – 316с.
31. Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник / В.Л.Модзалевский. – К.: Типография Г.Л.Фронцевича, 1914. – Т.4. – 858с.
32. Отчет Борзенской уездной земской управы о состоянии врачебной части в уезде за 1868 год. – Чернигов: Земская типография, 1869. – 30с.
33. Отчет о состоянии межевания Черниговской губернии за 1870 год. – Чернигов: Типография Губернского правления, 1871. – 280с.
34. Отчет Борзенской уездной земской управы за 1868 год. – К.: Типография И. и А. Давиденко, 1869. – 132с.
35. Отчет Борзенской уездной земской управы за 1871 год. – Чернигов: Земская типография, 1872. – 58с.
36. Отчет Борзенской уездной земской управы за 1873 год. – Чернигов: Земская типография, 1874. – 192с.
37. Петрункевич И.И. Из записок общественного деятеля. Воспоминания / Под ред. А.А.Кизеветтера / И.И.Петрункевич. – Прага: Б. и., 1934. – 472с.
38. Петрункевич И.И. К аграрному вопросу / И.И.Петрункевич. – М.: Типография О.Л.Сомовой, 1905. – 35с.
39. Петрункевич И.И. Ближайшие задачи земства // Юбилейный земский сборник (1864-1914) / Под ред. Б.Веселоского и З.Френкеля / И.И.Петрункевич. – СПб.:Издательство О.Н.Поповой, 1914. – С.429-436.

40. Петрункевич И.И. Манифест 19 февраля в провинции (из личных воспоминаний) / И.И.Петрункевич // Речь. – 1911. – № 49. – 19 февраля. – С.5.
41. Петрункевич И.И. 50-летие „Положения о земских учреждениях” (1864-1914) / И.И.Петрункевич // Речь. – 1914. – № 1. – 1 января. – С.1.
42. Петрункевич И.И. Памяти В.А.Гольцева: странички из личных воспоминаний // Памяти В.А.Гольцева: статьи, воспоминания, письма / Под ред. А.А.Кизеветтера / И.И.Петрункевич. – М.: Издание Н.Н.Клочкова, 1910. – С.98-112.
43. Петрункевич И.И. Интеллигенция в России и „Вежи” // „Вежи”: интеллигенция в России / И.И.Петрункевич. – М.: Политиздат, 1991. – С.210-220.
44. Петрункевич И.И. Патриотизм народный и казенный / И.И.Петрункевич // Рождение нации. Арабески истории. – М.: ДИК, 1996. – Вып.7. – С.545-550.
45. Постановления Черниговского губернского собрания дворянства за 1875 год. – Чернигов: Типография Губернского правления, 1875. – 186с.
46. Постановления Черниговского губернского собрания дворянства за 1878 год. – Чернигов: Типография Губернского правления, 1878. – 248с.
47. Приложения к журналам заседаний Черниговского губернского собрания дворянства // Постановления Черниговского губернского собрания дворянства за 1878 год. – Чернигов: Типография Губернского правления, 1878. – 86с.
48. Русова С. Мої спомини / С.Русова. – К.: Віта – Україна, 1996. – 208с.
49. Хижняков В.М. Воспоминания земского деятеля / В.М.Хижняков. – Петроград: Огни, 1916. – 251с.
50. Шлиппенбах Н.А. Путешествие во времени далеко и близком / Н.А.Шлиппенбах. – СПб.: Арден, 2005. – 280с.
51. Шлиппенбах Н.А. Ветвистый багаж / Н.А.Шлиппенбах // Курортный район. – 2008. – № 33. – 6 августа. – С.8.
52. Шлиппенбах Н.А. Потомки Бакунина встречаются в Прямухине / Н.А.Шлиппенбах // Семья и школа. – 2009. – № 1. – С.29.

ІІ. ЛІТЕРАТУРА

53. Акименко І.М. Життєвий шлях І.І.Петрункевича у вітчизняній історичній літературі / І.М.Акименко // Людина, суспільство, культура: історія та сучасність. – Чернівці:РВК ЧДПУ, 1996. – С.70-71.
54. Белокогонский И.П. Земское движение до образования партии Народной свободы / И.П.Белокогонский // Былое. – 1907. – №4. – С.231 – 255.
55. Белокогонский И.П. Земство и Конституция / И.П.Белокогонский. – М.: Издательство Московского книгоиздательства товарищества „Образование”, 1910. – 184с.
56. Белокогонский И.П. Земское движение / И.П.Белокогонский. – М.: Задруга, 1914. – 397с.
57. Богучарский В.Я. Земский союз конца 70-х – начала 80-х гг. XIX века / В.Я.Богучарский // Юбилейный земский сборник (1864-1914) / Под ред. Б.Веселовского и З.Френкеля. – СПб.: Издательство О.Н.Поповой, 1914. – С.233-259.
58. Богучарский В.Я. Из истории политической борьбы в 70-х – 80-х гг. XIX века / В.Я.Богучарский. – М.: Польза, 1912. – 426с.
59. Бойко О.Д. Історія України (посібник для студентів вищих навчальних закладів) / О.Д. Бойко. – К.: Академія, 1999. – 568с.
60. Большая советская энциклопедия / [авт. текста А.С.Нархов]. – М.: БСЭ, 1975. – Т.19. – 890с.
61. Борисенко В.Й. Курс української історії / В.Й.Борисенко. – К.: Либідь, 1998. – 616с.
62. Бурцев В.Л. Адрес Черниговского земства в 1879 году / В.Л.Бурцев // За сто лет. Сборник по истории политических и общественных движений в России

(1800-1896). – Лондон: Б.и., 1897. – С.143-147.

63. Бушак С. Академік В.І.Вернадський та Чернігівщина / С.Бушак // Сіверянський літопис. – 2002. – № 6. – С.84-88.

64. Ведерников В.В. Конституционный вопрос в русской либеральной публицистике 60-80-х гг. XIX века / В.В.Ведерников, В.А.Китаев, А.В.Луночкин. – М.:ИЧП „Издательство Магистр”, 1997. – 40с.

65. Вернадский В.И. „Я верю в силу свободной мысли” / В.И.Вернадский // Новый мир. – 1989. – № 12. – С.204 – 221.

66. Вернадский В.И. „Основою жизни – искания истины” / В.И.Вернадский // Новый мир. – 1988. – № 3. – С.202 – 233.

67. Ветринский Ч.Я. Общественное движение в царствование Александра II / Ч.Я.Ветринский // Три века. Россия от смуты до нашего времени: Исторический сборник / Под ред. В.В.Каллаша. – М.: Польза, 1913. – Т. VI. – С.125-126.

68. Веселовский Б.Б. Земские либералы / Б.Б.Веселовский. – СПб.: Издательство О.Н.Поповой, 1905. – 23с.

69. Веселовский Б.Б. К вопросу о классовых интересах в земстве / Б.Б.Веселовский. – СПб.: Издательство О.Н.Поповой, 1906. – Вып.1. – 164с.

70. Веселовский Б.Б. История земства за сорок лет: В 4-х т. / Б.Б.Веселовский. – СПб.: Издательство О.Н. Поповой, 1909 – 1911. – Т.3. – 708с.; Т.4. – 696с.

71. Веселовский Б.Б. Децентрализация управления и задачи земства / Б.Б.Веселовский // Юбилейный земский сборник (1864-1914) / Под ред. Б.Веселовского и З.Френкеля. – СПб.:Издательство Н.О.Поповой, 1914. – С.35-49.

72. Веселовский Б.Б. Земство и земская реформа / Б.Б.Веселовский. – Петроград: Издательство товарищества О.Н.Поповой, 1918. – 48с.

73. Витте С.Ю. Самодержавие и земство (Конфиденциальная записка министра финансов и статс-секретаря 1899 года) / С.Ю.Витте. – Штутгарт: Заря, 1901. – 212с.

74. Волощенко А.К. Нариси з історії суспільно-політичної думки на Україні (70-80 рр. XIX ст.) / А.К.Волощенко. – К.:Наукова думка, 1974. – 222с.

75. Всемирная энциклопедия. Философия / [авт. текста В.С.Тарасов]. – М.: В.Э., 2001. – 1312с.

76. Ге Н.Н. Письма, статьи, критика. Воспоминания современников / Н.Н.Ге. – М.: Искусство, 1978. – 400с.

77. Герасименко Г.А. Земское самоуправление в России / Г.А.Герасименко. – М.: Наука, 1990. – 243с.

78. Гессен И.В. В двух веках: Жизненный отчет / И.В.Гессен. – Берлин: Издательство И.В.Гессена, 1937. – 424с.

80. Голубев В. Роль земства в общественном движении / В.Голубев. – Ростов на /Д.: Донская Речь, 1905. – 90с.

81. Грицак Я. Нарис історії України XIX – XX століть. Формування української модерної нації / Я.Грицак. – К.:Генеза, 1996. – 327с.

82. Драгоманов М.П. Вільний земський рух на Чернігівщині / М.П.Драгоманов // Громада. – № 4. – 1879. – С.338-339.

83. Драгоманов М.П. Земский голос из недалекого прошлого / М.П.Драгоманов // Юбилейный земский сборник (1864-1914) / Под ред. Б.Веселовского и З.Френкеля. – СПб.: Издательство О.Н.Поповой, 1914. – С.436-437.

84. Жиленкова І.М. Ліберально-демократичний рух в Україні (друга половина XIX – початок XX століття): Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01. / Київський національний ун-т ім.Т.Шевченка / І.М.Жиленкова. – К., 2000. – 16 с.

85. Жукова Л.А. Проблемы взаимодействия властных структур и земского самоуправления в пореформенной России (1864-1918) : Проблемная лекция для студ. всех спец. /Отв. ред. А.П.Зиновьев. / Л.А.Жукова. – М.:Гос. ком. Российской Федерации по высш. образованию, Гос. акад. управления им.С. Орджоникидзе, 1995. – 35 с.

86. Жукова Л.А. Земское самоуправление и бюрократия в России: конфликты и сотрудничество (1864-1917) / Л.А.Жукова. – М.: Хронограф, 1998. – 180 с.
87. Зайончковский П.А. Кризис самодержавия на рубеже 1870-1880 гг. / П.А.Зайончковский. – М.: Мысль, 1964. – 258с.
88. Захарова Л.Г. Великие реформы 1860-1870-х годов: поворотный пункт российской истории? / Л.Г.Захарова // Отечественная история. – 2005. – № 4. – С.151-167.
89. Земское самоуправление в России (1864-1918): [Коллект. монография в 2-х кн. / отв. ред. Н.Г.Королева]. – М.: Наука, 2005. – Книга I. – 428с.
90. Иорданский Н.И. Земский либерализм / Н.И.Иорданский. – СПб.: Издательство О.Н.Поповой, 1906. – 72с.
91. Ісаєнко О. З історії земства / О.Ісаєнко // Чернігівські відомості. – 1992. – №44 (30 жовтня – 5 листопада). – С. 6.
92. Ісаєнко О. Перші кроки у велику політику / О.Ісаєнко // Гарт. – 1999. – № 51. – 17 грудня. – С.12.
93. Історія Української РСР. В 8 т., 10 кн. – К.: Наукова думка, 1978. – Т.3. – 398 с.
94. Итенберг Б.С. Либеральная оппозиция / Б.С.Итенберг // Россия во время второй революционной ситуации. – М.: Наука, 1983. – С.351-390.
95. Катренко А. Політична діяльність земців – лібералів в Україні (друга половина 70 – початок 80 рр. XIX ст.) / А.Катренко // Київська старовина. – 2001. – № 1. – С.118-137.
96. Катренко А. Демократичний рух в Україні (70 – 80 рр. XIX ст.) / А.Катренко, В.Мойсієнко. – Черкаси: РВК ЧДП, 1994. – 28 с.
97. Катренко А. Земський буржуазно-ліберальний рух на Україні в роки другої революційної ситуації / А.Катренко // Вісник Київського університету. – Історичні науки. – К.1975. – Вип. 17. – С.27-34.
98. Катренко А. Київська громада у культурному та національно-політичному русі в Україні / А.Катренко, Я.Катренко. – К.: Просвіта, 2003. – 475 с.
99. Калмыков А. Первый кадет России / А.Калмыков // Парламентская газета. – 2005. – № 110. – 23 июня. – С.7.
100. Кеннан Дж. Последнее заявление русских либералов / Дж. Кеннан. – Ростов на /Д.: Донская Речь, 1906. – 49 с.
101. Ковалевский А. Освободительная реформа Александра II и осуществление ее в пределах Черниговской губернии (1858-1861) / А.Ковалевский. – К.: Типография Г.Л.Фронцевича, 1911. – 120 с.
102. Кістяківський О.Ф. Щоденник. В 2-х т. / О.Ф.Кістяківський. – К.: Наукова думка, 1995. – Т.2. – 582 с.
103. Королів В. Про народне самоврядування (земство) / В.Королів. – К.: Друкарня Час, 1917. – 31с.
104. Корнійчук Л.Я. Суспільно-економічна думка на Україні в 70-х рр. XIX ст. / Л.Я.Корнійчук. – К.: Видавництво Київського університету, 1971. – 256 с.
105. Корвин-Пиотровский В.К. Материалы для истории, этнографии и статистики Черниговской губернии / В.К.Корвин-Пиотровский. – Чернигов: Типография губернского земства, 1887. – 278 с.
106. Корелин А.П. Дворянство в пореформенной России (1861-1904): состав, численность, корпоративная организация / А.П.Корелин. – М.:Наука, 1979. – 304 с.
107. Корелин А.П. Дворянство в пореформенной России (1861-1904) / А.П.Корелин // Исторические записки. – Т.89. – С.91-173.
108. Корнилов А.А. К истории конституционного движения конца 70-х – начала 80-х годов XIX века / А.А.Корнилов // Русская мысль. – 1913. – Кн.7. – С.25-46.
109. Крип'якевич І.П. Історія України (Відп. ред. Ф.П.Шевченко, Б.З.Яхимович) / І.П.Крип'якевич. – Львів: Світ („Пам'ятки історичної думки в Україні”), 1990. – 520 с.
110. Ленин В.И. Гонимые земства и Аннибалы либерализма / В.И.Ленин // Полное собрание сочинений. В 55 т. – М.: Политиздат, 1979-1980. – Т.5. – С.21- 68.

111. Левин Ш.М. Общественное движение в России во второй половине XIX – начале XX века / Ш.М.Левин. – Л.: Мысль, 1958. – 525 с.
112. Левин Ш.М. Очерки по истории русской общественной мысли во второй половине XIX – начале XX века / Ш.М.Левин. – Л.: Мысль, 1974. – 442 с.
113. Литвак Б.Г. Переворот 1861 года в России: почему не реализовалась реформаторская инициатива / Б.Г.Литвак. – М.: Политиздат, 1991. – 304 с.
114. Лобода І.С. З історії статистико-економічної думки на Україні у 70-х – 90-х роках XIX ст. / І.С.Лобода // З історії економічної думки на Україні. – К.: Видавництво АН УРСР, 1961. – С.247-267.
115. Лукомский В.Л. Малороссийский гербовник / В.Л.Лукомский, В.Л.Модзалевский. – СПб.: Типография Сириус, 1914. – 363 с.
116. Мазур Г.П. Державно-правові погляди І.І.Петрункевича: Автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Харківський національний ун-т внутр. справ / Г.П.Мазур. – Харків, 2007. – 18 с.
117. Махній М.М. Етносфера. Нариси з української етнотомографії та етнопсихології / М.М.Махній, Ю.А.Русанов. – Чернігів: РВК ЧДПУ ім.Т.Г.Шевченка, 1999. – 196 с.
118. Махній М.М. Етніка: Науково-пізнавальні нариси / М.М.Махній, Ю.А.Русанов. – К.: Інститут історії України НАН України, 2004. – 238 с.
119. Макаров Д.А. Общественно-политическая деятельность И.И.Петрункевича в период работы в Черниговском земстве / Д.А.Макаров // Рюриков. Исторические статьи и публикации. – 2003. – № 3. – С.75- 82.
120. Макаров Д.А. Общественно-политическая деятельность И.И.Петрункевича: Автореф. дис... канд. ист. наук: 07.00.02 / Орловский государственный университет / Д.А.Макаров. – Орел, 2003. – 25 с.
121. Медушевский А.Н. Либерализм как проблема современной западной историографии / А.Н.Медушевский // Вопросы истории. – 1992. – № 8-9. – С.167-178.
122. Мельников В.П. Земское управление как проявление либеральной тенденции в политическом развитии России: опыт, исторические судьбы и уроки (Российская академия управления) / В.П.Мельников. – М.: Луч, 1993. – 73 с.
123. Могилевский К. Иван Ильич Петрункевич: „Подготовить страну к самому широкому самоуправлению” / К.Могилевский // Российский либерализм: идеи и люди. – М.: Памятники исторической мысли, 2007. – С.386-394.
124. Мойсієнко В.М. Рецепція ідей лібералізму в суспільно-політичній думці України другої половини XIX – початку XX ст. / В.М.Мойсієнко // Людина і політика. – 1999. – № 4. – С.53-56.
125. Мойсієнко В.М. Ліберально-демократичний рух в Україні (середина 60 – 80 рр. XIX ст.): Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01. / Київський національний ун-т ім.Т.Шевченка / В.М.Мойсієнко. – К., 1999. – 19 с.
126. Мойсієнко В.М. Чернігівське земство у ліберальному русі наприкінці 70-х рр. XIX ст. / В.М.Мойсієнко // Матеріали VIII Всеукраїнської наукової конференції „Історичне краєзнавство і культура”: В 2-х т. – К. – Харків: Рідний край, 1997. – Т.2. – С.78-80.
127. Моргун О. Українські діячі в земствах / О.Моргун // Український історик. – 1969. – № 1-3. – С.56-68.
128. Надтока О.М. Ставлення російської революційної та ліберальної інтелігенції до українського питання: сприяння національному відродженню України (кінець XVIII – початок XX століття): Автореф. дис... канд. іст. наук: 09.00.12. / Київський національний ун-т ім.Т.Шевченка / О.М.Надтока. – К., 2001. – 18 с.
129. Найдис С.М. И.И.Петрункевич: в России и в эмиграции / С.М.Найдис // Новый исторический вестник. – 2003. – № 9. – С.85-107.
130. Новикова Л. Идейные истоки русского либерализма / Л.Новикова, И.Сиземская // Общественные науки и современность. – 1993. – № 3. – С.124-135.

- 131.** Петров Ф.А. Нелегальные общеземские совещания и съезды конца 70-х – начала 80-х гг. XIX в. / Ф.А.Петров // Вопросы истории. – 1974. – № 9. – С.33-44.
- 132.** Петров Ф.А. Из истории общественного движения в период второй революционной ситуации в России. Революционеры и либералы в конце 1870 гг. / Ф.А.Петров // История СССР. – 1981. – № 1. – С.144-155.
- 133.** Петров Ф.А. Органы самоуправления в системе самодержавной России: земство в 1864-1879 гг. / Ф.А.Петров // Великие реформы (1856-1874) / Под. ред. Л.Г.Захаровой. – М.:Наука, 1993. – С.203-221.
- 134.** Петров Ф.А. Земско-либеральные проекты переустройства государственных учреждений в России в конце 70-х – начале 80-х гг. XIX века / Ф.А.Петров // Отечественная история. – 1993. – № 4. – С.32-47.
- 135.** Петров Ф.А. Земское либеральное движение в период второй революционной ситуации (конец 1870-начало 1880 гг.): Автореф.дис... канд. ист. наук: 07.00.02. / Московский государственный ун-тет им.М.В.Ломоносова / Ф.А.Петров. – М., 1976. – 20 с.
- 136.** Пирумова Н.М. Земское либеральное движение. Социальные корни и эволюция до начала XX в. / Н.М.Пирумова. – М.: Наука, 1977. – 272 с.
- 137.** Пирумова Н.М. Земская интеллигенция и ее роль в общественной борьбе до начала XX в. / Н.М.Пирумова. – М.: Наука, 1986. – 268 с.
- 138.** Пирумова Н.М. Земство и политика / Н.М.Пирумова // Родина. – 1993. – № 5-6. – С.100-104.
- 139.** Полонська-Василенко Н.В. Історія України. В 2-х т. / Н.В.Полонська-Василенко. – К.: Либідь, 1995 (3-тє видання). – Т.2. – 608 с.
- 140.** Редькіна О.А. Земства Лівобережної України як органи місцевого самоврядування та осередки ліберального руху / О.Редькіна // Історіографічні дослідження в Україні. Збірка наукових праць: У 2-х ч. – К.: Інститут історії України НАН України, 2000. – Вип.10. – Ч.2. – 510 с.
- 141.** Редькіна О.А. Місьцеве самоврядування: голови земських зборів Лівобережної України (друга половина XIX- початок XX ст.) / О.А.Редькіна // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики: Збірка наукових праць. – Число 6(7). Випуск наукових праць та спогадів пам'яті В.О.Замлинського: У 2-х ч. – К.: Інститут історії України НАН України, 2001. – Ч.2. – С.392- 405.
- 142.** Редькіна О.А. Земства Лівобережної та Південної України як органи місцевого самоврядування та осередки ліберального руху в другій половині XIX – початку XX століття: Автореф. дис... канд.іст. наук: 07.00.01. / Запорізький державний університет / О.А.Редькіна. – Запоріжжя, 2002. – 18 с.
- 143.** Революционное народничество 70-х гг. XIX века. В 2-х т. – М.-Л.: Мысль, 1965. – Т.2. – 412 с.
- 144.** Рибалка І.К. Історія України (Підручник для студентів історичних факультетів вищих навчальних закладів): В 2-х т. / І.К.Рибалка. – Харків: Основи, 1997. – Т.2. – 367 с.
- 145.** Русов А.А. Земцы и украинофилы. Воспоминания / А.А.Русов // Украинская жизнь. – 1914. – № 1. – С.88-92.
- 146.** Русов А.А. Описание Черниговской губернии: В 2-х т. / А.А.Русов. – Чернигов: Типография губернского земства, 1898 – 1899. – Т.1. – 710 с.
- 147.** Русов А.А. Краткая энциклопедия земского дела в его историческом развитии / А.А.Русов. – К.: Типография А.И.Гросман, 1914. – 115 с.
- 148.** Русова С. К 40-летию Черниговского земства / С.Русова // Русская мысль. – 1904. – № 12. – С.94-134.
- 149.** Русанов Ю.А. Чернігівська громада в громадському русі XIX – початку XX ст. в Україні / Ю.А.Русанов // Сіверянський літопис. – 1995. – № 3. – С.61-62.
- 150.** Сарбей В.Г. Становище і консолідація нації та піднесення національного руху на Україні у другій половині XIX ст. / В.Г.Сарбей // Український історичний журнал. – 1991. – № 5. – С.3-16.

- 151.** Сватиков С.Г. Общественное движение в России (1700-1895): В 2-х ч. / С.Г.Сватиков. – Ростов на /Д.: Донская Речь, 1905. – Ч.2. – 198 с.
- 152.** Секиринский С.С. Либерализм в России. Очерки истории (середина XIX – начало XX века) / С.С.Секиринский, В.В.Шелохаев. – М.:Памятники исторической мысли, 1995. – 286 с.
- 153.** Секиринский С.С. Русский либерализм: от 40-х к 80-м годам XIX века (идеи, люди, среда): Автореф. дис... докт. ист. наук: 07.00.02. / Российский независимый институт политических и этносоциальных проблем / С.С.Секиринский. – М., 1999. – 35 с.
- 154.** Сиземская И. Новый либерализм в России / И.Сиземская, Л.Новикова // Общественные науки и современность. – 1993. – № 5. – С.132-140.
- 155.** Соловьева А.М. Железнодорожный транспорт России во второй половине XIX века / А.М.Соловьева. – М.: Наука, 1975. – 314 с.
- 156.** Студьонова Л.В. Чернігівські князі, полковники, губернатори / Л.В.Студьонова. – Чернігів: РВК „Десяняська правда”, 1998. – 148 с.
- 157.** Студьонова Л.В. Чернігівське повігове земство. Сторінки історії / Л.В.Студьонова. – Ніжин: Аспект – Поліграф, 2003. – 120 с.
- 158.** Субтельний О. Україна: історія (Пер. з англ. Ю.І.Шевчука; вст. стаття С.В.Кульчицького) / О.Субтельний. – К.: Либідь, 1993 (Вид. третє, доповн. і переробл.). – 720 с.
- 159.** Сысоев В.И. Бакунины / В.И.Сысоев. – Тверь: Созвездие, 2002. – 435 с.
- 160.** Тарановски Т. Судебная реформа и развитие политической культуры царской России / Т.Тарановски // Великие реформы (1856-1874) / Под: ред. Л.Г.Захаровой. – М.: Наука, 1993. – С.301-317.
- 161.** Теплицкий В.П. Реформа 1861 року і аграрні відносини на Україні / В.П.Теплицкий. – К.: Видавництво АН УРСР, 1961. – 305 с.
- 162.** Timberlake Ch.E. Introduction: the Concept of Liberalism in Russia / Ch.E.Timberlake // Essays on Russian Liberalism.-Universiti of Missouri Press.-Columbia, 1972.- P.1-17.
- 163.** Timberlake Ch.E. Ivan Il'ich Petrunkevich: Russian liberalslism in Microcosm / Ch.E.Timberlake // Essays on Russian Liberalism.-Universiti of Missouri Press.-Columbia, 1972.- P.18-41.
- 164.** Томенко М. Ліберальна ідея в Україні / М.Томенко // Українська державність у XX ст. – К.: Абрис, 1996. – С.72-74.
- 165.** Тутолмин М.Т. Столетие Черниговской гимназии (1805-1905): Краткая историческая записка / М.Т.Тутолмин. – Чернигов: Типография Губернского правления, 1906. – 516 с.
- 166.** Хейфец М.И. Вторая революционная ситуация в России. Кризис правительственной политики / М.И.Хейфец. – М.:Издательство Московского университета, 1963. – 240 с.
- 167.** Хижняков В.М. Письма из Чернигова. О земских делах и деятелях. Письмо первое / В.М.Хижняков // Слово. – 1878. – № 10. – С.243-253.
- 168.** Хижняков В.М. Письма из Чернигова. О земских делах и деятелях. Письмо второе / В.М.Хижняков // Слово. – 1878. – № 11. – С.160-169.
- 169.** Хижняков В.М. Письма из Чернигова. О земских делах и деятелях. Письмо третье / В.М.Хижняков // Слово. – 1878. – № 12. – С.171-180.
- 170.** Холмский А.И. Свод постановлений Черниговского губернского земского собрания (1865-1882). Изд. Черниговского губ. земства / А.И.Холмский. – Одесса: Типография В.Кирхнер, 1884. – 736 с.
- 171.** Чернуха В.Г. Внутренняя политика царизма с середины 50-х до начала 80-х гг. XIX века / В.Г.Чернуха. – Л.: Наука, 1978. – 248 с.
- 172.** Шаховской Д.И. Политические течения в русском земстве

/ Д.И.Шаховской // Юбилейный земский сборник (1864-1914) / Под ред. Б.Веселовского и З.Френкеля. – СПб.: Издательство О.Н.Поповой, 1914. – С.437-467.

173. Шевченко В.М. І.І.Петрункевич – український громадсько-політичний діяч кінця XIX – початку XX ст. / В.М.Шевченко, І.М.Акименко // 350-річниця держави Б.Хмельницького. Матеріали міжнародної наукової конференції. – К.: Б.в., 1998. – С.120-124.

174. Шевченко В.М. І.І.Петрункевич і аграрне питання на рубежі XIX – XX ст. / В.М.Шевченко // Україна на порозі XXI століття: Актуальні питання історії. – К.: Б.в., 1999. – С.119-123.

175. Шевченко В.М. Вплив черезсмузжя на соціально-економічний розвиток Чернігівської губернії в пореформений період / В.М.Шевченко // Проблеми історичного і географічного краєзнавства Чернігівщини. – Чернігів: РВК „Десянська правда”, 1991. – Вип.І. – С.22-24.

176. Шевченко В.М. Землеволодіння і землекористування селян Чернігівської губернії у другій половині XIX – на початку XX ст. / В.М.Шевченко // Проблеми історичного і географічного краєзнавства Чернігівщини. – Чернігів: РВК „Десянська правда”, 1993. – Вип.ІІ. – С.45-50.

177. Шевченко В.М. На терені українства / В.М.Шевченко, Т.П.Демченко // І.Л.Шраг. Документи і матеріали. – Чернігів: РВК ЧДПУ, 1997. – С.12-13.

178. Шевченко В.М. Передмова / В.М.Шевченко, Т.П.Демченко // І.Петрункевич. На Чернігівщині: Уривки із спогадів громадського діяча кінця XIX – початку XX ст. – Чернігів: РВК „Десянська правда”, 2009. – С.5-55.

179. Шип Н.А. Украинская интеллигенция XIX века. Историко-социологическое исследование (Институт истории АН УССР) / Н.А.Шип. – К.:Наукова думка, 1993. – 169 с.

180. Шип Н.А. Культурно-національне питання на Україні у XIX ст. / Н.А.Шип // Український історичний журнал. – 1991. – № 3. – С.25-33.

181. Щерблькин И.П. История русской литературы (XI-XIX вв.): Учебник для нефилологических факультетов вузов / И.П.Щерблькин. – М.: Высшая школа, 1985. – 511 с.

182. Эйдельман Н. Революция „сверху” в России / Н.Эйдельман. – М.: Политиздат, 1989. – 370 с.

FOR AUTHOR USE ONLY

**More
Books!**

yes
I want morebooks!

Buy your books fast and straightforward online - at one of world's fastest growing online book stores! Environmentally sound due to Print-on-Demand technologies.

Buy your books online at
www.morebooks.shop

Kaufen Sie Ihre Bücher schnell und unkompliziert online – auf einer der am schnellsten wachsenden Buchhandelsplattformen weltweit! Dank Print-On-Demand umwelt- und ressourcenschonend produziert.

Bücher schneller online kaufen
www.morebooks.shop

KS OmniScriptum Publishing
Brivibas gatve 197
LV-1039 Riga, Latvia
Telefax: +371 686 204 55

info@omniscryptum.com
www.omniscryptum.com

OMNIScriptum

FOR AUTHOR USE ONLY

FOR AUTHOR USE ONLY

FOR AUTHOR USE ONLY